ISSN 2221-7584
e-ISSN 3005-9941

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT UNİVERSİTETİ

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВ

AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF CULTURE AND ARTS

МИР КУЛЬТУРЫ

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI

THE WORLD OF CULTURE

XLVII

BAKI – 2025

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

Redaksiya heyəti

Ceyran Mahmudova	Sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor (sədr)
İsa Həbibbəyli	Akademik, filologiya elmləri doktoru
Nizami Cəfərov	Akademik, filologiya elmləri doktoru
Kamal Abdulla	Akademik, filologiya elmləri doktoru
Rafael Hüseynov	Akademik, filologiya elmləri doktoru
Sədaqət Əliyeva	Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (baş redaktor)
Məryam Əlizadə	Sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor
İsrafil İsrafilov	Sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor
İlham Rəhimli	Sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor
Oqtay Mirqasımov	Xalq artisti, professor
Niyazi Mehdi	Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Məlahət Fərəcova	Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Lalə Hüseynova	Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Sevinc Şaxhüseynova	Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Laşa Çxartişvili (Gürcüstan)	Şota Rustaveli adına Dövlət Teatr və Film Universitetinin professoru, sənətşünaslıq elmləri doktoru
Tuba Gültekin (Türkiyə)	Türkiyə Cümhuriyyəti Doqquz Eylül Universitetinin professoru
Yelena Polyakova (Rusiya)	Altay Dövlət Mədəniyyət İnstitutunun dosenti, tarix elmləri doktoru
Olqa Sapanja (Rusiya)	Sankt-Peterburq Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin professoru, kulturologiya elmləri doktoru
Nəbi Xuşvakov (Özbəkistan)	Əmir Teymur adına "Şəhrisəbz" Dövlət Muzey-Qoruğunun baş direktoru, tarix elmləri doktoru, dosent
Alina Jumaqulova (Qazaxıstan)	Qazaxıstanın Akkreditasiya və Reytinq üzrə Müstəqil Agentliyinin (IAAR) baş direktoru

Texniki heyət

Aslan Xəlilov	Redaktor
Fəridə Cəlilova	Məsul katib
Afaq Sadiqova	Korrektor
Aygün Əbdülova	İngilis dilindəki mətnin korrektoru
Sevinc Məmmədova	Texniki redaktor
Pərvanə Lətifli	Texniki tərtibat

Təsisçi: Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti. İldə 2 sayı dərc olunur.

Mədəniyyət dünyası. Bakı, 2025, XLVII buraxılış, 312 səh.

Ünvan: AZ – 1065, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 39.
Адрес: AZ – 1065, Азербайджанская Республика, город Баку, пр. Строителей 39.
Address: 39, Inshaatchilar Avenue, Baku, Republic of Azerbaijan, AZ – 1065.
E-mail: journal.admiu@gmail.com
Tel: (+994 12) 599-00-54

© ADMİU, 2025

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

SƏNƏTŞÜNASLIQ

UOT 72
ORCID: 0009-0009-2074-58-71
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.04

Məhəmməd Bayramov Asəf oğlu
Naxçıvan Dövlət Universiteti
müəllim
mehemmedbayramli996@gmail.com

NAXÇIVANIN ORTA ƏSR ZİYARƏTGAHLARININ TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ (XI-XIX ƏSRLƏR)

Xülasə: Naxçıvanın Orta əsr memarlıq abidələrinin müəyyən qrupunu ziyarətgahlar təşkil edir. Araşdırmamız onu deməyə imkan verir ki, müxtəlif növ orta əsr ziyarətgahları Orta əsrlər Azərbaycan memarlığının tərkib hissəsidir. Tədqiqatlar göstərir ki, XI-XV əsrlərə aid ziyarətgahların özünəməxsus xüsusiyyətlərinin, XVI-XIII əsrlərə aid ziyarətgahlardakı xarakterik plan-həcm strukturlarının izlənməsi Azərbaycan memarlığında mövcud olan memarlıq ənənələrinin davamı kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycanın digər bölgələrində, eləcə də Cənubi Azərbaycanda və Anadoluda Naxçıvanın Orta əsr ziyarətgahlarında istifadə edilən plan-həcm quruluşu və memarlıq elementlərinin izlənməsi bu abidələrin türk-islam mədəniyyətinin tərkib hissəsi olduğunu, xalqımızın qədim inanc və dünyagörüşünü əks etdirdiyini təsdiqləyir.

Açar sözlər: Naxçıvan, Orta əsrlər, türk-islam mədəniyyəti, memarlıq, tipoloji qrup.

Giriş. Naxçıvanın Orta əsr memarlıq abidələrindən bir qrupu da ziyarətgahlardır. Bu bölgənin Orta əsr ziyarətgahları haqqında ədəbiyyatda müəyyən məlumatlar verilsə də memarlıq abidələrinin bu qrupu kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilməmiş və onların memarlıq xüsusiyyətləri yetərincə təhlil edilməmişdir. Apardığımız araşdırmalar müxtəlif tipli Orta əsr ziyarətgahlarının memarlıq baxımından diqqətəlayiq sənət əsərləri olduğunu və

onların Orta əsr Azərbaycan memarlığının tərkib hissəsi olduğunu deməyə imkan verir.

XI-XV əsrin ziyarətgahları. Ziyarətgahları plan-həcm quruluşunun həllinə görə bir neçə qrupa bölmək olar. Birinci qrupa daxil olan ziyarətgahlar öz formasına və memarlıq quruluşu baxımından Naxçıvanın Orta əsr türbələrini xatırladır. Onlar yeraltı və yerüstü hissələrdən ibarətdir. Lakin bu ziyarətgahlar həm yeraltı, həm də yerüstü hissələrinin həllinə görə bir-birindən fərqlənirlər.

Birinci tipə sərdabəli ziyarətgahları aid etmək olar. Nuh türbəsi adlı ziyarətgahı bu tipə aid etmək olar. Bu türbənin yalnızca səkkizüzlü prizma şəklində olan sərdabəsinin özülü və yerüstü memarlıq bəzəklərinin bir qismi indiyədək qalmışdır. Türbənin qalıqları arxeoloji qazıntılar nəticəsində üzə çıxarılmışdır. Aşkar olan arxeoloji nümunələrə uyğun olaraq türbə XII əsr Naxçıvan türbələrinin memarlıq kompozisiyasına uyğun olaraq bərpa edilmişdir. Türbə içəridən yuvarlaq günbəzşəkilli, xaricdən isə çadırşəkilli örtüklə tamamlanmışdır. Digər türbələrdən fərqli olaraq Nuh türbəsinin sərdabəsi önünə düzbucaqlı, üstüaçıq bir tikinti əlavə edilmişdir. Tədqiqatçılar belə hesab edir ki, türbələrin önündə bu tip tikintilərin inşa edilməsi XIII əsrin sonraında ortaya çıxsa da daha çox XIV əsrdə inkişaf etmişdir (Bates, Ülkü Ü,.2014, s. 146).

Bu tipə həmçinin Şərur rayonunun Tənənən kəndində yerləşən Piri Süleyman abidəsini aid etmək olar. Qeyd etmək istəyirik ki, pirin sərdabə hissəsi xeyli aşınmaya məruz qalmış və dəyişmişdir. Sərdabə hissəsində az da olsa qalan memarlıq elementləri sərdabənin çoxüzlü olduğunu və kərpicdən inşa edilmiş stalaktitli memarlıq elementləri ilə tamamlandığını deməyə imkan verir.

Pirin yerüstü hissəsi kvadratşəkillidir. Kvadrat əsasdan yarımdairəvi günbəzə keçid tromplarla-bir-birini əvəz edən tağşəkili və rombşəkilli kərpic konstruksiyalarla həll edilmişdir. Türbələrin iç quruluşunda bir hissədən digərinə keçidin bu tip konstruksiyalarla həllinə bir çox abidələrdə rast gəlmək olur. Kvadratşəkili əsasdan günbəzə keçidin bu şəkildə həll edilməsinə biz Xanəgah kompleksindəki türbədə, Əmirxan, Yaralı Sultan və Kırna türbələrində görmək mümkündür.

Bu tipə aid edə biləcəyimiz Qarabağlar pir kompleksindəki türbə səkkiz üzlü formadadır və onun digər türbələrdən fərqli olaraq sərdabəsi bir qədər yerə

dərinləşdirilmiş şəkildə olsa da sərdabə türbə vahid memarlıq kompleksindən ibarətdir. Bu binanın daxilində və xarici səthində heç bir memarlıq bəzəyi yoxdur.

İkinci tipə Əmirxan türbəsini və Yaralı Sultan ocağını aid etmək olar. Yazılı mənbələrin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, bu ziyarətgah Əlincəqalanın qala rəisi Əmir Seyyid Əhməd Oğulşaminin nəvəsi Əmirxan üçün inşa edilmişdir. Xalq arasında “Təkyə” adlanan bu binada sonralar müəyyən mərasimlər də keçirilmişdir. Hər iki memarlıq abidəsi hazırda müqəddəs ziyarətgah hesab olunur. Bu abidələrin hər ikisi kvadratşəkilli olub yarımdairəvi günbəzlə örtülmüşdür. Memarlıq abidələrinin kvadratşəkilli gövdəsi daşdan, memarlıq konstruksiyaları və günbəzi bişmiş kərpicdən inşa olunmuşdur. Kvadrat əsasdan günbəzə keçid tromplarla-tağşəkilli və rombşəkilli formada inşa edilmiş kərpic konstruksiyalarla həll edilmişdir.

1 2 3

Şəkil 1. *Yaralı Sultan ocağı: 1 – xarici görünüşü; 2 – iç görünüşü; 3 – planı.*

Yaralı Sultan ocağı cənub divarda yerləşən mehrabın və günbəzlərdə yerləşən tağşəkilli pəncərələrin olması ilə fərqlənir (Şəkil 1). Bu baxımdan Yaralı Sultan ziyarətgahının günbəzi Naxçıvan şəhər Cümə məscidinin günbəzi ilə bənzərlik təşkil edir. Əmirxan türbəsi və Yaralı Sultan ocağının bənzər memarlıq elementləri onların eyni dövrdə inşa edildiyini deməyə əsas verir. Mehrabın olması Yaralı Sultan ocağının din xadimləri tərəfindən ibadət yeri kimi də istifadə olunduğunu göstərir. Təsadüfi deyil ki, Əmirxan türbəsi də bu funksiyaya malik olmuşdur. Odur ki, bu tip tikililər həm ziyarətgah, həm də ibadət yeri olmuşdur. Ümumiyyətlə, kvadratşəkilli günbəzli tikililərə həm Azərbaycan

(Бретанцкий, Л.С,. 1966, s. 266), həm də Anadolu (Ayda, A., 1970, s. 82-104) abidələrində rast gəlmək mümkündür.

Üçüncü tipə Xanəgah memarlıq kompleksinin türbəsini aid etmək olar. Bu türbə də Əmirxan türbəsi, Yaralı Sultan və Kırna ziyarətgahı kimi kvadrat əsas üzərində qurulmuşdur. Lakin onlardan fərqli olaraq kvadrat əsasdan səkkizüzlüyə, səkkizüzlüdən isə günbəsin dairəvi əsasına keçid yaradılmışdır. Kvadrat əsasdan səkkizüzlüyə keçid üçbucaqşəkilli müstəvilərlə, səkkizüzlünün künclərindən günbəzin dairəvi əsasına keçid tromplarla-tağşəkilli və rombvari kərpic konstruksiyalarla həll olunmuşdur. Gövdədən günbəzə keçidin bu xüsusiyyətinə görə yuxarıda adlarını çəkdiyimiz ziyarətgahlar demək olar ki, bir-biri ilə bənzərdir. Lakin onların plan-fəza konstruksiyasının xüsusiyyətləri yerli memarların bacarığından, ehtimal ki, həm də onların dini-ideoloji görüşlərindən qaynaqlanmışdır.

Dördüncü tip ziyarətgahlara dünyanın dörd cəhətinə doğru yönələn xaçşəkilli quruluşa malik ziyarətgahları aid edə bilərik. Bu tipə Maliki İbrahim piri aiddir (Şəkil 2). Bu pirin dörd cəhətə yönəlmiş tağçaları və onların arası çatmatağlarla tamamlanmış və yarımdairəvi günbəzə keçid verilmişdir. Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda bu tip plan quruluşu olan ziyarətgalar azdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu tip memarlıq quruluçuna bu ziyarətgahla həmdövr olan Qarabağlar türbəsinin sərdabəsində rast gəlmək mümkündür. Daha sonra bu memarlıq elementlərini Nehrəm İmamzadəsi və Parçı İmamzadəsində görürük. Bu isə pirin memarlıq quruluşunun təsadüfən ortaya çıxmadığını, onun Naxçıvan memarlıq məktəbinin inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı olduğunu göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, bu tip plan-məkan quruluşu Azərbaycanın digər abidələrində də mövcud olmuşdur (Саламзаде, А. В., 1964, s. 29-30; Щеблыкин, И.П., 1943 s. 34; 4, s. 266-267, şəkil 175). Deyə bilərik ki, sərdabə, yaxud ziyarətgahların bu tipdə planlaşdırılması Azərbaycanın Orta əsr memarlıq ənənələri ilə bağlı olmuşdur.

Beşinci tip ziyarətgahlar kvadratşəkilli əsas üzərindədir Bu ziyarətgahların gövdəsi dünyanın dörd səmtinə yönəlmiş dörd tağşəkilli açırım şəklində həll edilmiş, tağşəkilli açırımlar tağbəndlə birləşədirilərək yarımdairəvi günbəzə keçid yaradılmışdır. Plan-həcm quruluşunun həllinə görə bu ziyarətgah

Kırna ziyarətgahı ilə bənzər olsada, onların fasadının həllində xeyli fərq vardır. Belə ziyarətgahların birinin qalıqları Maliki İbrahim qəbristanlığında qalmaqdadır.

Altıncı tip ziyarətgahlar düzbucaq formalı və yastı damlıdırlar. Bu tipə Aza piri, Qırxkimsənə piri və Xanağa piri aiddir. Lakin onların bəzisi daxili quruluşuna görə digərlərindən fərqlidir. Bu Qırxkimsənə ziyarətgahının daxili quruluşunda özünü göstərir. Onun fərqli cəhətlərindən biri qapı girişinin yanında kvadrat formalı sütunun olmasıdır. Sütunun əks tərəfində pirin cənub divarında tağşəkilli tağça şəklində mehrabı da var. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Yaralı Sultan pirində də mehraba rast gəlinir. Bu isə pirlərin həcmcə kiçik olmasına baxmayaraq, onlardan ibadət məqsədi ilə istifadə olunduğunu göstərir.

Düzbucaqlı pirlərin əksəriyyətinin içərisi sadədir və heç bir memarlıq elementi yoxdur. Ordubad rayonunun Xanağa kəndində olan pir ikiotaqlı olması olması ilə Aza və Qırxkimsənə pirlərindən fərqlənir.

Yeddinci tip pirlərin sırasında Qarabağlar kəndindəki pir aiddir. Qeyd edildiyi kimi, bu pirə daxil olan binaların tavanı qovsşəkilli günbəzlə tamamlanmışdır. Bu pirə daxil olan dördkünc formalı binaların girişi də bir-birindən fərqlənir. Onların biri ensiz olduğu halda digəri isə geniş və tağçəkilli olması ilə seçilir. Ehtimal ki, bu binaların fərqli zamanlarda tikilməsi ilə bağlı olmuşdur.

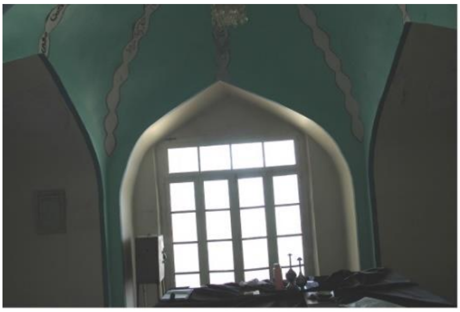

1

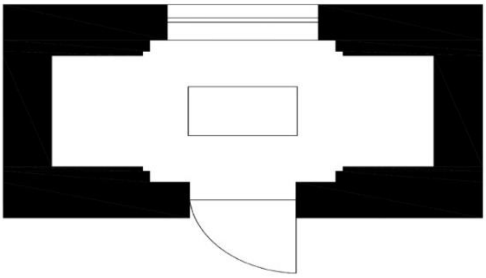

2

Şəkil 2. *Maliki ibrahim piri: 1. İç görünüşü; 2. Planı.*

Pir Eyvaz xanəgahından indiyədək yalnız bir fotoşəkil qalmışdır. Lakin tədqiqatçılar bu binanın son vaxtlaradək qaldığını göstərir. Rəsmlərə əsasən bu xanəgahın tağşəkilli qapı girişi olan dördkünc formalı binadan ibarət olduğunu deməyə imkan verir.

XI-XV əsrlərin ziyarətgahları bir-birindən plan-məkan quruluşunun müxtəlifliyi ilə fərqlənirlər. Bu dövrə aid ziyarətgahların bir qismi yarımşarşəkilli günbəzlərinin olması ilə xarakterizə olunurlar. Şərqi Anadoluda bu tip günbəzli tikintilərin inkişafını tədqiqatçılar başlıca olaraq Osmanlı dövrü üçün xarakterik hesab edirlər. Lakin bu tip tikintilər Osmanlılardan da əvvəl mövcud olmuşdur. Onların fikrinə görə, bu dövrdə bu tip tikintilər inkişaf edərək yeni xüsusiyyətlər almışdır. Xüsusilə günbəzlərin yüksək silindir üzərinə yerləşdirilməsinin məhz bu dövrdən yarandığı düşünülür (Bates, Ülkü Ü., 2014, s. 146).

XVI-XIX əsrin ziyarətgahları. Bu dövrün ziyarətgahları daha sadə memarlıq üslubuna malikdir. Əvvəlki dövr üçün xarakterik olan günbəzli tikintilər bu dövrdə çox az qalmışdır. Lakin buna baxmayaraq əvvəlki dövrün memarlıq elementlərini bu dövrdə də izləmək mümkündür. Bu dövrün ziyarətgahları memarlıq üslubu baxımından bir-birindən fərqlənirlər. Bu dövrün birinci tip ziyarətgahları planda xaçşəkilli olması ilə fərqlənir. Bu tipə Nehrəm İmamzadəsi aid edilə bilər (Şəkil 3). Ziyarətgahın mərkəzi hissəsi dünyanın dörd səmtinə yönəlmiş dərin tağçalar şəkildə inşa edilmiş, düzbucaqlı tağçalar və onların arası tağbəndlərlə tamamlanaraq günbəzin silindrik əsasına keçid yaradılmışdır. Nehrəm İmamzadəsi plan-həcm quruluşuna görə XIV əsrə aid Maliki İbrahim ziyarətgahını və Qarabağlar türbəsinin sərdabəsini xatırladır. Qeyd edək ki, bu tip sərdabələr vaxtilə Culfa rayonunun Saltaq kəndində və Xaraba Gilanda qeydə alınmışdır. İmamzadənin cənub divarında mehrab, digər divarlarında isə dərin tağşəkilli taxçalar vardır. Bu memarlıq elementlərini biz Yaralı Sultan ziyarətgahının daxili quruluşunda görürük. Günbəzdə tağşəkilli pəncərələrin yerləşdirilməsi də Yaralı Sultan ziyarətgahı ilə bənzərdir. Bununla belə, Nehrəm İmamzadəsi daxili bəzəklərinin zənginliyinə görə olduqca fərqli və təkrarolunmazdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Nehrəm İmamzadəsi xarici görünüşünün həllinə görə müəyyən qədər Naxçıvan şəhərindəki İmamzadə ilə

bənzərdir. Birinci tip ziyarətgahlar sırasına Parçı İmamzadəsini də aid etmək olar. Lakin Parçı İmamzadəsi xaçşəkilli plan-həcm quruluşuna malik olsa da bu abidə öz memarlıq həllinə görə Nehrəm İmamzadəsindən xeyli fərqlənir. Bu ziyarətgahın da cənub divarında mehrabı vardır. Lakin onun mehrabı Yaralı Sultan və Nehrəm İmamzadəsinin mehrabından daha sadə olması ilə fərqlənir. Parçı İmamzadəsi iç divarda yerləşdirilən tağşəkilli tağçaları ilə də Nehrəm İmamzadəsinə bənzərdir. Lakin Parçı İmamzadəsində cənub və şimal qanadları, çərq və qərb qanadlarından daha uzun olması ilə seçilir (Şəkil 4). Buna görə də içəridə yerləşdirilən taxçaların sayı daha çoxdur. İmamzadənin şərq və qərb qanadlarında yerləşdirilən ensiz uzunsov və çoxbucaqlı tağçalar onun iç görünüşünə xüsusi görkəm verir. Parçı İmamzadəsi günbəzin həllinə görə əvvəlki dövrə aid Yaralı Sultan, Əmirxan türbəsi ilə bənzərdir. Həmin ziyarətgahlarda olduğu kimi Parçı İmamzadəsində də günbəzə keçid üçün kərpic konstruksiyalardan istifadə olunmuş və günbəzə keçid silindrik gövdə ilə deyil birbaşa həll olunmuşdur.

İkinci tip ziyarətgahlar sırasına Naxçıvan İmamzadəsi aid edilə bilər. Bu ziyarətgah digərlərindən bir-birinə birləşik üç otaq şəklində inşa edilməsi ilə fərqlənir. Ziyarətgahın əsasını dördkünc əsas üzərində inşa edilmiş türbə təşkil edir. Türbənin dördbucaqlıdan səkkizüzlüyə və silindirə keçid verən gövdəsinə Naxçıvanın digər memarlıq abidələrində rast gəlmirik. Lakin silindirik gövdədən günbəzə keçid müəyyən qədər Nehrəm İmamzadəsində izlənir. Ziyarətgahın iç quruluşunda istifadə olunan stalaktitlər, həmçinin ziyarətgaha daxil olan düzbucaqlı otaqlardan birinin günbəzinə pəncərələrin yerləşdirilməsi həm əvvəlki dövrün abidələri, həm də Nehrəm İmamzadəsi ilə bənzərlik təşkil edir.

Üçüncü tip ziyarətgahlar düzbucaqlı plan quruluşuna malik olan ziyarətgahlardır. Bu ziyarətgahların tavanı düzdür. Tiri piri, Pirməqsud piri, Baba Yaqub piri, Ərəfsə piri bu tip ziyarətgahlara nümunə ola bilər. Bu pirlərin bəzisi Baba Yaqub və Pirməqsud piri kimi tək otaqlı, bəzisi Ərəfsə pirində olduğu kimi iki otaqlıdır. Babək rayonunun Göynük kəndində yerləşən pir isə bir-birinin yaxınlığında müstəqil inşa edilmiş otaqlardan ibarətdir.

Bu pirlər arasında ən qədimi Tiri piridir. Bu pirdəki qəbirin üzərində Azərbaycan dilində kitabə vardır (Səfərli H.F., 2021, s. 203). Lakin digər

pirlərdə, o cümlədən Ərəfsə pirində qəbir daşları üzərində kitabə yoxdur. Kitabələrin olmaması onların tarixini dəqiqləşdirməyə imkan vermir.

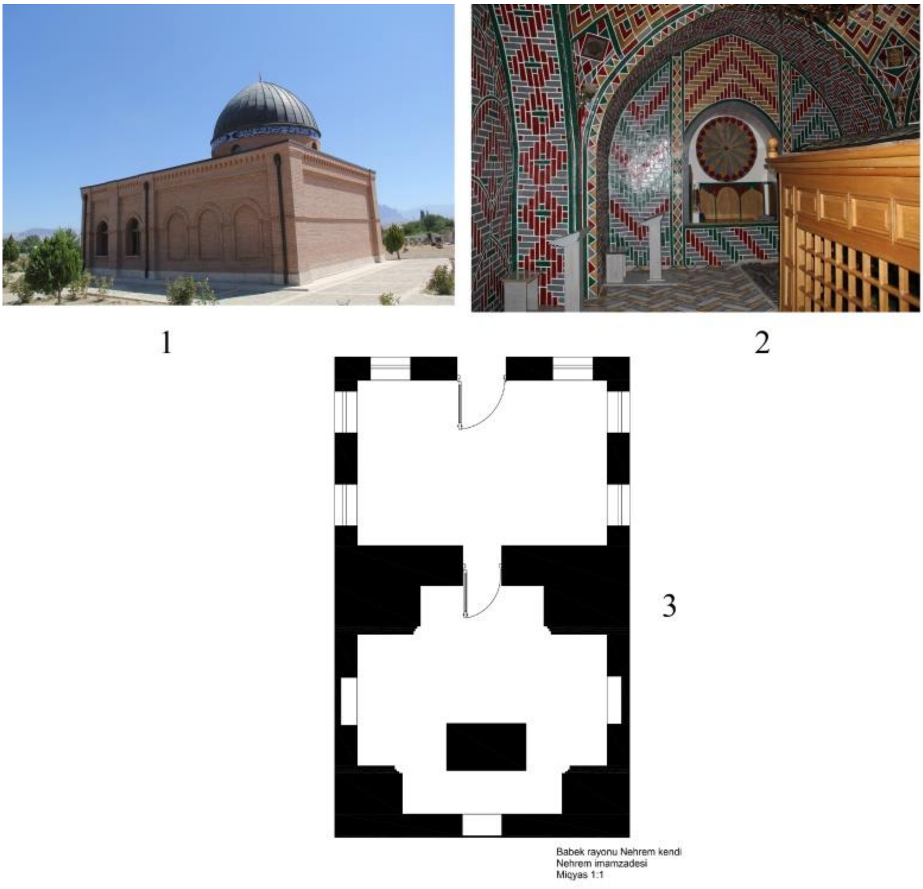

Şəkil 3. *Nehrəm İmamzadəsi: 1 – xarici görünüşü; 2 – içərisinin görünüşü; 3 – planı.*

Qarabağlar kəndindəki dördkünc formalı pir tavanının sferik tağbəndlə örtülməsi ilə fərqlənir. Bu pir dam örtüyünün həll edilməsinə görə burada olan əvvəlki tikintilərlə bənzərdir. Ziyarətgahlar arasında türbə-ziyarətgahlar diqqəti cəlb edir. Bu tip ziyarətgahlar orada müqəddəs şəxslərin dəfn edilməsinə görə türbə adlansada onların plan-həcm quruluşunun həlli türbələrlə deyil məscidlərlə bənzərdir. Biz bu xüsusiyyəti Kırna məscidi, Əmirxan türbəsi və Yaralı Sultan

ziyarətgahında aydın şəkildə görə bilirik. Ehtimal ki, bu tip memarlıq abidələrinnin quruluşu onlardan həm də ibadətgah kimi istifadə olunması ilə bağlı olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Yaralı Sultan ziyarətgahında və Nehrəm İmamzadəsində biz mehrabların olmasına rast gəlirik. Lakin bu tip abidələrin bəzisində, o cümlədən Əmirxan türbəsində və Kırna məscidində mehrablar qeydə alınmamışdır. Bununla belə, bu abidələrdə müəyyən dini mərasimlərin keçirilməsi xalq arasında yayılan məlumatlardan məlumdur.

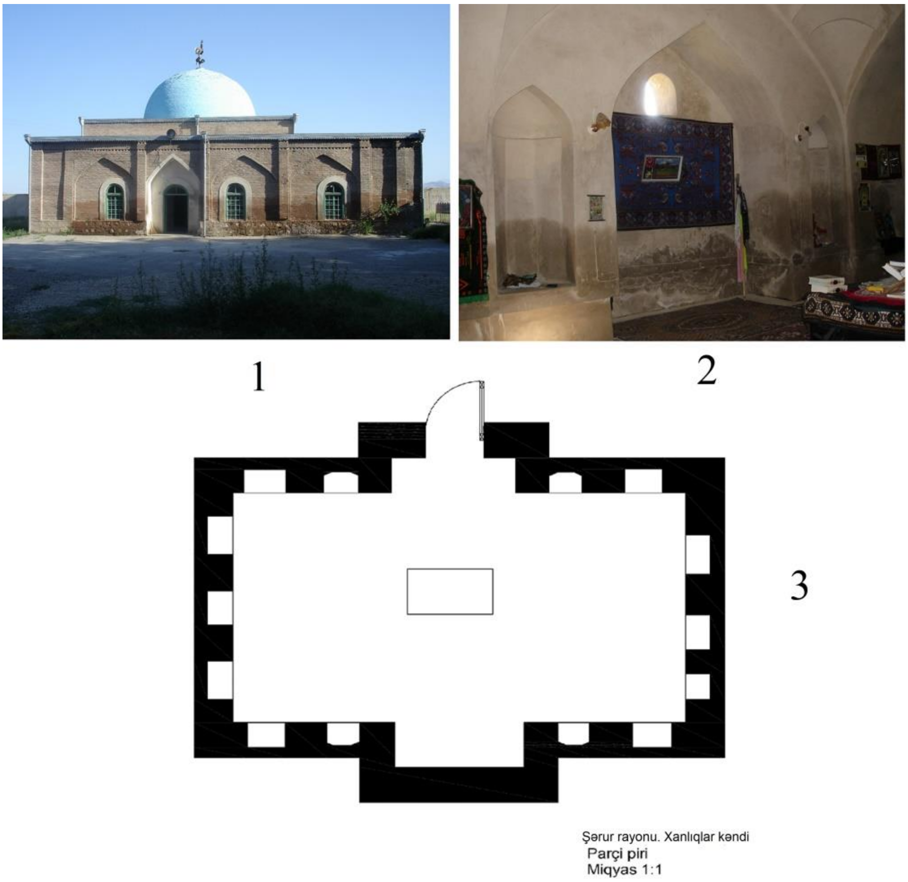

Şəkil 4. *Parçı İmamzadəsi: 1. Xarici görünüşü; 2. İç görünüşü; 3. Mərkəzi zalın planı.*

Araşdırmalar göstərir ki, pirlərin əksəriyyəti İslam müqəddəslərinin məzarı üzərində inşa edilmiş xatirə abidələrindən ibarət olmuşdur. Onların bir qismi təmir-bərpa işləri zamanı zamanla müəyyən dəyişikliyə uğrasa da arxaik

memarlıq üslublarını qoruyub saxlamışdır. Bəzi ziyarətgahlar Azərbaycan xalqının qədim inancları ilə bağlı olmuşdur. Ərəfsə pirinin yaxınlığında indi də insanlar tərəfindən ziyarət edilən və sitayiş obyekti olan dağdağan ağacı vardır. İslam dininin qəbulundan sonra müqəddəslərin burada dəfn edilməsi ilə ziyarətgaha sitayiş daha da artmışdır.

Nəticə. Araşdırmalar göstərir ki, XI-XV ziyarətgaları özünəməxsus xüsusiyyətlərinin, onlar üçün xarakterik olan plan-həcm quruluşunun XVI-XIII əsrin ziyarətgahlarında izlənilməsi Azərbaycan memarlığında mövcud olan memarlıq ənənələrinin davamı kimi düşünülməlidir. Naxçıvanın Orta əsr ziyarətgahlarında istifadə olunan plan-həcim quruluşu və memarlıq elementlərinin Azərbaycanın digər bölgələrində, həmçinin Cənubi Azərbaycan və Anadoluda izlənməsi bu abidələrin Türk-İslam mədəniyyətinin tərkib hissəsi olduğunu və xalqımızın qədim inanclarını və dünyagörüşünü özündə əks etdirdiyini təsdiq edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Səfərli H.F. (2021). Ordubad bölgəsinin epiqrafik abidələri. Naxçıvan: Əcəmi.
2. Ayda, A. (1970). Batı Anadolu’dan Birkaç Yapının Tarihlendirilmesi ve XV. Yüzyılın Osmanlı Mimarisi Hakkında // – Uludağ: Anadolu Sanatı Araştırmaları. 2, – s. 82-104.
3. Bates, Ülkü Ü. (2014). Moğol İstilasının Türk Mimarisine Etkisi // – Uludağ: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. S. 23, – s. 141-154.
4. Бретанцкий, Л.С. (1966). Зодчества Азербайджана XII-XV вв., и его место в архитектуре Передного Востока. Москва: Наука.
5. Саламзаде, А. В. (1964). Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. Баку: Издательство АН Азербайджана, 256 с.
6. Щеблыкин, И.П. (1943). Памятники Азербайджана зодчества Низами. Баку: Издательство АзФАН, 96 с.

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

Mahammad Bayramov

Typological Characteristics Of Medieval Sanctuaries Of Nakhchivan (XI-XIX Centuries)

Summary: One of the groups of medieval architectural monuments of Nakhchivan is sanctuaries. Our research allows us to say that different types of medieval sanctuaries are an integral part of medieval Azerbaijani architecture. The researches show that tracing the unique characteristics of the 11th-15th centuries, the plan-volume structure characteristic of them, in the 16th-13th century, should be considered as a continuation of the architectural traditions existing in Azerbaijani architecture. The tracing of the plan-volume structure and architectural elements used in the medieval sanctuaries of Nakhchivan in other regions of Azerbaijan, as well as in South Azerbaijan and Anatolia, confirms that these monuments are a part of Turkish-Islamic culture and reflect the ancient beliefs and worldview of our people.

Key words: Nakhchivan, Middle Ages, Turkish-Islamic culture, architecture, typological group.

Махаммад Байрамов

Типологические особенности средневековых святилищ нахичевани (XI-XIX вв.)

Резюме: Определенная группа средневековых архитектурных памятников Нахичевани являются святилищами. Наши исследования позволяют сказать, что различные типы средневековых мест паломничества являются неотъемлемой частью средневековой азербайджанской архитектуры. Исследования показывают, что прослеживание уникальных особенностей святилищ 11-15 веков, характерных для них планово-объемных структур в святилищах 16-13 веков следует рассматривать как продолжение существующих в азербайджанском зодчестве архитектурных традиций. Прослеживание планово-объемной структуры и архитектурных элементов, использованных в средневековых святилищах Нахичевани в других регионах Азербайджана, а

также в Южном Азербайджане и Анатолии, подтверждает, что эти памятники являются частью тюрко-исламской культуры и отражают древние верования и мировоззрение нашего народа.

Ключевые слова: Нахичевань, средневековье, тюрко-исламская культура, архитектура, типологическая группа.

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 02.05.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 12.05.2025

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

UOT 745/749
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-6190-9594
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.016

Abbasova Nigar İlqar qızı
Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyasının doktorantı
abbasovan036@gmail.com

QARABAĞ MİLLİ GEYİMİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUALLIĞI BARƏDƏ

Xülasə: Məqalədə geyim mədəniyyətinin öyrənilməsinin aktuallığını əsaslandırılaraq, Azərbaycanın tarixi-coğrafi və tarixi-etnoqrafik bölgələrindən biri olan Qarabağ geyiminin öyrəniməsinin zəruriliyi müəyyən edilir. Məqalənin məqsədi geyimin milli mədəniyyətin obyekti kimi xalqın tarixi, adət-ənənələri ilə sıx bağlı olduğunu nümayiş etdirmək, etnik kostyumun hər hansı bir xalqın mənəvi-estetik imkanlarının öyrənilməsi üçün qiymətli mənbə olduğunu isbat etməkdir. Bundan başqa, müəllifin qarşısıda duran mühüm vəzifələrdən biri də Qarabağ milli geyimlərinin forma və detallarının əsas növlərinin formalaşmasının qanunauyğunluğunu tədqiq edib, Azərbaycanın bu bölgəsinin geyiminin bədii xüsusiyyətini və dekorativ-tətbiqi incəsənətin ümumi inkişafını, habelə xalqın idealları və dünyagörüşü ilə bağlılığını müəyyənləşdirməyə imkan yarada bilən fenomen kimi təqdiqidir.

Tədqiqatdan alınan mühüm qənaətə görə, Qarabağın geyim mədəniyyəti və dekorativ-tətbiqi sənəti etnodizayn, simvoliklik və funksionallıq aspektlərindən müfəssəl elmi araşdırmanın obyekti olmamışdır. Bu baxımdan Qarabağ milli geyiminin təkamül tarixinin kompleksli öyrənilməsinin aktuallığı zəruridir.

Tədqiqatda yeni reprezentsiya metodunun tətbiq edilməsi milli geyimin xalqın mənəvi-estetik dünyagörüşünün öyrənilməsində bədii-tarixi mənbə kimi təqdim edilməsinə imkan yaratmışdır. Xalq geyiminin etnodizaynın təzahürü kimi təhlil edilməsində Azərbaycanın görkəmli sənətşünas-alimərinin elmi-nəzəri baxışlarına müraciəti şərtləndirmişdir. Məqalədən alınan mühüm qənaətlər Azərbaycan incəsənət tarixinə, o cümlədən Qarabağın sosio-mədəni

inkişaf fonunda milli irsimizin, o cümlədən dekorativ-tətbiqi sənətinin təkamülünə həsr olunan tədqiqatlara elmi-nəzəri zəmin ola bilər. Bundan başqa, analitik material Azərbaycan incəsənəti və mədəniyyəti tarixi fənlərinin tədrisində, maarfləndirici tədbirlərdə nəzəri mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: Qarabağ, geyim, mədəniyyət, aktuallıq, tədqiq.

Giriş

Qarabağın 30 illik işğaldan azad edilməsindən sonra Müstəqil Azərbaycan elmində sovetlər dönəminin ideoloji buxovlarından sərbəst şəkildə bu diyarın mədəniyyətinin və incəsənətinin öyrənilməsi sahəsində yeni tarixi səhifə açmış olur. Yeni tarixi reallıq Qarabağ dekorativ-tətbiqi sənətinin, o cümlədən milli geyiminin araşdırılması sahəsində həm məzmun, həm də keyfiyyət baxımından yeni üfüqlər açır. Qarabağ milli geyiminin öyrənilməsinin aktuallığının refleksiyasına həsr olunan elmi məqalənin zəruriliyi milli irsin təcəssümü olan dekorativ-tətbiqi sənətin öyrənilməsinə motivasiya verməklə məsələni gündəmdə saxlanılmasına olan etiyac ilə diktə olunur.

Düzdür, Azərbaycan xalq (milli) geyimi maddi mədəniyyət obyekti kimi öyrənilməsi ilə bağlı çox işlər görülmüşdür. Maddi mədəniyyətin geyim istehsalı növünün və onunla bilavasitə bağlı olan dekorativ-tətbiqi incəsənətin ayrı-ayrı növlərinin tədqiqat metodologiyası nöqteyi-nəzərindən araşdırılması müxtəlif sahələr üzrə Azərbaycan və xarici mütəxəssisləri: etnoqraflar, tarixçilər, mədəniyyətşünaslar, sənətşünaslar tərəfindən aparılmışdır. Bu baxımdan, mənbələrin siyahısı kifayət qədər genişdir. “Xalq geyimi” fenomeninə ilk dəfə maraq göstərən alim-tədqiqatçıların: Arif Mustafayevin (Мустафаев. А., 1991), Rasim Əfəndiyevin (Əfəndiyev.R., 1984), Sabirə Dünyamalıyevanın (Dünyamalıyeva.S., 2003), Sevil Sadıxovanın (Садыхова. С., 2007) və başqalarının əsərləri qiymətli xəzinədir. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, Fəzail Vəliyevin və Gülzadə Abdulovanın “Qarabağ geyimləri” kataloqu (Vəliyev.F., Abdulova, G., 2016) istisna olmaqla, Azərbaycanın dilbər guşəsi olan Qarabağın geyim mədəniyyəti və zərgərlik sənəti elmi-tədqiqat obyekti olmamışdır.

Bu baxımdan günümüzədək respublika muzeylərində və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılan həm təsviri incəsənət abidələrindən, həm də ayrı-ayrı

geyim nümunələri və onların hissələrindən əldə edilə biləcək Qarabağ geyiminin inkişafı ilə bağlı konkret məlumatların kompleks şəkildə nəzərdən keçirilməsini labüdləşdirir.

Milli geyimlərin etnodizayn, simvoliklik və funksionallıq baxımındam öyrənilməsi üçün Yefremova və Savelyevanın nəzəri konseptləri məqalənin yazılmasında metodoloji zəmin rolunu oynadılar. Milli geyimlərin müasir dizaynda ahəngdar şəkildə tətbiqi metodologiyasına dair həmin tədqiqatlar

məqalənin əsas məqsədini təyin etdi. Araşdırmamızın başlıca məqsədi Qarabağ milli geyiminin öyrənilməsinin aktuallığını və zəruriliyini konseptual şəkildə əsaslandırmaqdan ibarətdir. Məqalədə ilk dəfə olaraq Qarabağ milli geyiminın öyrənilməsinin zəruriliyi ilk dəfə üç aspektdə şərh edilir:

1. Qarabağ milli geyimi xalq mədəniyyətini əks etdirən bədii yaradıcılıq sahəsi kimi;
2. Kostyumun mədəniyyətdə simvolikliyi və funksionallığı;
3. Xalq geyimi etnodizayn kontekstində.

Araşdırma prosesində əldə olunan elmi qənaətlər Azərbaycan incəsənət tarixinin, o cümlədən Qarabağın xalq yaradıcılığı sahəsi olan dekorativ-tətbiqi sənətinin daha geniş və miqyaslı şəkildə öyrənilməsi üçün motivasiya və stimul rolunu daşıya bilər.

Qarabağ milli geyimi xalq mədəniyyətini əks etdirən bədii yaradıcılıq sahəsi kimi.

Müasir dövrdə xalqın çoxəsrlik təcrübəsinə, onun mənəvi irsinə müraciət edilməsinin zəruriliyi təbii sərvətlərin və ekoloji tarazlığın qorunması kimi ən kəskin ekoloji problemlərin həllindən heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Milli mənəviyyatın təcəssümü olan dekorativ-tətbiqi sənət xalqın məişəti və gündəlik həyatının, tarixi təcrübəsinin və mənəvi axtarışlarının bir növ ümumiləşdirilməsi və dərk edilməsi kimi formalaşır, habelə müəyyən münasibətlərdə ifadə olunur.

Qarabağ Azərbaycanın tarixi-coğrafi və tarixi-etnoqrafik rayonlarından biri kimi Cənub-Şərqdən Kür və Araz çaylarının qovuşduğu yer, cənubdan Araz çayı, qərbdən Qarabağ silsiləsi və Göyçə gölü ilə, şimaldan Kür və Goran çayları ilə həmsərhəddir. Tarixçi-etnoqraf H.Xəlillinin qeyd etdiyi kimi, Qarabağ müxtəlif torpaq və bitki örtüyü, münbit təbiəti ilə bəşər sivilizasiyasının yayılma

mərkəzlərindən birinə çevrilib, bunu dünyada məşhur olan Azıx və Tağlar ibtidai ərazilərindəki arxeoloji tapıntılar sübut edir. Hətta paleolitdə burada daimi əhali var idi. Bütün bunlar bu yerlərdə zəngin maddi-mənəvi mədəniyyətin inkişafına xidmət edirdi ki, onun tərkib hissələrindən biri də geyim və zinət əşyalarıdır (Велиев, Ф., Абдулова, Г., 2016).

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi – Qarabağ tarixi-etnoqrafik zonasının çoxəsrlik zəngin sənətkarlıq irsi xalqın empirik bilik və bacarıqları hesabına təkamül etmişdir. Bu baxımdan Qarabağın geyim mədəniyyəti xalqın canlı milli yaddaşıdır, keçdiyi yolun təcəssümü və təkrarolunmaz mənəvi təcrübəsidir. Qarabağ dekorativ-tətbiqi sənət növlərinin bir çoxu adət-ənənə və

ya tarixi artefaktlar şəklində günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Düzdür, şəxsi və ya muzey kolleksiyalarında qorunan, habelə vizual sənət nümunələrində əks olunan Qarabağın tarixi geyimləri, kostyumları ilk baxışdan arxaik, donmuş ritual, formanın təntənəsinə bənzəyə bilər. Lakin Qarabağın tarixi geyimlərini və aksessurlarını detallı şəkildə öyrənməyə başlayanda zaman və nəsillər arasında görünməz mənəvi körpü yaranır. Dekorativ-tətbiqi sənətin növü olan milli geyimdə Qarabağ elinin əsas mənəvi dəyərləri: ailə həyat tərzinin, dini baxışlarının, təbiətə münasibətinin və s. xalq yaradıcılığında əksini tapmışdır. Xalq yaradıcılığı toplumun mənəvi simasını, daxili dünyasını ən dolğun şəkildə əks etdirir ki, onun öyrənilməsi aktual məsələyə çevrilir.

Bundan başqa, elmi-texniki tərəqqi nəticəsində kütləvi mədəniyyətin, məişət və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin artan depersonalizasiyasına, eyniliyinə, özünəməxsusluğuna reaksiya ilə əlaqədar olaraq, keçmiş dövrlərin tarixinə, o cümlədən milli geyimə maraq yaranır. Kostyum fenomeninə müraciətin aktuallığı onun əsas invariant xüsusiyyətlərini müəyyən etmək ehtiyacı ilə əlaqələndirilir. Məhz onlar bizə kostyumun utilitar və simvolik funksiyalarının ansamblını, bu mürəkkəb mədəni fenomenin xüsusiyyətlərini və onun fəaliyyət xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa və müəyyən etməyə imkan verir. Geyimin simvolik funksiyalarının təhlili artan urbanizasiya və həyatın intensivləşməsi fonunda xüsusilə aktualdır.

Kostyum fenomeni: utilitar və simvolik funksiyaları.

Folklor bizim mənəvi sərvətimiz, ekoloji mühitimizdir ki, insanın öz

xalqının tarixi-mənəvi irsi ilə təbii əlaqələrinin qorunub saxlanmasını və bərpasını tələb edir. Xalq yaddaşı əsrlərin irsinin xüsusiyyətlərinin əksi kimi ənənəvi geyimin canlı simvolizmini dövrümüzə gətirmişdir (Mustafayev. A., 1991, s. 10).

Kostyum sosial təbəqələrin gündəlik həyatının simvolu, işarəsi, xarici elementidir. İşarələr sistemi həmişə tarixidir və müəyyən bir cəmiyyətdə, müəyyən sosial-mədəni qrup daxilində yaranır və həmişə emosionaldır və bəzən məntiqə ziddir.

Geyimin kompozisiyası, kəsimi, ornament xüsusiyyətlərinin formalaşması coğrafi mühit və iqlim şəraiti, təsərrüfat quruluşu, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Əhəmiyyətli faktorlar arasında geyimin xüsusi formalarının yaradılmasına töhfə verən tarixi və sosial proseslər mühüm rol oynamışdır. Kostyumun mədəniyyətdə fəaliyyətinin çoxvariantlılığında, eləcə də mədəni-tarixi inkişaf dinamikasında daimi iştirakında nəzərə alınması geyimdən mədəniyyətin bir növ universalı kimi danışmağa imkan verir. Onun təzahürünün spesifikliyi mədəniyyətin mövcudluğunun müxtəlif mərhələlərinin xüsusiyyətlərini ifadə edir. İncəsənət tarixi çərçivəsində kostyum estetik, bədii əhəmiyyətli bir hadisə kimi qəbul edilir. Lakin, bir qayda olaraq, bədii tarixi təhlilin obyekti müasir deyil, geyimin tarixi formalarıdır. Simvol müəyyən xüsusiyyətlərə və funksiyalara malik olan "kostyum" informasiya-işarə sisteminin məna yaradan elementidir. Sözün ciddi mənasında, kostyumun simvolik funksiyalarına sırf utilitar olanlar istisna olmaqla, onun bütün funksiyaları daxildir. Lakin sözün daha geniş mənasında utilitar funksiyalar da çox spesifik simvolik yük daşıyır.

Xalq geyimi etnodizayn kontekstində.

Müasir cəmiyyətdə xalqın tarixi, əxlaqi və mənəvi təcrübəsini əks etdirən xalq yaradıcılığı nümunələrinin qorunması və öyrənilməsinin aktuallığını müəyyən edən xalq mədəniyyətinə maraq var. Xalq sənətinin ən maraqlı sahələrindən biri ahəngdar şəkildə uzlaşdırılmış geyim, ayaqqabı və aksessuarlardan ibarət ansamblı olan xalq geyimidir. Müasir tədqiqatçılar xalq geyimində estetik, utilitar və texnoloji-iqtisadi funksiyalar ilə onların bədii formada mükəmməl ifadəsi arasında heyrətamiz əlaqəni haqlı olaraq tapırlar ki,

bu da etnodizayn təzahürü kimi sənət tarixi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xalq kostyumu mədəniyyətin vizual planını təmsil edən, insanın məkan və zamandakı mövqeyini qeyd edən kollektiv tərəfindən kodlanır. İçindəki hər şey semiotikdir: rəng, parça, bəzək. Xalq geyiminin özəlliyi onun mürəkkəbliyidir. Ənənələri dərindən öyrənmədən müasir incəsənətin istənilən növünün və janrının mütərəqqi inkişafı mümkün deyil.

Hazırda xalq yaradıcılığının böyük irsinə maraq durmadan artır. Milli özünüdərk səviyyəsinin yüksəldilməsi xalq mədəniyyətinin mənşəyi ilə tanış olmağı tələb edir ki, bu da öz növbəsində xalqın tarixi, əxlaqi və mənəvi təcrübəsini özündə cəmləşdirmiş xalq yaradıcılığı nümunələrinin qorunub saxlanılması və öyrənilməsi problemini aktuallaşdırır. Xalq sənətinin ən maraqlı sahələrindən biri geyim, ayaqqabı, aksesuar, saç düzümü və zərgərlik məmulatlarının ahəngdar şəkildə uzlaşdırılmış ansamblı olan xalq geyimidir. Xalq geyimi insanın sosial və fərdi xüsusiyyətlərini, onun milliyyətini, cinsini, yaşını, xarakterini, zövqünü ifadə edən ifadədir. Xalq geyimi müxtəlif sənət və sənətkarlıq növlərini, müxtəlif materiallardan ixtiraçılıqla istifadəni, yüksək estetik məziyyətləri, utilitar və təsərrüfat funksiyalarının mükəmməl həyata keçirilməsini üzvi şəkildə birləşdirən xalqın mənəvi və maddi mədəniyyətinin əvəzsiz abidəsidir.

Azərbaycan milli geyimləri xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətinin uzun və mürəkkəb inkişaf prosesləri nəticəsində formalaşmışdır. Geyim xalqın tarixi ilə sıx bağlıdır, maddi mədəniyyətin bütün digər elementlərindən daha çox xalqın milli xüsusiyyətlərini əks etdirir və sabit etnik xüsusiyyətlərdən biridir.

Geyim xalqların etnogenez, mədəni-tarixi əlaqələri, qarşılıqlı təsirləri məsələlərini dərk etmək üçün köməkçi materiallardan biridir. Həm iqtisadiyyatın səviyyəsi, həm də coğrafi şəraitlə müəyyən edilir.

Geyim xalq yaradıcılığının etnoqrafik, tarixi, bədii xüsusiyyətlərini əks etdirir ki, bu da onun müəyyən formalarının, bəzəklərinin yaradılmasında və bədii tikmə, toxuculuqda özünü göstərir.

Geyim milli mədəniyyətin obyekti kimi onun xalqının tarixi, adət-ənənələri ilə sıx bağlıdır və onu yaradanının mənəvi-estetik imkanlarının öyrənilməsi üçün qiymətli mənbədir. Xalq (milli) geyim müasir geyim çeşidinin

inkişafının, yenilənməsinin və zənginləşdirilməsinin ən zəngin mənbəyidir.

Bütövlükdə xalq (milli) geyimi, ənənəvi milli mədəniyyətin ən dərin təbəqəsidir ki, müasir geyim tədqiqatçısı üçün çoxşaxəli elmi-yaradıcı mənbədir. Müasir tədqiqatçılar burada haqlı olaraq bu funksiyalar və onların bədii formada mükəmməl ifadəsi arasında heyrətamiz əlaqə tapırlar ki, bu da xalq geyimini sənət tarixi elmi üçün etnodizaynın çox mühüm təzahürü adlandırmağa haqlı olaraq imkan verir. Yalnız xalq geyiminin öyrənilməsinə çox bilik tələb edən bir hadisə kimi yanaşmaqla onun müasir dövr üçün əhəmiyyətini nəinki qorumaq, hətta deşifrə etmək olar (Савельева. И.Н., 1998, s. 106-109). Müasir geyimdə xalq (milli) adət-ənənələrin inkişafı problemini həll etmək üçün orijinal mənbəni bilmək xüsusilə vacibdir.

Nəticə

Beləliklə, araşdırmamızdan alınan mühüm nəticələri ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, Qarabağ milli geyimlərinin forma və detalların əsas növlərinin formalaşmasının qanunauyğunluğunun tədqiqi Azərbaycan bu bölgəsinin geyiminin bədii xüsusiyyətini və dekorativ-tətbiqi incəsənətin ümumi inkişafı planında xalqın idealları və dünyagörüşü ilə bağlılığını müəyyənləşdirməyə imkan yarada bilər.

Nəzərə alınmalıdır ki, Qarabağ geyiminin tədrici inkişafının, hər halda XIX əsrdə dəbin inkişafına təsir etmiş dekorativ-tətbiqi incəsənətin ayrı-ayrı növləri ilə üzvi surətdə əlaqələndiriməsi, xalq geyiminin struktur və kompozisiya xüsusiyyətləri hələ də deşifrə edilməmişdir. Ənənəvi Qarabağ kostyumunun kompozisiya və dizayn xüsusiyyətlərini üzə çıxaran xüsusi tətbiqi tədqiqatların olmaması müasir dizaynerlərin – rəssamların, dizaynerlərin, konstruktorların praktiki fəaliyyətini, eləcə də mütəxəssislərin hazırlanmasını çətinləşdirir. Deməli, müasir geyim modellərinin və dizaynlarının qurulması aspektində Qarabağ xalq geyiminin elementlərinin təhlili və təsnifatı metodunun hazırlanması aktual və müasirdir.

Nəzərə alsaq ki, hazırda Qarabağın zəngin mədəni irsinin tədqiqində yeni mərhələ geniş vüsət alıb qaldırdığımız problemin aktuallığı üzərində refleksiyamız bu sahədə tədqiqatların davam etdirilməsi baxımından metodoloji zəmin yaradır. Qarabağ geyiminin milli irs fenomen kimi, etnodizayn və

funksionallıq baxımıdan öyrənilməsinə dair təklif etdiyimiz nəzəri müddəalar sənətşünaslıq elmində ilk dəfə irəli çəkilir. Əldə olunan qənaətlərin nəzəri əhəmiyyəti koqnitiv xarakterli olmasında, problemin az öyrənilən tərəflərin aşkarlanmasına xidmət etməsindədir. Araşdırmanın tətbiqi əhəmiyyəti isə ondadır ki, təhlil materialı gələcək tədqiqatlar üçün zəmin olmaqla yanaşı milli irsimizin tədrisi, təbliği və təşviqində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Dünyamalıyeva, S.(2003). *Azərbaycan geyim mədəniyyəti tarixi*. Bakı: Nağıl evi.
2. Əfəndiyev R. (1984). *Azərbaycan xalq sənəti*. Bakı: İşıq.
3. Mustafayev, A. (1991). *Azərbaycanda sənətkarlıq sənəti*. Bakı: Elm.
4. Vəliyev, F., Abdulova, G. (2016). *Qarabağ geyimləri. Kataloq.* Bakı: Elmin inkişaf fondu.
5. Велиев, Ф., Абдулова, Г. (t.y.). Как формировалась культура одежды в Карабахе. Azerhistory. URL: https://azerhistory.com/?p=28814
6. Ефремова, Л. (1985). *О культуре одежды.* Москва: Искусство.
7. Касумова, Э. История возникновения одежды и ее основные функции
// Материалы IV научной конференции БГТКИ, – Баку: – 10 октября – 1997. – с. 226 -228.
8. Савельева, И. Теоретико-методические основы гармонизации народной одежды как источник современного дизайн-проектирования // Вторая Международная научная конференция Ч. I. Москва: –11-15 мая, – 1998, – с. 106-109.
9. Садыхова, С. (2007). *Азербайджанский костюм XIX века*. Баку: Элм.

Аббасова Нигяр Ильгар гызы

Об актуальности изучения национального костюма Карабаха

Резюме

В статье обосновывается актуальность изучения культуры одежды, выявляется степень необходимости изучения национального костюма

Карабаха, который является исконно историко-географическим и этнографическим регионом Азербайджана. Цель статьи продемонстрировать одежду как национальный культурный объект, тесно связанный с историей, обычаями, традициями народа. А также доказать тот факт, что этнический костюм может быть бесценным источником духовно-эстетического мировоззрения того или иного народа. Кроме того, другой немало важной целью исследования было изучить формирование форм и деталей национальной одежды Карабаха, выявить художественные особенности одежды данного региона. Задача исследователя выявить костюм как феномен, отражающий идеалы и мировоззрение народа. Согласно основному выводу, полученного в ходе исследования культура одежды Карабаха в предложенном нами аспектах этнодизайна, символичности и функциональности не была разработана в отечественном искусствоведении. С этой точки зрения, подчеркивается актуальность комплексного исследования национальной одежды Карабаха. Посредством метода репрезентации национальная одежда рассматривается как важный художественно-исторический источник изучения духовной культуры. Анализ национального костюма как элемента этнодизайна определила наше обращение к трудам видных отечественных и зарубежных искусствоведов. Результаты полученные в ходе исследования могут быть использованы в деле изучения истории искусства Азербайджана, в той частности национального достояния Карабаха, а также формирования теоретической базы изучения декоративно-прикладного искусства в свете социально-культурных процессов. Практическая значимость статьи определяется возможность использования аналитического материала в учебной и просветительской работе.

Ключевые слова: Карабах, одежда, культура, актуальность, изучение.

Abbasova Nigar Ilgar

On The Relevance Of Studying The National Costume Of Karabakh

Summary

The article substantiates the relevance of studying the culture of clothing, reveals the degree of necessity of studying the national costume of Karabakh, which is an original historical-geographical and ethnographic region of Azerbaijan. The purpose of the article is to demonstrate clothing as a national cultural object closely connected with the history, customs, traditions of the people. And also to prove the fact that ethnic costume can be an invaluable source of spiritual and aesthetic worldview of a particular nation. In addition, another important goal of the study was to study the formation of forms and details of the national clothing of Karabakh, to identify the artistic features of the clothing of this region. The task of the researcher is to identify the costume as a phenomenon reflecting the ideals and worldview of the people. According to the main conclusion obtained during the study, the clothing culture of Karabakh in the aspects of ethno design, symbolism and functionality proposed by us has not been developed in domestic art criticism. From this point of view, the relevance of a comprehensive study of the national clothing of Karabakh is emphasized. By means of the method of representation, national clothing is considered as an important artistic and historical source for studying spiritual culture. The analysis of the national costume as an element of ethno design determined our appeal to the works of prominent domestic and foreign art historians. The results obtained during the study can be used in studying the history of art in Azerbaijan, in particular the national heritage of Karabakh, as well as the formation of a theoretical basis for studying decorative and applied art in the light of socio-cultural processes. The practical significance of the article is determined by the possibility of using analytical material in educational and educational work.

Key words: Karabakh, clothing, culture, relevance, study.

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 29.04.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 12.05.2025

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

UDC 069
0000-0002-3876-8205
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.027

Gunel Iqbal qizi Aliyeva
Azerbaijan State University of Culture and Arts
gunelceferli1998@gmail.com

MUSEUMS OF AZERBAIJAN. NIZAMI GANJAVI NATIONAL MUSEUM OF AZERBAIJANI LITERATURE

Summary: Museums are cultural institutions where artifacts, objects, or exhibits of material and spiritual, historical value belonging to the people are preserved and at the same time displayed to the public. They serve the function of educating and informing society. Although in certain historical periods museums were not accessible to the general public, over time they have become public spaces where every citizen can freely enter, explore, and even conduct academic research.

This function gains particular significance when a museum is devoted to preserving a nation's moral and spiritual values, artistic spirit, and historical legacy; when it serves the discovery and collection of the works of poets and writers regarded as national treasures. In such a case, the museum becomes a matter of great importance for the cultural and intellectual development of a society – just as is the case with the National Museum of Azerbaijani Literature named after Nizami Ganjavi.

Key words: museum, cultural heritage, Nizami Ganjavi, Azerbaijani literature, artifact

Museums are cultural institutions where material and spiritual artifacts of historical value, as well as objects and exhibits belonging to the people, are preserved and simultaneously displayed for public engagement. Beyond preservation, museums serve an educational function, raising awareness and disseminating knowledge. Although they were not always accessible to the general public throughout history, today museums have become open and

inclusive spaces where citizens can freely explore collections and conduct scholarly research.

This function is of particular significance when a museum is dedicated to preserving and studying a nation's spiritual and artistic heritage, its historical past, and the literary legacy of poets and writers considered national treasures. The National Museum of Azerbaijani Literature named after Nizami Ganjavi is a prominent example of such an institution. The national leader and former President of the Republic of Azerbaijan, Heydar Aliyev, once remarked: *"The Museum of Literature named after Nizami Ganjavi is a rare building and a unique museum. It must be protected and preserved"* (Temple of Words, p. 3).

Museums, with their diverse types and collections, can rightfully be regarded as custodians of culture and history. The richer a country's history, culture, arts, and particularly its literature, the more numerous and comprehensive its museums ought to be. Azerbaijan, with its extensive national and cultural heritage, has witnessed the removal of many of its cultural artifacts to foreign countries through archaeological expeditions. These relics—discovered during excavations—have ended up in globally renowned museums in London, Dresden, Moscow, St. Petersburg, and the Vatican.

In the early 20th century, Azerbaijani intellectuals – devoted to the advancement of the nation's cultural and scientific life – expanded their efforts to establish educational institutions, libraries, theatres, newspapers, journals, and, crucially, museums. The intellectual revival was motivated by a desire to compete with the rapidly developing scientific and educational landscapes of neighboring nations. It was during this period that the idea of establishing museums gained particular prominence.From the early 1900s, museums with various thematic orientations began to open in Baku and other regions, culminating in the founding of the Nizami Museum in 1939 during a particularly challenging historical period.The emergence of museums in Azerbaijan's scientific and cultural history has been a complex and sometimes turbulent process. Despite possessing a thousand-year-old literary tradition, the establishment of a dedicated literature museum was delayed until the 20th century, largely due to political disruptions. Repeated invasions, wars, internal

conflicts, and natural disasters had long hindered the development of science and culture, while also obstructing the collection and preservation of ancient monuments.

Compounding these challenges was the general public's lack of awareness regarding the importance of historical and cultural artifacts. In addition, the influence of Russian and Armenian Bolshevism sought to suppress Azerbaijani education and military development, thereby further inhibiting efforts to institutionalize cultural memory.

At the turn of the 20th century, Azerbaijani intellectuals were influenced by the rise of museum institutions in neighboring countries – particularly Russia. Russia's prominent literary museums, especially those in Moscow, served as models and inspiration. The Russian State Museum of Literature, with its vast and significant collections, played a pivotal role in raising awareness among Azerbaijani intellectuals about the importance of preserving their own literary heritage. Figures such as Abbasgulu agha Bakikhanov, Rashid bey Efendiyev, and Ahmad bey Javanshir spearheaded early efforts to collect and preserve national heritage. Later, this mission was carried forward by prominent intellectuals like Jalil Mammadguluzadeh in the regions. Despite the existence of abundant ethnographic, folkloric, archaeological findings, and ancient manuscripts in Azerbaijan, no formal museum institution was established until the Soviet era.With the establishment of Soviet rule, the state began promoting interest in cultural and historical monuments, including the development of museum infrastructure. Given the broad public appeal of literature, special emphasis was placed on founding literary museums. Literary museums serve as repositories for the personal archives, belongings, artworks, photographs, audio-visual materials, manuscripts, and memorabilia of writers and poets from various periods. The cultural richness of a nation is reflected in the breadth and depth of its literary museums – this is certainly true of the Republic of Azerbaijan.

Today, numerous museums operate across Azerbaijan, with one of the most distinguished being the National Museum of Azerbaijani Literature named after Nizami Ganjavi. Located in one of Baku's most iconic areas – Istiglaliyyat

Street near Fountains Square (formerly known as Kommunist Street) – the museum boasts one of the richest literary collections in the country.

Established through the dedication and efforts of Azerbaijani scholars during the Soviet period, the museum became a key institution under the auspices of the Azerbaijan National Academy of Sciences. Founded in a politically sensitive era, it plays a crucial role in collecting, preserving, and promoting Azerbaijan’s literary, artistic, ethnographic, and cultural heritage, both domestically and internationally. The museum represents a cultural complex that embodies the evolutionary trajectory of Azerbaijani literature, which spans millennia. Its foundation was laid in 1939 to commemorate the 800th anniversary of the birth of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi. Based on Decision No. 4972 of the Council of People's Commissars of the Azerbaijan SSR, dated November 1, 1939, the museum was officially established in honor of the poet.

Importantly, the museum contributed to rectifying the historical misrepresentation of Nizami Ganjavi, who had been falsely presented as a Persian poet in global discourse. The museum affirms his true Azerbaijani identity and later expanded its focus to encompass the entirety of national literature. In its design and function, the museum evokes entire historical eras through its artifacts and exhibits. It plays a formative role in shaping the perceptions of youth and the general public about Azerbaijan’s cultural past. The sense of national identity and historical consciousness it fosters is powerful, even among those with limited familiarity with literature or the arts. In the 1940s, citizens who were deeply devoted to their homeland contributed significantly to enriching the museum’s collections. Intellectuals recognized that completing this project would positively influence the education and patriotic spirit of the younger generation, thus advancing the nation’s progress. Selecting an appropriate location for the museum was equally vital. A historically significant building, which had housed officials of the Azerbaijan Democratic Republic in 1918, was chosen. Yet, no purpose-built museum structure existed at the time. As such, a building originally constructed as a caravanserai in the 1850s – and

later used for various functions including a hotel and government office – was repurposed for the museum.

Recognizing the need for an architecturally grand and spacious building to reflect Azerbaijan's rich literary heritage, the government commissioned renowned architects and artists – Sadig Dadashov, Mikayil Huseynov, N. Akhundov, R. Mustafayev, and Latif Karimov – for the redesign. Significant renovations were made, including the addition of two floors, decorative national motifs on the façade, statues of literary figures, and elaborate archways. The museum's interior was designed by Latif Karimov, adding further cultural depth to the space.

Gunel İqbal qizi Əliyeva

Azərbaycan muzeyləri.
N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan ədəbiyyatı muzeyi
Xülasə

Muzeylər xalqa aid olan maddi-mənəvi, tarixi dəyərə malik əsərlərin, əşyaların və ya eksponatların qorunub saxlandığı, eyni zamanda xalqa nümayiş etdirilən mədəni yerlərdir. Muzeylər insanları maarifləndirmək, məlumatlandırmaq funksiyası daşıyır. Tarixin müəyyən dövrlərində xalqa açıq olmasa da, sonralar hər bir vətəndaşın rahatlıqla daxil olub tanış ola bildiyi, müxtəlif elmi araşdırmalar apardığı ictimai yerdir. Xüsusilə də, əgər bu muzey xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə, bədii ruhuna, tarixi keçmişinin araşdırılmasına, öyrənilməsinə, xalqın milli sərvəti sayılan şair və yazıçılarının əsərlərinin tapılmasına, toplanmasına xidmət edirsə, deməli, bu, bir toplum üçün çox vacib məsələdir. Eyniylə Nizami adına Ədəbiyyat muzeyi kimi.

Açar sözlər: muzey, mədəni irs, Nizami Gəncəvi, Azərbaycan ədəbiyyatı, eksponat

Гюнель Игбал кызы Алиева

Музеи Азербайджана. Национальный музей азербайджанской литературы имени Низами Гянджеви
Резюме

Музеи – это культурные учреждения, в которых сохраняются и одновременно экспонируются предметы, объекты или экспонаты, имеющие материальную и духовную, историческую ценность для народа. Музеи выполняют функцию просвещения и информирования общества. Хотя в определенные исторические периоды музеи не были открыты для широкой публики, со временем они стали общественными местами, куда каждый гражданин может свободно войти, ознакомиться и даже проводить научные исследования.

Эта функция приобретает особое значение, когда музей посвящен сохранению моральных и духовных ценностей народа, художественного духа, исторического наследия, когда он служит для поиска и сбора произведений поэтов и писателей, считающихся национальными сокровищами. В таком случае музей становится важнейшим элементом культурного и интеллектуального развития общества – как, например, Национальный музей Азербайджанской литературы имени Низами Гянджеви.

Ключевые слова: музей, культурное наследие, Низами Гянджеви, Азербайджанская литература, экспонат

References

1. Bakının ədəbiyyat muzeyləri. Bələdçi. Bakı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat muzeyi 2002. 70 səh.
2. Əmirxanov S.Azərbaycanda muzey quruculuğu və muzeyşünaslığın inkişafı. Bakı Biznes Universitetinin nəşriyyatı 2012. 290 səh.
3. Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin əsərləri. Bakı 1961.
4. Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin əsərləri. Bakı 1978
5. Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan ədəbiyyatı Muzeyi. Qısa bələdçi. – Bakı: 1986

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi:15.05.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 16.05.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 23.05.2025
Ekspert rəyi: Yeganə Eyvazova

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

UOT 33
https://orcid/009-0009-7221-3420
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.033

Tanrıverdi Paşa
AR ETN İqtisadiyyat İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi
tpasha_50@mail.ru

MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI VƏ BƏRPASININ İQTİSADİ TƏSİRLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə: Məqalədə mədəni irsin qorunub saxlanması və bərpasının cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında əhəmiyyətinə dair nəzəri araşdırmalar şərh olunur, mədəni irsin dayanıqlı inkişafın əsas amili və gələcək prioteti kimi rolu, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına potensial təsir sahələri açıqlanır, mədəni irsin qorunub saxlanılması, bərpası və ondan istifadəyə dövlət dəstəyinin və müdaxiləsinin zəruriliyi əsaslandırılır. Həmçinin müasir şəraitdə mədəni irsin iqtisadi komponentlərinin qiymətləndirilməsinə dair metodoloji izahlar verilir, mədəni irs obyektlərinin qorunub saxlanılması, bərpası və ondan istifadə problemləri aşkara çıxarılır, dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla mədəni irsin Azərbaycan Respublikasında kreativ iqtisadiyyatın təşəkkülünə verə biləcəyi fayda və töhfələr açıqlanır.

Açar sözlər: mədəni irs, mədəni irsin qorunması və bərpası, mədəniyyət, tarixi və mədəniyyət abidələri, iqtisadi qiymətləndirmə, birbaşa və dolayı təsir, kreativ.

Giriş

Son illərdə mədəni irs – mühüm roluna, sosial həyatın bütün səviyyələrini əhatə etməsinə, eləcə də iqtisadi faydalarına görə ölkə iqtisadiyyatında və cəmiyyətində getdikcə daha vacib amil, müxtəlif ənənəvi və yeni sahələrdə iqtisadi artım və məşğulluq üçün innovativ stimul kimi qəbul edilir. Ayrı-ayrı ölkələrdə və beynəlxalq ictimaiyyətdə mədəni inkişaf səviyyəsinə xalqların sosial-iqtisadi inkişafını xarakterizə edən ən vacib göstəricilərdən biri kimi diqqət diqqət yetirilir.

Mədəni irsin qorunub saxlanması ənənəvi olaraq, iqtisadi nöqteyi-nəzərdən dövlət büdcəsinin yüklənməsi kimi şərh olunurdu. Ancaq indi inkişaf etmiş ölkələrdə bu sahə "müxtəlif ənənəvi və yeni sənayelərdə iqtisadi artım və məşğulluq üçün innovativ stimul" kimi qəbul edilir. Mədəni irsə milli identikliyi, sosial birliyi gücləndirən, vətəndaş şüurunu aktivləşdirən, müəyyən əraziyə, yerə aid olma hissini formalaşdıran amil kimi də mühüm rol verilir. Bu baxımdan, mədəni irs yerli özünüidarəetmə və ərazi inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir.

1. Mədəni irsin qorunub saxlanılması və bərpasına dövlət dəstəyinin və müdaxiləsinin zəruriliyi

Standart iqtisadi nəzəriyyədə yanlış bir dilemma vardır. Əgər mədəni irs cəmiyyət üçün əhəmiyyətlidirsə, o zaman bu, istehlakçılardan gələn tələbdə əksini tapmalı, nəticədə, abidələrdən istifadəyə görə ödəniş onların istismarı ilə bağlı xərcləri ödəməlidir. Həmçinin, məsrəflər abidələrdən istifadədən əldə edilən gəlir hesabına ödənilmirsə, o zaman ya cəmiyyət mədəni irs obyektlərinə kifayət qədər maraq göstərmir, ya da onların istismarı ilə bağlı xərclər bu maraqı üstələyi. Belə sadələşdirilmiş şərh mədəni irsin qorunub saxlanması sahəsinə yönəldilən maliyyələşməni səmərəsiz hesab etmək üçün əsas rolunu oynayır və bu, iqtisadiyyatın gəlir gətirən sektorlarından məhdud vəsaitlərin xaricə çıxmasına səbəb olur. Bu yanlışlığı aradan qaldırmaq mədəni fəaliyyətin iqtisadi nəzəriyyəsinin ən mühüm vəzifələrindən biridir.

Eyni dərəcədə çətin problem, "mədəni irsin qorunması"nın adekvat iqtisadi məzmununun müəyyən edilməsidir. Bu, sadəcə olaraq, mədəniyyət abidələrinin müəyyən edilməsi, konservasiyası və bərpası, təmir-bərpa işlərinin vaxtında və tam yerinə yetirilməsidir, yoxsa daha çox mədəni irs obyektlərinin müasir istifadə və bu abidələrin mövcud zədələnmə riskinin aradan qaldırılması imkanları nəzərə alınmaqla onların özlərinin uyğunlaşdırılmasıdır? "Qızıl orta"nı necə tapmaq olar: abidəni qorumaq və ona yeni nəfəs vermək vacibdir? Azərbaycanın mədəni irsinin ən böyük payı dövlət mülkiyyətində olduğu vəziyyətdə bu problem necə həll olunmalıdır.

Ona görə də “uyğunlaşma yolu ilə inkişaf” prinsipi, əslində, abidəyə yeni funksionallıq verən gələcəyə müraciət deməkdir.

Təəssüf ki, müasir elm, mədəni irsin sosial dəyərinin, istər insan kapitalının inkişafına, istərsə də iqtisadi artıma və əhalinin rifahının artmasına kömək edən mühüm potensialının iqtisadi ölçülməsi ilə bağlı üçüncü problemi hələ də səriştəli şəkildə həll edə bilmir. Bu cür ölçülərə dair mövcud cəhdlər hələ də sırf təbliğat və ya siyasi xarakter daşıyır, halbuki onlar çox vaxt mədəni irsin həqiqi dəyərinin daha yaxşı başa düşülməsinə kömək edə və ona ictimai dəstəyin həcmini bir qədər də artıra bilər.

Mədəni irsin istehlakı daha çox kollektiv xarakter daşımaqla ikili xarakterə malikdir, yəni istehlakı istisna edilməyən və rəqabətliyi olmayan ictimai sərvətlər kateqoriyasına aid edilir. İstisna edilməmək - heç kimin bu sərvətin istehlakından kənarlaşdırıla bilməyəcəyini nəzərdə tutur, istehlakda rəqabətin olmaması isə - bu sərvətin eyni vaxtda çox sayda istehlakçı üçün əlçatan olması deməkdir. [19, s.15] Başqa sözlə, istənilən şəxs digər insanların oxşar ehtiyaclarını ödəmək imkanlarına xələl gətirmədən, mədəni irsdən və mədəniyyət abidələrinin gözəlliyindən həzz ala bilər.

Ayrı-ayrı ölkələrdə və beynəlxalq ictimaiyyətdə mədəni inkişaf səviyyəsinə xalqların sosial-iqtisadi inkişafını xarakterizə edən ən vacib sahələrdən biri kimi diqqət diqqət yetirilir. Mədəni irs innovasiyalar, sərvət yığımı və sosial dəyişikliklər üçün də hərəkətverici qüvvədir. Mədəniyyət sahələrinin roluna maraq göstərmək bir çox ölkələrdə inkişaf strategiyasının bir hissəsinə çevrilmişdir. [13, s. 6-9; 62, s. 47-51] Zəngin mədəni irsə malik olmaqla yanaşı həmin irsin idarə edilməsində təzahür edən mədəniyyət siyasətinə və mədəni turizmə “insanların müəyyən zövqlərini və mədəni ehtiyaclarını təmin etmək qabiliyyətini dərk etməyə və dəstəkləməyə yönəlmiş fəaliyyət sahəsi” kimi də baxmaq olar [10, s. 19].

Beynəlxalq təşkilatların ekspertlərinin fikrincə, mədəni irsə - tarixi, estetik, etnoloji və ya antropoloji baxımdan müstəsna ümumbəşəri dəyərə malik olan bütün memarlıq əsərləri, heykəltəraşlıq və rəsm əsərləri, kitabələr, tikili kompleksləri, insanın yaratdığı əsərlər və arxeoloji abidələr daxildir [11, s. 1-15; 25; 44].

Hazırda mədəni irsin iqtisadiyyatında dövlət qurumlarının kifayət qədər diqqət yetirmədiyi əsas problem: mədəni irsə dövlət dəstəyinin, onun qorunub saxlanılması, o cümlədən təmir-bərpa işlərinin aparılması üçün tələb olunan büdcə vəsaitlərinin ayrılması zərurətinin əsaslandırılması; mədəni irs obyektlərinin bazar dövriyyəsinə çıxarılması, yəni abidələrin müasir iqtisadi şəraitdə kommersiya məqsədləri üçün uyğunlaşdırılmasıdır.

Mədəni irsin qorunub saxlanmasına dövlət müdaxiləsinin məqsədəuyğunluğu ilə bağlı növbəti hal - bazar sövdələşməsində iştirak etməyən üçüncü şəxslərə təsir edən xarici təsirlərlə bağlıdır. Məsələn, daşınmaz əmlak sahibləri şəhərin tarixi tikililərinin qorunması proqramı ilə birbaşa maraqlıdırlar. Onlar təmir-bərpa işləri aparır, bunun müqabilində dövlətdən öz xərclərinin bir hissəsini müxtəlif vergi güzəştləri şəklində kompensasiya etmək imkanı əldə edirlər. Lakin bütövlükdə cəmiyyət bu prosesdə birbaşa iştirak etməsə də, şəhərlərin görkəminin yaxşılaşdırılmasından faydalanır.

Nəhayət, mədəni irsin mühafizəsi sahəsinə dövlət müdaxiləsinin üçüncü halı informasiya asimmetriyası ilə bağlıdır. Belə şəraitdə, ayrıca şəxs konkret mədəni irs obyektinin real mədəni dəyəri və əhəmiyyəti haqqında əhəmiyyətli dərəcədə az məlumatlı olduqda. onun irsin qorunması ehtiyacları və istehlakçı tələbatı da (tarixi yerləri görmək, ziyarət etmək arzusu, mədəni turizm və s.) daha aşağı səviyyədə özünü biruzə verir. Aydındır ki, informasiya asimmetriyası potensialını daşıyan mədəni irs dövlət tərəfindən adekvat fəaliyyət tələb edir.

2. Mədəni irsin qorunması və bərpasının birbaşa və dolayı iqtisadi təsirlərinin qiymətləndirilməsi

Mədəni irsin qorunması və uyğunlaşdırılması sahəsində tətbiqi tədqiqatlarda iqtisadi komponentin lazımi səviyyədə qiymətləndirilməməsinə diqqət yetirilir. Bu zaman, mədəni irsin iqtisadi qiymətləndirilməsi iki komponenti: mədəni və tarixi daşınmaz əmlakın şəxsi sərvət hesab edildiyi istifadə dəyərini; üstəgəl, obyektin istifadəsi ilə əlaqəli olmayan ictimai sərvət kimi qiymətini əhatə edir. Bu kontekstdə, obyektin kirayə haqqına onun kommersiya məqsədləri üçün istifadə dəyəri ilə müqayisədə baxılır. Mədəni irsin qeyri-bazar dəyəri onun sosial əhəmiyyətini əks etdirir, ona görə də “layihənin iqtisadi qiymətləndirilməsi

ən azı müəyyən dərəcədə mədəni dəyərləri nəzərə almalıdır” [14, s. 114].

Sənətşünaslar (yaxud daha geniş mənada incəsənət adamları) və mədəniyyət iqtisadiyyatı mütəxəssisləri mədəni fəaliyyətin nəticələrini nə dərəcədə fərqli qiymətləndirmələri də maraqlıdır. İncəsənət adamları mədəni fəaliyyətin iqtisadi qiymətləndirilməsinə əsaslanan tədqiqatlara üstünlük verirlər. Mədəniyyətlə məşğul olan iqtisadçılar isə müsbət xarici təsirlərin mahiyyətini anlamaq və bazar mexanizmi tərəfindən nəzərə alınmayan, mədəni fəaliyyət nəticələrini qiymətləndirməyə imkan verən tədqiqatlara daha çox diqqət yetirirlər [6, s. 2].

Mədəni irsin iqtisadi qiymətləndirilməsinə dair empirik tədqiqatlarda üç əsas yanaşma mövcuddur:

– mədəni irsin qorunması sferasının makroiqtisadi təhlili;

– şərti qiymətləndirmə metodu (ŞQM);

– təsir və ya təzahür tədqiqatları.

Mədəni irsin qorunub saxlanmasının makroiqtisadi təhlili, bu sahənin xərclərinin və gəlirlərinin milli iqtisadiyyat kontekstində qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Söhbət, mədəni irs obyektlərində təmir-bərpa işlərinə ayrılan vəsaitin həcminin ümumi qiymətləndirilməsindən, bu sahədə məşğul olanların sayından, büdcəyə vergi ayırmalarının ümumi məbləğindən, giriş haqqından maliyyə daxilolmalarının məbləğindən (əgər varsa) gedir. Bu təhlil, həmin sahədə ümumi maliyyə axınlarını və onun ölkənin ümumi milli məhsuluna töhfəsini qiymətləndirməyə imkan verir.

Şərti qiymətləndirmə üsulları istehlakçıların sözügedən ictimai sərvətin, bu halda, mədəni irsin qorunması üçün ödəməyə maksimum hazırlığını göstərir. Respondentə, məqsədi - ödəməyə hazır olduğu məbləği cavablandırmaq olan suallar verilir (sorğu telefon, poçt və ya müsahibə yolu ilə aparılır). Suallardan asılı olaraq, alınan məlumatlar müxtəlif üsullarla işlənir. D.Trosbiyə görə, “şərti qiymətləndirmə metodu və əlaqəli üsullar, tələbin normal bazar kanalları vasitəsilə ifadə oluna bilsəydi, tələb funksiyasının nə olacağını hesablayaraq, iqtisadi dəyəri müsbət xarici təsirlərə və ya ictimai sərvətlərə aid etmək mümkün olardı” [14, s. 46]. Bu yanaşmanın əhəmiyyətli çatışmazlığı – “insanların real deyil, hipotetik

iqtisadi seçim vəziyyətində nümayiş etdirdiyi və bəyan etdikləri üstünlüklərin qiymətləndirilməsidir" [10, s. 24].

Nümunə olaraq, 2014-cü ildə Sankt-Peterburqdakı Avropa Universitetinin Ermitajın 250 illiyinə həsr olunmuş " Ermitaj şəhər və vətəndaşlar üçün: muzeyin iqtisadi və sosial vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin nəticələri" adlı tədqiqatı göstərmək olar. Burada, Sankt-Peterburq şəhərinin həyatına qatqı (töhfə), əsasən, ödəməyə hazırlığın müəyyənləşdirilməsinə əsaslanırdı. Bu metodologiyaya görə, ümumi iqtisadi effekt üç komponentdən: birbaşa təsir, dolayı təsir və multiplikator təsirdən ibarətdir.

Birbaşa təsir, Ermitajın il üçün ümumi maliyyə gəliri (federal büdcədən vəsaitlər; əsas qanunvericilik fəaliyyət növlərindən gəlirlər; xeyriyyə ianələri və sponsorluq fondları) əsasında hesablanırdı. 2013-cü il üçün birbaşa iqtisadi təsir 5,2 milyard rubl təşkil edirdi [16, s. 30].

Dolayı təsir, şəhərdən kənarda olan və Ermitajı ziyarət edən xarici ziyarətçilərin şəhərdəki xərclərinin (yaşayış, yemək, nəqliyyat, alış-veriş) smetasına əsasən hesablanırdı. Hesablama metodologiyası - ildə ziyarətçilərin sayını şəhərdə qalan günlərin sayına və bir gündə sərf olunan orta məbləğə vurmaqla aparılırdı. Turistlərin xərclərini hesablamaq üçün respondentlərdən, gündəlik xərclərin təxmini məbləğini qeyd etmək istənilirdi. Nəticədə, 2013-cü ildə Ermitajın dolayı iqtisadi təsiri 19,3 milyard rubl təşkil etmişdi [16, s. 39].

Dolayı effekt və ya multiplikator təsiri muzeyin illik xərclərinin məbləğinə (birbaşa təsir), muzeyə gələnlərin illik xərclərinin məbləğinə (dolayı təsir) və multiplikator əmsalına vurulmaqla hesablanırdı. 2013-cü ildə Ermitajın dolayı iqtisadi təsiri 1,50 multiplikatorla 35 milyard rubldan çox olmuşdu [15, s. 42]. Nəticədə, 2013-cü ildə Ermitajın ümumi iqtisadi effekti təxminən 60 milyard rubl təşkil etmişdi [16, s. 42]. Eyni zamanda, bir sıra təsdiqlənməmiş fərziyyələri və bu metodologiyanın əsas müddəalarının əsassızlığını qeyd etməmək mümkün deyil, bu da əldə edilən nəticələrin və muzey fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodunun özünün dəyərini bir qədər aşağı salır.

Təsir və ya təzahür tədqiqatları mədəni irsin iqtisadi göstəricilərini həm birbaşa, həm də dolayı yolla (əlaqəli sənayelərdə) mədəni irs obyektlərinin təmiri

və bərpası nəticəsində əldə edilən gəlirlər baxımından ölçür. Bu tədqiqatlar, siyasətçilər və dövlət dəstəyi tərəfdarları arasında çox populyardır, çünki mədəni irsin qorunması sahəsində dövlət xərclərinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırıldığını göstərir.

Bunun bariz nümunəsi kimi ötən əsrin 1970-ci illərindən ABŞ-da həyata keçirilən və əsas məqsədi şəhərlərin tarixi görkəminin bərpası və dirçəldilməsi olan - Tarixi Qoruma Milli Trestinin “Baş Küçə” (“Main Street”) proqramını göstərmək olar. Proqramın nəticələri göstərir ki, “cəmi üç il ərzində Main Street layihəsinə yatırılan hər dollar şəhərin tarixi mərkəzi bölgəsində orta hesabla 11 ABŞ dolları həcmində yeni investisiya yaradıb” [12, s. 140].

Mədəni irs özəl sektor, müstəqil biznes strukturları və kreativ məhəllələrin inkişafı baxımından regionların, şəhərlərin və kənd yerlərinin cəlbediciliyinin mühüm tərkib hissəsidir. Belə ki, Hamburqda aparılan araşdırmaya görə, kommersiya istifadəsinə uyğunlaşdırılmış mədəni və tarixi irs obyektləri biznesin yerləşdirilməsi baxımından çox məşhurdur: işəgötürənlərin 87%-i ofislərinii tarixi binaya köçürdükdən sonra iş mühitinin yaxşılaşdığını qeyd edib; müştərilərinin 73%-i belə ofisin yerləşməsinə müsbət münasibət bildirib [4, s. 21, 161].

Konkret təcrübə də yeni iş yerlərinin açılmasından xəbər verir ki, onların da əksəriyyəti yerli əhali arasındandır. Bu zaman, xərclərin 70%-ə qədəri əməkhaqqına gedir, beləliklə, yatırılan vəsait regionda qalır, ərazinin investisiya cəlbediciliyinin yaxşılaşdırılmasında iştirak edir, həmçinin yerli biznes mühitinin, əsasən də kiçik biznesin inkişafına töhfə verir [4, s. 162]. Bundan əlavə, mədəni irs obyektlərinin təmiri və bərpasına bir qayda olaraq, yeni tikintiyə cəlb olunan işçi qüvvəsindən fərqli olaraq, daha yüksək ixtisaslı işçilər cəlb olunur ki, bu da, peşəkarlıq səviyyənin yüksəldilməsinə, peşəyə yaradıcı yanaşmaya və bununla da ümumilikdə insan potensialının təkmilləşdirilməsinə əlavə stimul verir.

Mütəxəssislərin qiymətləndirmələrinə görə, mədəni irs, onun qorunub saxlanması ilə bilavasitə bağlı olan 1 iş yerinə 26,7 dolayı iş yeri yaradır ki, bu da, məsələn, avtomobil sənayesində analoji göstərici (6,3 dolayı iş yeri) ilə müqayisədə xeyli çoxdur. Avropada mədəni irsin mühafizəsi sektorunda birbaşa

işləyənlərin sayı 300 min nəfərə yaxındır, lakin əlaqədar sahələrdə iş yerlərinin yaradılmasına dolayı təsir 7,8 milyon nəfər olaraq qiymətləndirilir. Dünya Bankının məlumatına görə, 2001-ci ilə kimi tarixi binaların bərpasına qoyulan hər milyon dollar 31,3 iş yeri, sənaye istehsalına eyni miqdarda investisiya isə əmək bazarında cəmi 21,3 iş yeri yaradır [17, s. 22].

Makkenzi audit və konsaltinq şirkətinin (McKinsey and Company (2001)) hesabatına görə, Londonun cənub sahilindəki keçmiş sənaye zonasının yenidən qurulmasından sonra bu, Böyük Britaniyada ən çox ziyarət edilən üçüncü turizm məkanı olub. Eyni zamanda, 2100-3900 iş yeri açılıb, ölkə iqtisadiyyatına töhfə təxminən 75-140 milyon funt sterlinq təşkil edib ki, bunun da 50-70 milyon funt-sterlinqi birbaşa London iqtisadiyyatı ilə bağlıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1997-ci ildən 2000-ci ilə qədər mehmanxana və iaşə obyektlərinin sayı 23% artmışdı. Bu, 1800-ə yaxın turizm xidməti iş yerinin yaradılması ilə nəticələnmişdi [4, s. 159-160].

Bundan əlavə, təmir-bərpa işləri yüksək əmək tutumluluğu (xərclərin 60-80% -i, yeni tikinti üçün isə yalnız 50%) ilə xarakterizə olunur. Mədəni irsin ayrı-ayrı komponentlərinin həyat dövrü 25-40 ildir, ona görə də, hər il tarixi binaların cəmi 2-3%-i bərpa işlərinə ehtiyac duyur. Mədəni irs obyektinin uyğunlaşdırılması, ona yeni funksionallıq verilməsi mədəni-tarixi daşınmaz əmlak obyektinin təsərrüfat dövriyyəsinə buraxılmasına imkan verir [9, s. 113-118].

Bu sahədə aparılan tədqiqatlar irs və mədəni turizm arasında birbaşa əlaqə olduğunu göstərir, belə ki, bu, ümumi dünya turizminin 37%-ni təşkil edir və onun illik artım tempi 15%-dir. Tarix və mədəniyyət abidəsinin öz ərazisinə çəkilən xərclər yalnız turistin bu ərazidə xərclədiyi ümumi məbləğin 6-10%-i təşkil edir [9, s. 6-7].

Amerika qeyri-kommersiya təşkilatının (Americans for the arts) məlumatına görə, bir mədəniyyət obyektinə ziyarət edənlər, ziyarətin özünə əlavə olaraq, yemək, suvenirlər, nəqliyyat, mənzil və s. xərclərinə hər adam və bir ziyarət başına orta hesabla 27,79 dollar xərcləyirlər. Üstəlik, yerli sakin üçün bu əlavə xərclər, gəlmə bir ziyarətçidən təxminən iki dəfə azdır ki, bu da, müvafiq olaraq 40,19 dollara qarşı 19,53 dollardır. Tədqiqatın nəticələri təsdiq

edir ki, mədəni yerlərə səyahət edən turistlər daha çox pul xərcləyirlər, qonaqpərvərlik sənayesindən istifadə edirlər və yerli əhaliyə və ya yaxın ərazilərin sakinlərinə nisbətən daha uzun müddət qalmağa meyllidirlər, buna görə də, mədəni və tarixi irsin qorunması region ərazisinin sosial-iqtisadi inkişafının katalizatoruna çevrilir [3, s. 15-16].

Mədəni irsin qorunmasının digər nəticəsi, əlaqəli sahələrin – qonaqpərvərlik sənayesinin, nəqliyyat və kommunal infrastrukturun inkişafıdır. ABŞ-da Main Street layihəsinin həyata keçirilməsinin 35 ildən çox tarixi ərzində on minlərlə kilometr yol yenidən qurulmuş və ya tikilmiş, elektrik şəbəkələrinin, su təchizatının, qaz təsərrüfatının, kanalizasiya sistemlərinin texniki vəziyyəti və s. təkmilləşdirilmişdir ki, bu da öz növbəsində, həyat keyfiyyətinin yaxşılaşmasına və ərazinin investisiya cəlbediciliyinin artırılmasına xidmət etmişdir. “Mədəni irs obyekti özlüyündə, yalnız minimal dərəcədə iqtisadi dəyər daşıyır” [9, s. 113].

Belə ki, 2008-2009-cu illərin qlobal maliyyə böhranı zamanı Fransa Mədəniyyət Nazirliyi nəinki irsin qorunub saxlanılması, həm də bu sahədə yeni iş yerlərinin yaradılması, habelə iqtisadi tənəzzül dövründə mədəni və iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq üçün tarixi-mədəni obyektlərdən istifadə etmək məqsədilə müxtəlif mədəni irs obyektlərinin təmiri və bərpasına 100 milyon avro sərmayə qoymuşdu [8, s.38].

Mədəni irs onun qorunmasına qoyulmuş kapitaldan yaxşı gəlir nümayiş etdirir və həm mədəni irsin qorunması ilə bilavasitə bağlı iqtisadi fəaliyyətlərdən, həm də mədəni irsin istifadəsinə yönəlmiş layihələrin həyata keçirilməsindən dolayı xarici təsirlər hesabına, dövlət vergi daxilolmalarını əhəmiyyətli dərəcədə artıran generatorudur, bu isə öz növbəsində, yeni investisiyaların cəlb edilməsinə kömək edir.

1997-ci ildə Hollandiyada mədəni irsin mühafizəsi sahəsində Hollandiya siyasətinin iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün tədqiqat aparılmışdır. Tarixi binaların sahibləri təmir-bərpa işləri üçün dövlət qrantları üçün müraciət edə bilərdilər. Nəticədə, dövlətin yatırdığı hər dollar 2,78 dollar investisiyaya yüksəlib, yəni mədəni irsin qorunması sahəsinə özəl investisiyalardan, sponsorluqdan və xeyriyyəçilikdən 1,78 dollar cəlb edilib. Hökumətin yatırdığı

hər dollar 0,74 ABŞ dolları həcmində iqtisadi gəlirlə nəticələnib. Beləliklə, 1 dollar investisiya əslində dövlətə cəmi 0,26 dollara başa gəlib [5, s. 33].

Bundan əlavə, mədəni irsin nəticələrinin qiymətləndirilməsi onların dar miqyasda ölçülməsindən, əsasən turistlərin sayı baxımından qiymətləndirilməsindən və ya ziyarətçilərin növü, onların istehlakının xarakteri və qalma xərcləri baxımından, yerli səviyyədə daha diqqətlə təhlil edilməsindən asılı olaraq, fərqli şəkildə dəyərləndirilə bilər. Mədəni irs üzrə təşəbbüslərin yerli mədəni irsin unikallığına, yerli həyat tərzinə, regional və yerli ənənələrə “mədəni inteqrasiya” dərəcəsi də vacibdir, buna görə də, müxtəlif maraqlı tərəflərin, xüsusən də, yerli icmanın bacarıqlarına, resurslarına və ehtiyaclarına uyğun olmalıdır.

İqtisadi, sosial, mədəni və ekoloji inkişafın bütün aspektləri, eləcə də turizmin potensial qazancı və xərcləri (o cümlədən alternativ xərcləri) nəzərə alınmalıdır. Müxtəlif maraqlı tərəflərə aid olan nəticələrin və uğurlu inkişaf üçün tədbirlərin tapılması həm turizmə iqtisadi təsirə (birbaşa təsir, turizm multiplikatoru), həm də onun sosial dəyərinə və davamlılığına töhfə verə bilər.

3. Müasir şəraitdə mədəni irs obyektlərinin qorunub saxlanılması, bərpası və ondan istifadə problemləri

Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkəmiz bir sıra əhəmiyyətli beynəlxalq və regional təşkilatlarla əməkdaşlıq siyasətini həyata keçirir. Dünya səviyyəli mütəxəssislərin, texniki yardımların, kadrların hazırlanması, qlobal elmi layihələrdə iştirak etmək məqsədilə 1992-ci ildə Azərbaycan dövləti YUNESKO ilə əməkdaşlığa başlayıb. Azərbaycan artıq beynəlxalq səviyyədə mədəniyyətlərarası dialoqun mərkəzinə və təşkilatçısına çevrilib. Bu baxımdan son illər dövlətimizin nüfuzlu beynəlxalq konfranslara ev sahibliyi etməsi təsadüfi deyildir.

Ölkə Prezidenti Ilham Əliyevin böyük diqqət və qayğısı sayəsində Azərbaycanda tarixi abidələrin tədqiqi, mühafizəsi və bərpası, mədəniyyət nümunələrinin beynəlxalq aləmdə təbliği istiqamətində böyük işlər görülür. Bütün bunlar isə Azərbaycanın qlobal dünyaya öz maddi və mənəvi mədəniyyəti ilə birgə inteqrasiyasını təmin edir.

"Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında mədəni irsin qorunması və səmərəli idarə edilməsi ölkənin strateji inkişaf istiqamətlərindən biri kimi qeyd olunur [1]. Bu Konsepsiyanı həyata keçirmək və milli mədəni irsin qorunmasını təmin etmək məqsədilə Prezident İlham Əliyevin müvafiq Fərmanı ilə "Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası, qorunması, tarix və mədəniyyət qoruqlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və inkişafına dair 2014-2020-ci illər üzrə Dövlət Proqramı" [2]. təsdiq edilib. Bu müddət ərzində Dövlət Proqramının icrası məqsədilə milli pasportların və xəritələrin hazırlanması, normativ bazanın gücləndirilməsi, abidələrin təbliği istiqamətində bir sıra işlər həyata keçirilib.

Son zamanlar Azərbaycan Respublikasında mədəni irs obyektlərinin (bundan sonra – MİO) qorunub saxlanılmasına və bərpasına, habelə onların potensialından şəhərlərin, qəsəbələrin və ərazilərin iqtisadi və sosial inkişafı üçün istifadə edilməsinə böyük diqqət yetirilir. Bu fəaliyyət, əhəmiyyətli maliyyə investisiyalarını da əhatə edir. Bərpa işlərinin və mədəni irs obyektlərinin saxlanması üzrə tədbirlərin görülməsi yalnız müxtəlif səviyyəli büdcələr hesabına ödənilə bilməz. Hazırda ən aktual olan, ciddi büdcə məhdudiyyətləri şəraitində MİO-nun qorunması və inkişafı üçün müxtəlif mənbələrdən maliyyə resurslarının birləşdirilməsi mexanizmlərinin axtarışıdır.

Azərbaycan memarlığının YUNESCO tərəfindən Ümumdünya mədəni irs siyahısına: Bakıda Şirvanşahlar Sarayı və Qız Qalası ilə birlikdə Köhnə Qala (2000); Qobustan qayaüstü rəsmlərinin mədəni mənzərəsi (2007); Xan Sarayı ilə birlikdə Şəkinin tarixi mərkəzi (2019) daxil edilmişdir. Hazırda digər tarixi yerlər və abidələrimizin də bu siyahıya daxil edilməsi istiqamətində işlər davam etdirilir. Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildə YUNESCO-ya üzv qəbul edilmiş, 1996-cı ildə isə UNESCO və Azərbaycan arasında əməkdaşlıq haqqında memorandum imzalanmışdır.

Artıq beş ildir ki, dövlət başçısının müvafiq Fərmanı ilə mədəni irsimizin qorunması, inkişafı və təbliğinə bilavasitə cavabdeh olan dövlət qurumu - Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidməti yaradılıb. Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidməti mədəni irsin qorunması, "İçərişəhər" Dövlət Tarix-Memarlıq və "Qala" Dövlət Tarix-

Etnoqrafiya qoruqlarının əraziləri istisna olmaqla, dövlət mühafizəsində olan daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin istifadəsi, bərpası, rekonstruksiyası, konservasiyası və yenidən qurulması sahəsində dövlət nəzarətini həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanıdır. Ötən müddət ərzində Dövlət Xidməti ölkəmizdə bir sıra tarixi abidələrin bərpa və konservasiyasını həyata keçirib, hazırda bu istiqamətdə görülən işlər davam etdirilir.

Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidmətinin Regional idarələrini yaratmaqda əsas məqsəd - abidələrin mühafizəsinin həyata keçirilməsini asanlaşdırmaqdır. Belə ki, bu gün ölkəmizin bütün regionlarını əhatə edən 6000-ə yaxın Dövlət Qeydiyyatında olan mədəni irs abidələrini qorunması, istifadə və idarə edilməsi, həmçinin onlara nəzarət edilməsinin Bakıdan – Mərkəzi ofisdən həyata keçirilməsi mümkünsüzdür [7].

Mədəniyyət Nazirliyi yanında Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidməti tərəfindən mədəni irsin qorunması işinin kompleks şəklində təşkil edilməsi məqsədilə abidələrin pasportlaşdırılması və mühafizə zonalarının müəyyənləşdirilməsi işləri 2021-ci ildə də davam etdirilib. İl ərzində 110 tarix və mədəniyyət abidəsinin pasportu hazırlanıb, 72 abidənin isə mühafizə zonası ilə bağlı sənədləri başa çatdırılıb. Daha 155 abidənin 2022-ci il ərzində hazırlanması və daha 108 abidə ilə bağlı mühafizə zonasına dair layihənin hazırlanması nəzərdə tutulur. Hazırda abidələr tarixilik və önəmlilik dərəcəsinə görə bərpa siyahısına salınır [18].

Görülən vacib işlərdən biri də daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası və qorunması ilə bağlıdır. Şabran rayonunda yerləşən dünya əhəmiyyətli “Çıraqqala” abidəsində bərpa-konservasiya işləri yekunlaşmaq üzrədir. V-VI əsrlərə aid “Çıraqqala” mərkəzi qala da daxil olmaqla 17 bürcdən ibarət düzbucaqlı formaya malikdir. Ötən müddət ərzində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı Sərəncama əsasən bərpa-konservasiya işlərinə start verilib və bərpa üzrə zəruri tədbirlər görülüb. Dəniz səviyyəsindən 1234 metr hündürlükdə yerləşən bu abidənin bərpası həm daxili, həm də xarici ziyarətçilər üçün böyük maraq kəsb edəcəkdir.

Ölkəmizin zəngin mədəni irsinin təbliği, milli memarlıq və bərpaçılıq sənətinin təşviqi, tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması sahəsində

fəaliyyətin dəstəklənməsi və stimullaşdırılması məqsədilə 2013-cü ildən etibarən Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən "Milli irs mükafatı" təsis edilib. Bu mükafat, mədəni irsimizin təbliği, milli memarlıq və bərpaçılıq sənətinin təşviqi, tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması sahəsində fərqlənmiş şəxslərə və təşkilatlara təqdim olunur.

Bəzi abidələrin ətrafında sel sularından mühafizə üçün drenaj sistemi qurulmuş, ərazisi işıqlandırılmış, qoruqlara gedən magistral yollarda informasiya lövhələri və yol nişanları quraşdırılmışdır. Qoruqların bir qisminin maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsinin yerli xərclərindən mərkəzləşdirilmiş xərclərinə keçirilmişdir. Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin pasportlaşdırılması və mühafizə zonalarının müəyyən edilməsi istiqamətində işlər davam etdirilir.

Müasir sosial-iqtisadi münasibətlərdə mədəni irs obyektlərindən istifadə problemi təkcə Azərbaycanda deyil, malik olduğu mədəni irsi qoruyub saxlamağa çalışan bütün ölkələrdə də mövcuddur. MİO-ların xüsusi mülkiyyətçiyə aid olduğu dövlətlərdə həmin obyektdən istifadə dövlətin və cəmiyyətin ciddi nəzarəti altında həyata keçirilir. Bir qayda olaraq, qanunla tarixi-mədəni dəyərə malik olan obyektlərdən istifadə qaydası və üsulu ilə bağlı bir sıra məhdudiyyətlər qoyulur. ABŞ, Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Yaponiya və s. belə ölkələrdəndir. Azərbaycandanda bu mexanizmlər yenicə formalaşmağa başlayıb.

Mədəni irs abidələrin saxlanılması və istifadəsi təcrübəsi demək olar ki, həmişə bir sıra həll edilməmiş məsələlərlə üzləşir. Bu gün həm də memarlıq irsindən istifadə, onun saxlanılmasının ən yaxşı üsullarından biridir. Mədəni irsin qorunub saxlanması sahəsində Azərbaycan təcrübəsi də son zamanlar bir qədər intensivləşməyə məruz qalıb, lakin bir sıra məhdudiyyətlər qalmaqdadır:

- səthi institusionallaşma, dövlətin həddən artıq məsuliyyəti, funksiya və səlahiyyətlərin kifayət qədər aydın şəkildə bölüşdürülməməsi;
- ictimai təşkilatlar mədəni-tarixi irsin qorunub saxlanması üçün fəal işləməklə bir çox işlər görsələr də, çox vaxt onların təşkilati potensialı zəif olur və nəticədə, ancaq dar peşəkar xüsusiyyətlərə malikdirlər;

- bir sıra mədəni irs obyektləri dövlət orqanları ilə ictimai təşkilatlar arasında konstruktiv iş əlaqələrinin olmaması və həll edilməmiş münaqişələrlə xarakterizə olunur;
- mədəni irsin əhəmiyyətinin dərk edilməsinə yönəlmiş məqsədyönlü və sistemli təbliğat və izahat işinin kifayət qədər aparılmaması və onun qorunmasında bütün maraqlı tərəflərin əməkdaşlığının lazımi səviyyədə olmaması;
- peşəkar genişmiqyaslı tədbirin olmaması (Fransadakı Heritage Salonuna bənzəyən);
- daşınmaz irs anlayışı onun "insani ölçüsündən" - insanların həyat tarixi, adət-ənənələri, yerli icma ilə əlaqələri və s. ayrılır. Müvafiq olaraq, çox vaxt işin yalnız maddi tərəfinə diqqət yetirilir;
- fərdi sahibkarlarla maarifləndirmə işinə və onların tarixi obyektlərin uyğunlaşdırılması üçün mümkün istifadə və texnologiyaları ilə tanışlığına ehtiyac var.

Azərbaycanın bir çox kiçik şəhərlərində və kənd yerlərində nadir mədəni və təbiət irsi abidələri olsa da, məskunlaşma sistemindəki dəyişikliklər və mənfi demoqrafik meyillər səbəbindən, ərazinin mədəni inkişaf səviyyəsi kəskin şəkildə aşağı düşür. İqtisadi fəal əhalinin təkcə kənd yerlərindən deyil, həm də kiçik şəhərlərdən intensiv köçməsi baş verir, nəticədə, mədəni landşaftın davamlılığı pozulur, nəinki nadir tarix və mədəniyyət abidələrinin mövcudluğu, həm də bütün kənd yerlərinin sosial-iqtisadi inkişafının perspektivləri itirilir. Təcrid olunmuş və ucqar ərazilərə çevrilən kiçik və xırda kəndlərin sayı artır, iri şəhərlərlə kənd yerləri arasında "sivilizasiya" mədəni fərqlər daha da güclənir. Belə bir şəraitdə, mədəni irs Azərbaycanın bir çox əraziləri üçün dirçəliş və yeni sosial-iqtisadi şəraitə uyğunlaşma üçün əsas mənbəyə çevrilə bilər. Bunun üçün mədəni irsin kapitallaşdırılması və onun obyektlərindən istifadənin səmərəliliyi artırılmalıdır.

4. Regionların mədəni irs obyektlərinin qorunması və bərpasının təşkilati-iqtisadi mexanizmləri

Regionların mədəni irs obyektlərinin əhəmiyyətli dərəcədə itirilməsi onu göstərir ki, hazırda mövcud olan daşınmaz abidələrin dövlət mühafizəsi

tədbirləri mədəni irs obyektlərinin təhlükəsizliyini tam təmin etmir. Bu gün, öncül dünya ölkələrinin əksəriyyətində bölgələrin mədəni irs obyektlərinin qorunması və istifadəsi sahəsində sosial-iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi ilə bağlı səlahiyyətlərin əksəriyyətinin mərkəzi səviyyədən regional səviyyəyə ötürülməsi təcrübəsi geniş yayılmışdır. Bununla əlaqədar, mərkəzi və regional səviyyələrdə dövlət orqanları regionların daşınmaz mədəni irs fondları və onları təşkil edən bina və tikililərin qorunması və istifadəsi ilə bağlı sosial-iqtisadi münasibətlərdə *ictimai qəyyumluq (meritor)* funksiyasını həyata keçirməlidir. Daşınmaz mədəni irsin regional fondlarının qorunması və istifadəsi proseslərinin tənzimləyici, informasiya, təşkilati və iqtisadi təminatı formaları, üsulları və təsir vasitələri vahid təşkilati-iqtisadi mexanizmə inteqrasiyası əsasında təkmilləşdirilməlidir.

Təşkilati-iqtisadi mexanizm altında - daşınmaz mədəni irsin regional fondlarının qorunmasını təmin edən və onlardan istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına töhfə verən təşkilati strukturların, normativ-hüquqi bazanın, formaların, metodların, dövlət təsirinin təşkilati və iqtisadi vasitələrinin məcmusu başa düşülür.

Regionların daşınmaz mədəni irsinin qorunmasının təşkilati-iqtisadi mexanizminin ən mühüm aləti - daşınmaz abidələrin bərpası üzrə məqsədyönlü proqramlardır. Lakin dövlət-özəl tərəfdaşlıq prinsipi həyata keçirilsə belə, bu cür proqramların resursları adətən cüzi olur ki, bu da daşınmaz abidələrin məhdud sayda təmir layihələrini maliyyələşdirməyə imkan verir. Bu baxımdan, regional məqsədli proqramlarda iştirak etməkdə obyektlərin və ya layihələrin seçilməsi üçün onların investisiya prioritetlərinin müəyyən edilməsi problemi yaranır.

Bir qayda olaraq, yerli hakimiyyət orqanları mədəni irs obyektlərinin səriştəli bərpasını və ya istismarını məsələn, mədəni turizmi kapitallaşdırmağa və ya onlardan istirahət və sosial proqramları genişləndirməyə istifadə etməklə, görüləcək işləri zəif və yarımçıq həyata keçirirlər. Bu mənada, Şekspirin doğulduğu Stratford-Avon şəhərinin nümunəsini örnək kimi göstərmək olar. Cəmi 30 minə yaxın əhalisi olan bu kiçik şəhəri, məhz yerli hakimiyyət orqanlarının və qeyri-dövlət qurumlarının səriştəli, lakin eyni zamanda diqqətli siyasəti sayəsində, hər il təxminən 5-6 milyon turist ziyarət edir. Məsələn,

Birmingem Universitetinin şəhərdəki filialı Şekspir istedadının pərəstişkarları və görkəmli alimlər üçün əlliyə yaxın festivaldan, teatr tamaşalarından, böyük elmi konfranslardan, sərgilərdən və s. ibarət maarifləndirici proqramlar təşkil edir. Təxminən eyni şeyi - Motsartın irsini uzun illərdir özündə yaşadan Salzburqa da etmək olar.

Hazırda hətta cüzi regional proqramlara və bəzən keyfiyyətsiz bərpa işlərinə baxmayaraq, Azərbaycana səyahətin cəlbediciliyi artmaqdadır. Son illərdə ölkəmizə turist, qonaq kimi gələnlər və hər hansı mədəni tədbirə qatılan çox sayda insanlar, hətta paytaxtda yerləşən beynəlxalq təşkilatların missiyaları və diplomatik nümayəndələr, ucqar şəhərlərə və məkanlara da getməyə can atırlar, getdikcə ölkəmizə daha çox orijinal formada baxmağa səy göstərirlər.

Azərbaycanda unitar dövlət, mərkəzləşdirilmiş idarəetmə naminə naminə qurban verilən yerli özünüidarəetmə ənənəsinin praktiki olaraq olmamasına baxmayaraq, yerli əhalinin öz bölgəsinin tarixinə, mədəniyyətinə və ənənələrinə sadiqliyi qalmaqdadır. Gözümüzün qabağında öz doğma yerinin, şəhərinin, kəndinin, hətta ayrı-ayrı soyların tarixini öyrənən həvəskar tədqiqatçıların bütöv bir nəsli yetişir.

Dövlətin köklü, yerli tələbatı vaxtında tutmalı və mədəni irsin insanların gündəlik, rutin həyatına qaytarılmasına artan ictimai tələbatı bacarıqla təşkil etməsi vacibdir. İndi mədəni irs sahəsində siyasəti yenidən qurmaq, ən azı, bürokratik nəzarət və əngəllər olmadan daha yaxşı və çevik ediləcək işləri aşağı səviyyələrə, ilk növbədə yerli özünüidarəetmə strukturlarına həvalə etmək lazımdır. Mədəni turizmin dəstəklənməsi üçün təsirli tədbir kimi qanunvericiliyin məntiqini düzəltməyə başlamalıyıq: mədəni irs sahəsində qanunvericiliyimiz hələlik daha çox qadağanedicidir, halbuki, o, stimullaşdırıcı olmalıdır. Məsələn, könüllülük fəaliyyəti hər cür təşviq edilməli, kiçik və yerli yaradıcı sənayelər dəstəklənməli və onların istehlakçılarına fayda verməlidir.

Bundan başqa, əlverişsiz sanitar-epidemioloji vəziyyətdə xidmətlərin göstərilməsi qaydalarının yumşaldılması da zəruridir, belə ki, yüksək tələbin qoyulması yalnız daxili turizmin artması fonunda böyüyən regional kiçik biznesə xələl gətirir. Bundan əlavə, mümkün olduğu yerlərdə kiçik şəhərlərə

həyat və abadlığı qaytarmaq vacibdir. Burada söhbət, yeni müəssisələrin yaradılmasından, yerli abidələrin və ya təbiətin kapitallaşdırılmasından gedir.

Yəqin ki, gələcəkdə ekoloji cəhətdən təmiz həyat tərzi dəbinə uyğun kəndin sakitliyinə doğru çəkilmək meylləri daha da artacaqdır. Bu da kiçik şəhərlər üçün yeni perspektivlər yarada bilər. Sadəcə olaraq, yol infrastrukturunu təkmilləşdirmək, mümkün olan regionlara və məkanlara dəmir yolu xətləri çəkmək və ya belə bir səfərin vaxtını və xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq, eləcə də ətraf mühitin cəlbediciliyinə, onun rahatlığına sərmayə qoymaq və onları abadlaşdırmaq lazımdır.

Nəhayət, yerli ziyalıları dəstəkləməyi öyrənmək lazımdır. Belə ki, xalqın mədəni irsin qorunub saxlanmasına münasibəti, bilavasitə həmişə milli şüurun sözçüsü və dirijoru olmuş ziyalı təbəqə ilə bağlıdır. Bu günə mövcud olan regional inkişafla bağlı siyasət sənədlərində mədəniyyətin mümkün faydaları və onun gətirə biləcəyi spesifik effektlər ifadə olunmayıb. İqtisadiyyat və mədəniyyət müxtəlif sahələrə aid olsalar da, bu elə bir reallıqdır ki, mədəniyyətin tətbiqi effekti tamamilə hamı üçün, o cümlədən, mədəniyyətlə təkcə tamaşaçı kimi deyil, həm də iqtisadi fəaliyyətin tamhüquqlu subyekti kimi maraqlı ola bilməlidirlər.

Azərbaycanda mədəni irsin daşınmaz əmlak obyektlərinin mühafizəsi sahəsində mövcud vəziyyət, bir tərəfdən, dövlət tənzimlənməsinin yüksək payı, digər tərəfdən isə irs obyektlərinin mühafizəsi üçün büdcədən maliyyələşmənin kifayət qədər olmaması ilə xarakterizə olunur. Vəziyyət abidə binalarının konservasiyası sahəsində əlverişli investisiya mühitinin olmaması ilə daha da ağırlaşır ki, bu da təkcə, tarixi binaların inkişafı üçün qanunvericilik bazasının mükəmməl olmaması ilə deyil, mədəni irs obyektlərinin transformasiyası üçün səmərəli iqtisadi mexanizmlərin olmaması ilə bağlıdır. Bu səbəbdən, qarşıdakı illərdə tarix və mədəniyyət abidələrinin yenidən qurulmasına nəinki əhəmiyyətli investisiyaların yönəldilməsi, həm də milli səviyyədə mədəni irs obyektlərinin inkişafı strategiyasına köklü şəkildə yenidən baxılması zəruridir.

Mədəni irs obyektlərinin qorunması və inkişafı layihələrinin sosial-iqtisadi səmərəliliyi yaxınlıqda yerləşən digər obyektlərin bazar dəyərinin və gəlirliliyinin artması; dövlət büdcəsinə vergi və digər daxilolmaların artması,

tarixi abidələrin saxlanması üçün dövlət xərclərinin azalması, şəhər mühitinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və s. ilə müəyyən edilir. Ancaq bu nəticələrə əlavə olaraq, daşınmaz mədəni irs əmlakının qorunması və inkişafının idarə edilməsi daşınmaz mədəni irs əmlakının funksional istifadəsini canlandırmaq və tarixi obyektdən ən səmərəli istifadəni tapmaq və onu regionun yeni iqtisadiyyatının bazar mühitinə uyğunlaşdırmaq məqsədi daşıyır.

Mədəni irs obyektləri müasir şəraitdə ənənəvi mədəni-tarixi təyinatla yanaşı dövlət mədəniyyət siyasətinin elementlərindən biri olmaqla, regional sosial-iqtisadi inkişafın mühüm amilinə çevrilir. Mədəni irs obyektlərinin qorunması və təbliği məsələlərinə hökumətin müxtəlif səviyyələrində diqqət artırılsa da, bütövlükdə ölkə üzrə mühüm problemlər sırasında – obyektlərin əhəmiyyətli hissəsinin qeyri-qənaətbəxş fiziki vəziyyəti, maliyyə çatışmazlığı, onların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün obyektin tərkibinin saxlanmasına əsasların olmaması, hüquqi mexanizmlərin təkmil olmaması, obyektlərin qeyri-qənaətbəxş şəraiti, maliyyə vəsaitinin çatışmazlığı, bu sahədə dövlət, o cümlədən regional nəzarətin zəif olması və s. qeyd etmək olar. Bununla yanaşı, mövcud problemlərə baxmayaraq, abidələrin bəziləri hələ də öz iqtisadi dəyərini itirməyib və təsərrüfat fəaliyyətində istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası //https://president.az/az/articles/view/7022
2. “Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası, qorunması, tarix və mədəniyyət qoruqlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və inkişafına dair 2014-2020-ci illər üzrə Dövlət Proqramı”// https://president.az/az/articles/view/10705
3. Arts and Economic Prosperity III. The economic impact of nonprofit arts and culture organizations and Economic Prosperity. National report. 2007. P. 15–16. URL: http://www.AmericansForTheArts.org
4. Cultural Heritage Counts for Europe Report. Krakow, 2015. P. 21, 161.

5. Economics and Heritage Conservation. Los Angeles: The Getty Conservation Institute, 1998. P. 33.

6. Frey B.S. (2000). Arts & economics. Analysis & cultural policy. 2nd ed. Berlin, Heidelberg, New York: Springer.

7. Grinberg R., Rubinstein A. Economic Sociodynamics. Berlin; New York: Springer, 2005.

8. Klamer A., Mignosa A., L.Petrova. Cultural heritage policies: a comparative perspective // Handbook on the Economics of Cultural Heritage. Ed. by I. Rizzo and A. Mignosa. Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA: Edward Elgar. 2013. P. 38.

9. Tailor R. House of Lords Library notes LLN-2015–0049 //National Lottery Contribution to Sport, Culture, Charities and National Heritage.

10. UNESCO/UNDP (2013). Creative economy report 2013. Special edition: Widening local development pathways. New York: United Nations Development Programme

11. Алгафри М.А. Культурное наследие и туризм в Сирии как направления регионального экономического развити //Московский экономическийжурнал. – 2018. – № 4. – с. 553- 546.; 62. Ассоциация сберегательных касс Италии (ACRI) //URL: http://www.acri.it/ Article/PublicArticle/387/3012/operating-and-financial-data.

12. Ивашиненко Н. Н., Стрелков Д.Г. Историко-культурное наследие городов как фактор активизации гражданского самосознания //Вестник Нижегородского института управления. 2013. № 3. URL: http://niu.ranepa.ru/ nauka/?page_id=3941

13. Росси Ф. Сознание народа сильнее законов о наследии //Хранители наследия. URL: http://hraniteli-nasledia.com/articles/person/federika-rossi/federika-rossi- soznanie-naroda-silnee-zakonov-o-nasledii/

14. Флорида Р. (2005). Креативный класс: люди, которые меняют будущее. М.: Классика-XXI. Florida R. (2005). The rise of the creative class:

And how it's transforming work, leisure, community and everyday life. Moscow: Klassika-XXI. (In Russian).

15. Чирвинская Е.Д. Франция: государство и культурное наследие //Культура: управление, экономика, право. 2010. № 4.
16. Яценко Е.П. Проблемы сохранения культурного достояния Италии // Культура в современном мире. 2013. № 4. URL: http://infoculture.rsl.ru/NIKLib/althome/news/KVM_archive/articles/2013/04/_kvm-s13.pdf
17. Актуальные проблемы культурного наследия. Москва: 2016. URL: https://hraniteli-nasledia.com/dose/biblioteka/
18. Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidməti mətbuat konfransı keçirib. URL: https://news.milli.az/culture/1009937.html

Танрыверди Паша

Оценка экономического воздействия защиты и реставрации культурного наследия

Резюме

В статье излагается теоретические исследования о значении сохранения и реставрации культурного наследия в социально-экономическом развитии общества, обосновывается роль культурного наследия как ключевого фактора и будущего приоритета устойчивого развития, раскрываются сферы потенциального воздействия на социально-экономическое развитие страны, обосновывается необходимость государственной поддержки и вмешательства в сохранение, реставрацию и использование культурного наследия. Также даны методические пояснения по оценке экономических составляющих культурного наследия в современных условиях, раскрыты проблемы сохранения, реставрации и использования объектов культурного наследия, а также разъяснены преимущества и вклад, которые может внести культурное наследие в формирование креативной экономики в Азербайджанской Республике с учетом мирового опыта.

Ключевые слова: культурное наследие, сохранение и реставрация культурного наследия, культура, памятники истории и культуры, экономическая оценка, прямое и косвенное воздействие, креатив.

Tanriverdi Pasha

Assessment of the Economic Impact of Protection and Restoration of Cultural Heritage

Summary

The article presents theoretical research on the importance of preserving and restoring cultural heritage in the socio-economic development of society, substantiates the role of cultural heritage as a key factor and future priority for sustainable development, reveals areas of potential impact on the socio-economic development of the country, substantiates the need for state support and intervention in the preservation, restoration and use of cultural heritage. It also provides methodological explanations for assessing the economic components of cultural heritage in modern conditions, reveals the problems of preserving, restoring and using cultural heritage sites, and explains the benefits and contribution that cultural heritage can make to the formation of a creative economy in the Republic of Azerbaijan, taking into account world experience.

Key words: cultural heritage, preservation and restoration of cultural heritage, culture, historical and cultural monuments, economic assessment, direct and indirect impact, creativity.

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 15.04.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2025

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

UOT 069
ORCID: 0000-0003-3646-2779
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.055

İbrahimli Nigar Katib qızı
AMEA N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan
Ədəbiyyatı Muzeyinin doktorantı
nigar.ibrahimli.91@mail.ru

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ VƏ QLOBAL EKOLOJİ DİALOQ: NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA MİLLİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MUZEYİNİN COP-29-DAKI FƏALİYYƏTİ VƏ NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİNDƏ EKOLOJİ MOTİVLƏR

Xülasə: COP-29 çərçivəsində Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin fəaliyyəti qlobal ekoloji dialoq və mədəni irsin ekoloji maarifləndirmədəki rolu baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə Nizami Gəncəvinin əsərlərində yer alan ekoloji motivlər ön plana çıxarılaraq davamlı inkişaf və təbiətlə harmoniyanın vacibliyini vurğulayan tədbirlər haqqında məlumatlar yer alır.

Böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi təbiətə münasibətdə etik və ekoloji prinsipləri əsərlərində önəmli yerə qoymuşdur. Onun əsərlərində insan və təbiət arasındakı ahəngin qorunması, ekoloji dəyərlərin önəmi və insanın bu prosesdəki rolu geniş işıqlandırılır. COP-29 çərçivəsində muzeydə keçirilən sərgilər, seminarlar və müzakirələr vasitəsilə bu ideyalar qlobal auditoriyaya çatdırılır.

Muzeyin təşkil etdiyi tədbirlər beynəlxalq qonaqlara Azərbaycan mədəniyyətinin ekoloji aspektlərini tanıtmaqla yanaşı, Nizami irsinin müasir ekoloji problemlərin həllinə töhfə verə biləcəyini nümayiş etdirir. Bu fəaliyyətlər Azərbaycanın mədəni diplomatiya strategiyasına uyğun olaraq, ədəbiyyat və ekologiya arasında əlaqə quraraq, qlobal ekoloji şüurun artırılmasına xidmət edir.

Məqalədə, Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin COP-29 tədbirində iştirakı çərçivəsində Azərbaycanın mədəniyyət diplomatiyası və ekoloji maarifləndirmə sahəsindəki fəaliyyətindən bəhs edilir. Əsas hissədə vurğulanır ki, Muzeyin təqdim etdiyi ekspozisiyalar Nizami Gəncəvi irsindəki təbiətə, kainatla harmoniyaya və ətraf mühitə münasibətə dair motivləri ön plana çıxarmaqla, qlobal ekoloji dialoqa ədəbi-fəlsəfi töhfə vermişdir. Eyni zamanda, müəllif tərəfindən qeyd olunur ki, Nizaminin əsərlərindəki ekoloji fikirlər bugünkü ekoloji çağırışlara mənəvi baxış bucağı gətirir. Məqalədə həmçinin, mədəniyyət müəssisələrinin ekoloji şüurun formalaşmasında və cəmiyyətin bu sahədə maariflənməsində oynadığı rol xüsusi qeyd edilir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, ekoloji motivlər və ədəbiyyat, Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, COP-29, mədəni diplomatiya, qlobal ekoloji maarifləndirmə.

Giriş. 2024-cü il Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin fərmanı ilə ölkədə "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan edilib. Bununla yanaşı, dünya liderləri COP29 – Tərəflər Konfransının bu ilin noyabr ayında Bakıda keçirilməsi barədə razılığa gəliblər. Bu tədbir, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə sahəsində qlobal səylərin koordinasiyasına xidmət edən ən mühüm beynəlxalq platformalardan biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2015-ci ilin dekabrında BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasına üzv ölkələrin 21-ci konfransında Paris Sazişi qəbul olunub. Bu sazişin əsas məqsədi sənayeləşmə dövründən əvvəlki göstəricilərə uyğun olaraq, qlobal temperatur artımını 1,5 dərəcə Selsi həddində saxlamaqdır. Azərbaycan 2016-cı ildə bu beynəlxalq sazişə qoşularaq, karbon emissiyalarının azaldılması və ekoloji dayanıqlığın təmin edilməsi istiqamətində üzərinə mühüm öhdəliklər götürüb [Əliyeva X., 2024, s. 111-118].

Əhəmiyyətinə baxmayaraq, COP-29 bir sıra problemlərlə, o cümlədən siyasi fikir ayrılıqları, qeyri-kafi maliyyə öhdəlikləri və inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında iqlim məsuliyyətlərindəki fərqlərlə üzləşir. Bununla belə, konfrans diplomatik əlaqə, innovativ maliyyələşdirmə modelləri

və inklüziv qərar qəbuletmə prosesləri vasitəsilə bu fikir ayrılıqlarını aradan qaldırmaq imkanı təqdim edir.

Azərbaycanın COP-29-a ev sahibliyi etməsi. Azərbaycanın Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasına (UNFCCC) Tərəflər Konfransının (COP-29) 29-cu sessiyası üçün ev sahibi ölkə kimi seçilməsi ölkənin ekoloji və diplomatik tarixində mühüm mərhələdir. Strateji coğrafi mövqeyə, zəngin enerji resurslarına və davamlılığa artan sadiqliyə malik ölkə kimi Azərbaycanın bu kritik iqlim sammitinə ev sahibliyi etməsi onun qlobal iqlim fəaliyyətinə və davamlı inkişafa sadiqliyini vurğulayır.

Paris Sazişini imzalayan Azərbaycan öz milli siyasətini qlobal iqlim məqsədlərinə uyğunlaşdırmaq üçün fəal işləyir. COP-29-a ev sahibliyi etmək Azərbaycana iqlim diplomatiyasında regional lider kimi rolunu gücləndirməklə yanaşı, daha yaşıl iqtisadiyyata keçiddə irəliləyişlərini nümayiş etdirməyə imkan verdi.

COP-29-a ev sahibliyi etmək Azərbaycana iqlimlə bağlı fəaliyyətin müdafiəçisi kimi qlobal səhnədə öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün unikal zəmin yaratdı. Konfrans təcili iqlim problemlərini müzakirə etmək, yeni sazişlər üzrə danışıqlar aparmaq və xalis sıfır emissiyaya nail olmaq üçün konkret strategiyalar yaratmaq üçün dünya liderlərini, siyasətçiləri, alimləri və ətraf mühit fəallarını bir araya topladı. Azərbaycanın ev sahibi kimi rolu, həmçinin, dəniz səviyyəsinin qalxması, səhralaşma və biomüxtəlifliyin itirilməsi kimi ekoloji problemlərin təcili diqqət tələb etdiyi Xəzər regionunda iqlim fəaliyyətinin vacibliyini vurğulayırdı. Azərbaycan sözügedən qlobal sammitə ev sahibliyi etməklə bu aktual problemlərin həllində regional səylərə rəhbərlik etmiş, eyni zamanda iqlimə davamlılıq üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına nail olmuşdur [6].

Mədəniyyət və ekoloji maarifləndirmənin əhəmiyyəti. Mədəniyyət və ətraf mühit şüuru bir-biri ilə dərindən bağlıdır ki, bu da cəmiyyətlərin təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsini və davamlılığa yanaşma tərzini formalaşdırır. Ekoloji maarifləndirmə təbiətə qarşı məsuliyyətli münasibəti inkişaf etdirsə də, mədəni dəyərlər fərdlərin və icmaların ətraf mühit problemlərini necə qavramasına və onlara reaksiya göstərməsinə təsir göstərir. İqlim dəyişikliyinin və ekoloji

deqradasiyanın əhəmiyyətli təhlükələr yaratdığı bir dövrdə mədəni irsin ekoloji şüurla inteqrasiyası davamlı inkişaf üçün çox vacibdir.

Mədəniyyət insanların ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən edən ənənələri, inancları və təcrübələri əhatə edir. Bir çox yerli və ənənəvi cəmiyyətlər öz mədəni irsinə əsaslanan uzun müddətdir davam edən ətraf mühitə nəzarət təcrübələrinə malikdirlər. Davamlı kənd təsərrüfatı, suyun mühafizəsi və biomüxtəlifliyin qorunması da daxil olmaqla bu təcrübələr təbiətə dərin hörməti əks etdirir və müasir ekoloji siyasətlər üçün dəyərli modellər hesab olunur. Ədəbiyyat, incəsənət, musiqi və dini təlimlərdə təbiətin və onun qorunmasının vacibliyi daim vurğulanır. Mədəni hekayələr ətraf mühitin mühafizəsi üçün məsuliyyət hissini aşılamaqla kollektiv fəaliyyətə ilham verir. Məsələn, bir çox cəmiyyətlərdəki miflər və xalq nağılları ətraf mühitin məhv edilməsinin nəticələrini vurğulayır, insan və təbiətin bir-biri ilə əlaqəli olması fikrini gücləndirir.

Mədəniyyətin ekoloji şüura təsir etdiyi kimi, ekoloji şüur da mədəni irsin qorunmasında mühüm rol oynayır. Bir çox mədəni abidələr, tarixi yerlər və yerli adət-ənənələr iqlim dəyişikliyi, çirklənmə və meşələrin qırılması səbəbindən risk altındadır. Dəniz səviyyəsinin qalxması, səhralaşma və ekstremal hava hadisələri arxeoloji əraziləri, ənənəvi yaşayış məntəqələrini və yerli həyat tərzini təhdid edir.

Ekoloji maarifləndirməni təşviq etməklə cəmiyyətlər mədəni irsi ekoloji təhlükələrdən qorumaq üçün fəal tədbirlər görürlər. Davamlı turizm, ekoloji cəhətdən təmiz şəhərsalma və iqlimə uyğunlaşma strategiyaları mədəni abidələrin və ənənələrin gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanmasına kömək edir.

Nizami Gəncəvi Adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin COP-29 çərçivəsində rolu və fəaliyyətləri. Mədəniyyət müəssisələri ekoloji maarifləndirmə və davamlılığın təşviqində mühüm rol oynayır. Bu qurumlar arasında Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyi mədəni irsin ekoloji şüurla inteqrasiyasında əsas vasitəçi kimi qeyd edilməlidir. Sərgilər, təhsil proqramları və tematik tədbirlər vasitəsilə muzey Azərbaycan ədəbi ənənələrində mövcud

olan ekoloji motivləri nümayiş etdirməklə yanaşı, qlobal davamlılıq səylərinə də töhfə vermişdir.

Nizami Gəncəvinin və digər Azərbaycan yazıçılarının zəngin ədəbi irsini əks etdirən muzey ədəbiyyat, mədəniyyət və ekoloji maarifləndirmənin kəsişməsini vurğulamaqla öz fəaliyyətini COP-29 ilə əlaqələndirmişdir. Muzey Azərbaycanın mədəni kimliyini qoruyan və təbliğ edən bir qurum olaraq, ekoloji şüurun formalaşmasında ədəbiyyatın rolunu vurğulamaq üçün öz platformasından istifadə etmişdir. COP-29 zamanı muzey alimləri, ekoloqları və ictimaiyyəti bir araya gətirərək iqlim dəyişikliyi və davamlılığın mədəni ölçüləri üzrə müzakirələr tədbirlər təşkil etmişdir.

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində "İslamın Minarəsi" Jurnalının xüsusi buraxılışının təqdimatı bu tədbirlərdən biridir. Qlobal iqlim dəyişikliyi ilə mübarizəyə həsr olunan və beynəlxalq səviyyədə ən mühüm tədbirlərdən biri hesab edilən BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Tərəflər Konfransının (COP-29) Bakıda keçirilməsi Azərbaycanın tarixindəki ən genişmiqyaslı beynəlxalq tədbirlərdən biri kimi qiymətləndirilmişdir. Bu konfrans çərçivəsində dünyanın müxtəlif ölkələrindən gələn nümayəndələr Azərbaycanın tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmaq imkanı əldə etmişlər.

COP-29 ilə paralel olaraq keçirilən "Dünya Dinləri Yaşıl Planet Uğrunda" şüarı altında təşkil edilmiş "Dini Liderlərin Qlobal Bakı Sammiti" çərçivəsində ölkəmizdə səfərdə olan Rusiya Federasiyası Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri, müfti şeyx, professor Ravil Qaynutdin, qurumun birinci müavini professor Dəmir Muhətdinov, Azərbaycan üzrə xüsusi nümayəndə Səfa Kərimov, eləcə də bu qurumun digər nümayəndələri təqdimat mərasimində iştirak etmişlər. Tədbirdə həmçinin Nizami Gəncəvi Muzeyinin kollektivi və KİV nümayəndələri də yer almışlar [7].

Dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmiş dövlət və hökumət rəsmiləri, alimlər, tədqiqatçılar, mədəniyyət xadimləri və ictimai təşkilatların nümayəndələri Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmaq məqsədilə Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinə səfər etmişlər.

Bu səfərlər çərçivəsində Nizami Gəncəvi irsinin müasir dövrdə davamlı inkişaf və ekoloji məsuliyyət anlayışları ilə əlaqələndirilməsi, eləcə də ədəbiyyatın ekoloji şüurun formalaşmasında oynadığı rol qonaqların diqqətini cəlb etmişdir. Muzeyin ekspozisiyasında nümayiş olunan Nizami Gəncəvinin əsərlərindəki təbiət təsvirləri, ekoloji motivlər və insanla təbiət arasındakı harmoniya xüsusi maraq doğurmuşdur.

BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Tərəflər Konfransı – COP-29 çərçivəsində ölkəmizdə rəsmi səfərdə olan Tanzaniya Birləşmiş Respublikasının Vitse-prezidenti Filip İsdor Mpanqo, onun xanımı Dionisia Monimpaye Mpanqo və müşayiət edən nümayəndə heyəti Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyini ziyarət etmişlər.

Səfər çərçivəsində qonaqlar Azərbaycanın zəngin mədəni irsi və ədəbiyyat tarixi ilə tanış olmuş, xüsusilə dahi mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin əsərləri və onların qlobal mədəniyyətə təsiri haqqında geniş məlumat əldə etmişlər. Muzey rəhbərliyi qonaqlara Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında təbiət və ekologiyanın yeri, onun poeziyasında insan və ətraf mühit arasındakı harmoniyanın tərənnümü barədə məlumat vermişdir. Xanım Dionisia Mpanqo muzeyin "Rəy kitabı"nda təəssüratlarını bölüşərək, qısa müddət ərzində Azərbaycan xalqının zəngin mədəniyyəti və ədəbiyyatı haqqında geniş məlumat əldə etdiyini bildirib. O, bu muzeyin Azərbaycan xalqını tanımaq üçün ən uyğun və dəyərli məkan olduğunu qeyd edib. Sonda Dionisia Mpanqo göstərilən qonaqpərvərliyə və ölkənin mədəni irsinin qorunmasına görə muzeyin direktoru, akademik Rafael Hüseynova təşəkkürünü bildirib. Rafael Hüseynov isə muzeyin ingilis dilində nəşrlərini, müəllifi olduğu Şirvan şairləri kitabını və "Nizami muzeyinin xalçaları" bukletini qonaqlara hədiyyə edib [8].

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, COP-29 tədbirləri çərçivəsində yerli və beynəlxalq səviyyədə tanınmış şəxslərin ziyarət etdiyi mühüm mədəniyyət ocaqlarından biri oldu. Bu dövrdə muzeyə dünyanın müxtəlif ölkələrindən gələn nümayəndə heyətləri, alimlər, jurnalistlər və dövlət rəsmiləri Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı və onun dünya mədəni irsindəki rolu ilə yaxından tanış olmaq imkanı əldə etdilər.

Muzeyin qonaqları sırasında Türkiyə Respublikasının Dini İşlər Baş İdarəsinin sədri Ali Erbaş, Bosniya və Herseqovinanın Rəyasət Heyətinin sədri Denis Beçiroviç, heyətin üzvü Jelka Tsviyanoviç, eləcə də Amerika Birləşmiş Ştatlarından tanınmış jurnalist Lyuk Hardi yer almışdır. Eyni zamanda, Şri-Lankadan yazıçı və jurnalist Purnima Verasekara, Braziliya Federativ Respublikasının Xarici Əlaqələr Nazirliyinin müşaviri Qabriela Vieria və Avstraliyanın Kurtin Universitetinin tələbələri muzeyə səfər etmişdir.

Asiya regionundan gələn qonaqlar sırasında Yapon yazıçıları Kazuhisa Tobe və Akira Yanagihara, Bəhreyn Krallığının nümayəndələri, Qazaxıstanın ESGQ Reytinq Agentliyinin direktoru, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru Yerlik Karacan, eləcə də Filippinli qonaq Ancela Konsuela İbay xüsusi diqqət çəkmişdir. Bundan əlavə, Türkiyə Prezidenti Administrasiyasının Kommunikasiya İdarəsinin media nümayəndələri və Pakistan İslam Respublikasının nümayəndələri də muzeyi ziyarət etdilər.

Qonaqlar muzeyin zəngin ekspozisiyası ilə tanış olmuş, Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarına dair eksponatlar, Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı və onun bəşəriyyətə verdiyi dəyərlər haqqında geniş məlumat almışlar. Muzeyin əməkdaşları onları Azərbaycanın milli-mədəni irsi, Nizami Gəncəvinin dünya ədəbiyyatına təsiri, habelə muzeyin fəaliyyət istiqamətləri ilə tanış edərək, Azərbaycanın bəşəri dəyərlərə verdiyi töhfələri izah etmişlər.

Bu görüşlər mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafına töhfə verməklə yanaşı, Azərbaycanın zəngin ədəbi və mədəni irsinin beynəlxalq aləmdə daha geniş tanıdılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşımışdır. COP-29 çərçivəsində belə nüfuzlu qonaqların iştirakı bir daha sübut edir ki, Azərbaycan təkcə ekoloji məsələlərin müzakirə olunduğu məkan deyil, həm də mədəni və tarixi irsin dünyaya təqdim olunduğu önəmli bir platformadır.

Muzey təhsil təşəbbüsləri, ətraf mühit təşkilatları ilə əməkdaşlıq və ictimai məlumatlandırma kampaniyaları vasitəsilə davamlılığın təşviqində mühüm rol oynamışdır. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi öz proqramlarına ekoloji mövzuları daxil etməklə, meşələrin qırılması, iqlim dəyişikliyi və suyun qorunması kimi aktual ekoloji problemlər haqqında məlumatlılığı artırmışdır. Qurum həmçinin mədəni irs və ekoloji davamlılığın

bir-biri ilə əlaqəli olması ideyasını təbliğ edərək həm təbii, həm də tarixi məkanların qorunması ideyasına müdafiə etmişdir.

25 noyabr 2024-cü il tarixində BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası (COP29) çərçivəsində təşkil olunmuş çoxsəviyyəli və çoxsektorlu iqlim fəaliyyəti üzrə yüksək səviyyəli açılışda çıxış edən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi sədrinin müavini, Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin direktoru akademik Rafael Hüseynov bütün dünyanın diqqətinin Azərbaycana yönəldiyini, COP29-un Bakıda keçirilməsinin ölkənin artan nüfuzunun göstəricisi olduğunu vurğulamışdır. Alim innovativ maliyyələşdirmə mexanizmlərini açmağın, maliyyələşdirmənin yerli səviyyəyə çatmasını təmin etməyin, eləcə də beynəlxalq maliyyə institutları, çoxtərəfli iqlim fondları və özəl sektorla güclü tərəfdaşlıq qurmağın önəmini qeyd edib. Bildirib ki, iqlim siyasətlərinin mənzil və nəqliyyatdan tutmuş sağlamlıq və enerjiyə qədər bütün sektorlarda inteqrasiyası təmin edilməlidir [9].

Akademik Rafael Hüseynov dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük Azərbaycan şairi və filosofu Nizami Gəncəvinin əsərlərində iqlim dəyişikliyi ilə bağlı müasir qlobal diskussiyaların əsas məqamlarını əks etdirən fikirlərin yer aldığını tədbir iştirakçılarının diqqətinə çatdırıb. O qeyd edib ki, Nizami yaradıcılığında təbiət və insan arasındakı ahəngin qorunması fundamental dəyər kimi vurğulanır və onun poeziyasında əsas fəlsəfi ideyalardan biri belə ifadə olunur: "Dünya, insan və təbiət arasında harmoniya hökm sürməlidir, əks halda bəşəriyyət öz varlığını təhlükəyə atar."

Rafael Hüseynov həmçinin bildirib ki, Nizami Gəncəvinin doğulduğu Gəncə şəhəri hazırda ekoloji dayanıqlılıq prinsiplərinə əsaslanan inkişaf modelini tətbiq edir. Şəhərin Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının (AYİB) "Yaşıl Şəhər" proqramında aktiv iştirak etməsi, BMT-nin Sənaye İnkişafı Təşkilatı (UNIDO) ilə Resurslardan Səmərəli və Təmiz İstehsal (RECP) proqramı çərçivəsində əməkdaşlıq etməsi bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardır.

O, Azərbaycanın COP29-a ev sahibliyi etməsinin qlobal ekoloji problemlərin həllinə və bu tədbirin regional və beynəlxalq əhəmiyyətinin daha

da gücləndirilməsinə böyük töhfə verdiyini xüsusi vurğulayıb. "Biz şəhərlərin iqlim ambisiyalarını daha da artırmaq, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə tədbirlərini effektiv həyata keçirmək üçün əməkdaşlığımızı genişləndirməliyik. Yalnız birgə səylərlə Nizami Gəncəvinin hikmət dolu fikirlərini gerçəkləşdirə və planetimizin gələcəyini qoruya bilərik", – deyə akademik Rafael Hüseynov fikrini tamamlayıb [9].

Nizami Gəncəvi öz əsərlərində təbiət, harmoniya və ekoloji tarazlıq mövzularına tez-tez müraciət edirdi. Onun poeziyası təbii dünyaya dərin hörməti əks etdirir, resurslardan məsuliyyətlə istifadə etməyi və ətraf mühitin mühafizəsini təbliğ edir. O, zaman və coğrafiyanı aşan zəngin bir irs qoyub getmişdir. Onun ədəbi əsərləri ədalət, müdriklik, insan ləyaqəti və etik idarəetmə kimi universal mövzuları - davamlılıq və ekoloji məsuliyyət prinsiplərinə uyğun gələn dəyərləri vurğulayır. "Xəmsə"də, xüsusən "Sirlər Xəzinəsi"ndə Nizami sosial və ətraf mühitin rifahını təmin edən müdrik və ədalətli liderliyi müdafiə edir. Bu prinsip müasir davamlı idarəetmə və iqlim ədaləti konsepsiyalarına uyğundur.

Şərqdə və Qərbdə geniş şəkildə tanınan Nizaminin əsərləri xalqlar və sivilizasiyalar arasında dialoqa təkan verməklə mədəni diplomatiya üçün təməl kimi xidmət edir. Onun insanlar arasında birlik və harmoniya baxışı iqlim dəyişikliyinin kollektiv şəkildə həll edilməsi üçün bugünkü qlobal səyləri əks etdirir. Nizami fəlsəfəsi təbiət aləminə hörməti təşviq edir, onu insan varlığının vacib hissəsi, müasir ekoloji etika ilə səsləşən ideya kimi təsvir edir.

Nizami poeziyası təbiətə mükəmməl baxış təqdim edir, onu həm ilham mənbəyi, həm də bəşəriyyət üçün məsuliyyət kimi təsvir edir. Onun bir sıra əsərlərində insan hərəkətləri ilə ətraf mühit arasındakı incə tarazlıq təsvir olunur.

"Leyli və Məcnun" əsərində, Nizami, gur bağları və münbit mənzərələri emosional və təbii tarazlığın metaforaları kimi təsvir edir. Onun əsərlərində saflığı, müdrikliyi və sivilizasiyanın təməlini təmsil edən su simvolik və əməli əhəmiyyət kəsb edir. Onun poeziyası tez-tez suyun mühafizəsi və iqlimə uyğunlaşma ilə bağlı müasir müzakirələr üçün çox aktual olan resurslardan ehtiyatsız istifadəyə qarşı xəbərdarlıq edir.

"İsgəndərnamə" əsərində, dahi şair, insan ambisiyasının ətraf mühitə vurduğu nəticələri vurğulayır, təbii ehtiyatların həddən artıq istismarı ilə bağlı müasir narahatlıqları qabaqcadan göstərir. O, mötədilliyi, uzaqgörənliyi və təbiətin hüdudlarına hörmət etməyi müdafiə edir. Bu mövzular göstərir ki, Nizaminin əsərləri təkcə tarixi əsərlər deyil, həm də müasir ekoloji problemlərin həlli üçün qiymətli fəlsəfi resurslardır.

Nizami Gəncəvinin təbiət, ədalət və insan məsuliyyətinə dair poetik baxışı bugünkü qlobal davamlılıq diskursunda aktuallığını qoruyur. Onun əsərləri etik idarəçilik, ətraf mühit şüuru və mədəni və ekoloji sistemlərin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında dəyərli fikirlər təklif edir. Onun irsini təbliğ etməklə Azərbaycan təkcə öz mədəni irsinə hörmətlə yanaşmır, həm də iqlimlə bağlı fəaliyyətə daha bütöv və mədəni inklüziv yanaşmaya töhfə verir.

Nəticə. Məqalədə aparılan təhlillər göstərir ki, Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin COP-29 tədbirləri çərçivəsində həyata keçirdiyi fəaliyyətlər, Azərbaycanın zəngin mədəni irsinin, xüsusilə də klassik ədəbiyyatında əksini tapan ekoloji düşüncənin beynəlxalq ictimaiyyətə təqdimatı baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Muzeydə təşkil olunmuş xüsusi ekspozisiyalar və təqdimatlar vasitəsilə COP-29-a qatılan xarici nümayəndə heyətləri Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında yer alan təbiətə münasibət, harmoniya və ekoloji məsuliyyət kimi motivlərlə tanış olmuş, bu da Azərbaycanın ekoloji mövzularda mədəni və mənəvi baxış bucağının paylaşılmasına şərait yaratmışdır.

Bu fakt göstərir ki, mədəniyyət müəssisələrinin, xüsusilə də ədəbi irs daşıyıcısı olan muzeylərin beynəlxalq tədbirlərdə iştirakı təkcə milli irsin təqdimatı deyil, həm də qlobal məsələlər – bu halda ekoloji dialoq – ətrafında intellektual platformaların formalaşmasında əhəmiyyətli vasitəyə çevrilə bilər. Beləliklə, Nizami irsinin ekoloji motivlərinin önə çəkilməsi həm müasir ekoloji şüurun formalaşmasına töhfə verir, həm də Azərbaycanın mədəni diplomatiyasının yeni üfüqlərini müəyyənləşdirir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyeva X. (2024). Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında yaşıl dünya məsələləri. Azərbaycan məktəbi. № 3(708), səh. 111–118
2. İbadova, B.O. (2024). "Nizami yaradıcılığında təbiət təsviri". Azərbaycan Təhsil İnstitutunun Elmi Əsərləri, №3.
3. Nizami Gəncəvi. Əsərləri, 2 cilddə, I cild, Şərq-Qərb, Bakı, 2013, 780 s.
4. Nizami Gəncəvi. Əsərləri, 2 cilddə, II cild, Şərq-Qərb, Bakı, 2013, 764 s
5. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. URL: https://president.az/az/articles/view/50474
6. COP-29. Baku, Azerbaijan. URL: https://cop29.az/en/conference/what-is-cop29
7. "İslamın minarəsi" beynəlxalq jurnalının Nizami Gəncəviyə həsr olunmuş xüsusi buraxılışının təqdimatı olub. URL: https://nizamimuseum.az/az/news/3095
8. Tanzaniyanın Vitse-prezidentinin xanımı Nizami Muzeyində qonaq olub. URL: https://nizamimuseum.az/az/news/3099
9. Akademik Rafael Hüseynov COP29 tədbirində çıxış edib. URL: https://nizamimuseum.az/az/news/3140
10. COP29 Presidency Action Agenda Letter. URL: https://cop29.az/en/pages/cop29-presidency-action-agenda-letter
11. COP29-un Azərbaycanda keçirilməsinin əhəmiyyəti nədir? URL: https://www.qafqazinfo.az/news/detail/cop29-un-azerbaycanda-kecirilmesinin-ehemiyyeti-nedir-422492
12. Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində təbiət leksikası. URL: https://science.gov.az/az/news/open/18880
13. Today's Zaman: Azerbaijan 2010: a key partner on the road to success. URL: https://president.az/az/articles/view/504

Nigar Ibrahimli

Azerbaijani Culture and the Global Ecological Dialogue: Activities of the National Azerbaijani Literature Museum Named After Nizami Gandjavi at COP-29 and Ecological Motives in the Heritage of Nizami Gandjavi

Summary

The activities of the Nizami Ganjavi National Museum of Azerbaijani Literature within the framework of COP-29 are of great importance in terms of global ecological dialogue and the role of cultural heritage in environmental education. The article contains information about events that highlight the ecological motifs in Nizami Ganjavi's works and emphasize the importance of sustainable development and harmony with nature.

The great Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi gave an important place to ethical and ecological principles in relation to nature in his works. In his works, the preservation of harmony between man and nature, the importance of ecological values, and the role of man in this process are widely highlighted. These ideas are conveyed to a global audience through exhibitions, seminars, and discussions held at the museum within the framework of COP-29.

The events organized by the museum, in addition to introducing international guests to the ecological aspects of Azerbaijani culture, demonstrate that Nizami's heritage can contribute to solving modern environmental problems. These activities serve to increase global environmental awareness by establishing a connection between literature and ecology, in accordance with the cultural diplomacy strategy of Azerbaijan.

The article discusses the activities of the National Museum of Azerbaijani Literature named after Nizami Ganjavi in the field of cultural diplomacy and environmental education within the framework of the participation of the National Museum of Azerbaijani Literature named after Nizami Ganjavi in the COP-29 event. The main part emphasizes that the expositions presented by the Museum have made a literary and philosophical contribution to the global ecological dialogue by highlighting the motifs of nature, harmony with the universe and attitude to the environment in the heritage of Nizami Ganjavi. At the same time, the author notes that the ecological ideas in Nizami's works bring a spiritual perspective to today's environmental challenges. The article also specifically highlights the role played by cultural institutions in the formation of environmental awareness and the education of society in this area.

Key words: Nizami Ganjavi, ecological motifs and literature, Nizami Ganjavi National Museum of Azerbaijani Literature, COP-29, cultural diplomacy, global ecological awareness

Нигяр Катиб кызы Ибрагимли

Культура Азербайджана и глобальный экологический диалог: деятельность национального музея азербайджанской литературы имени Низами Гянджеви на COP-29 и экологические мотивы в наследии Низами Гянджеви

Резюме

Деятельность Национального музея азербайджанской литературы имени Низами Гянджеви в рамках COP-29 имеет большое значение с точки зрения глобального экологического диалога и роли культурного наследия в экологическом образовании. В статье содержится информация о мероприятиях, которые освещают экологические мотивы в творчестве Низами Гянджеви и подчеркивают важность устойчивого развития и гармонии с природой.

Великий азербайджанский поэт и мыслитель Низами Гянджеви в своих произведениях уделял важное место этическим и экологическим принципам по отношению к природе. В его работах широко освещаются сохранение гармонии между человеком и природой, важность экологических ценностей и роль человека в этом процессе. Эти идеи доносятся до мировой аудитории посредством выставок, семинаров и дискуссий, проводимых в музее в рамках COP-29.

Мероприятия, организованные музеем, помимо знакомства международных гостей с экологическими аспектами азербайджанской культуры, демонстрируют, что наследие Низами может способствовать решению современных экологических проблем. Эти мероприятия служат повышению глобальной экологической осведомленности путем установления связи между литературой и экологией в соответствии со стратегией культурной дипломатии Азербайджана.

В статье рассматривается деятельность Азербайджана в сфере культурной дипломатии и экологического просвещения в рамках участия Национального музея азербайджанской литературы имени Низами Гянджеви в мероприятии COP-29. В основной части подчеркивается, что представленные музеем выставки внесли литературный и философский вклад в глобальный экологический диалог, высветив мотивы природы, гармонии со вселенной, отношения к окружающей среде в наследии Низами Гянджеви. В то же время автор отмечает, что экологические идеи в творчестве Низами привносят духовную перспективу в современные экологические проблемы. В статье также особо отмечается роль учреждений культуры в формировании экологического сознания и просвещении общества в этой области.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, экологические мотивы и литература, Национальный музей азербайджанской литературы имени Низами Гянджеви, COP-29, культурная дипломатия, глобальная экологическая осведомленность.

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 20.04.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 06.05.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 12.05.2025
Ekspert rəyi: Yeganə Eyvazova

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

UOT 069
https://orcid.org/0009-0003-1344-2983
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.069

Aygün Həsənli Zayralı qızı
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, doktorant
Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyi, elmi işçi
E-mail: aygunhasanli85@gmail.com

İNKLÜZİV MUZEY: FİZİKİ MƏHDUDİYYƏTLİ İNSANLAR ÜÇÜN ƏLÇATAN MUZEY

Xülasə: Baş verən sosial dəyişikliklər cəmiyyəti muzey baxımından tanımağı zəruri etmişdir. Muzey cəmiyyəti tanımaq üçün bir çox sahələrdə yeni strategiyalar inkişaf etdirmək məcburiyyətindədir. Müasir muzeyşünaslıq muzeyin ictimaiyyətə açıq və hər kəsin asanlıqla fiziki və mədəni olaraq çıxış edə biləcəyi bir sahə olmasını məqsəd bilir. Muzey məkanlarının fiziki məhdudiyyətli insanlar üçün uyğunlaşdırılması son illərdə muzeylərin getdikcə daha çox diqqət yetirdiyi mühüm bir aspektdir.

Dünyada böyük bir azlıq təşkil edən əlillər sosial həyatın bir çox sahələrinə çıxışda hələ də ciddi problemlərlə qarşılaşırlar. Əlçatanlıq anlayışının müxtəlif sahələrdə müzakirə olunması və müasir texnologiyaların inkişafı muzeyləri əlçatanlığın təmin edildiyi qurumlara çevirmişdir. İncəsənət muzeylərində əlçatanlıq hər kəsin incəsənət əsərlərindən bərabər şəkildə yararlana bilməsi və müxtəlif mədəni, fiziki və zehni ehtiyaclara malik şəxslərin muzey təcrübəsindən tam şəkildə faydalana bilməsi deməkdir.

Muzey məkanında inklüziv fəaliyyət həm yeni kommunikasiya modelləri üçün müxtəlif imkanlar təqdim edir, həm də muzey inkişafının mühüm istiqamətlərindən biri kimi meydana çıxır. Məqalədə muzey mühitində inklüzivliyin tətbiqi təcrübələri təqdim olunur, müasir dövrdə mədəni inklüzivlik anlayışı təhlil edilir.

Açar sözlər: muzey, əlillər, inklüziv, cəmiyyət, əlçatan.

Muzeyşünaslıq muzeyin əsrlər boyu keçdiyi yolu müxtəlif sübutlarla və dəyişiklik nəticələri ilə göz önünə gətirən bir sahədir. XIX əsrdən incəsənət

tarixi, arxeologiya, geologiya, paleontologiya və s. fənlərin inkişaf açarı kimi qəbul edilən muzey, elmin cəmiyyətə çatdırılmasında, tədqiqatçıların yetişdirilməsində əsas rol oynamışdır. XX əsrin II yarısından etibarən klassik muzeyşünaslıq anlayışı baş verən sosial-mədəni dəyişikliklər, artan kommunikasiya mühiti, mədəniyyətlə bağlı sual və müzakirələr nəticəsində dəyişikliyə uğramış, muzey üçün cəmiyyəti tanımağı və cəmiyyətin fərqli təbəqələrinə yönəlmiş işlər görməyi vacib etmişdir. Muzeyin mövcud olma məqsədini müəyyənləşdirmək, iştiraka yönəlmiş sərgi və təqdimatlar təşkil etmək, müxtəlif yaş və maraq qruplarına dair təhsil fəaliyyətləri və proqramlar inkişaf etdirmək çağdaş muzeylərin ortaq hədəfləridir. Əgər əvvəllər muzey fəaliyyəti əsasən incəsənət və qədim əşyaların qorunması, öyrənilməsi, sənədləşdirilməsi və sərgilənməsi ilə bağlı idisə, XXI əsrdə muzeyin missiyası haqqında təsəvvürlər əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. İndi muzey çox vaxt həyatı əhatə edən, onun müxtəlif nümayəndələrini cinsindən, yaşından və ya milliyətindən asılı olmayaraq vahid ictimai məkanda birləşdirən bir növ kommunikasiya kanalı kimi çıxış edir. Müxtəlif faydalı istirahət formalarını təşkil edən muzeylər bu gün açıq sosial-mədəni mərkəzlər mövqeyində möhkəm dayanır və əksər hallarda əvvəlki obrazından demək olar ki, imtina etmişdir.

Müasir muzey sosial dəyişikliklərin agenti kimi çıxış edir, müxtəlif qrupların aktual problemlərinin öhdəsindən gəlməyə dair nüfuzlu fikirlər və kollektiv təcrübə mənbəyi olur [3]. Beynəlxalq Muzeylər Şurası tərəfindən hazırlanmış sonuncu tərifə əsasən, muzeyin mədəni obyekt və dəyərlərin qorunması və ötürülməsi ilə bağlı ənənəvi rolu transformasiya olunub, indi əsasən sosial ədalət və insan ləyaqəti ideyasına yönəlib. Əlçatanlıq, inklüzivlik, etika və dayanıqlıq kimi dəyərlərə əsaslanan yeni tərifə görə, *"Muzey – maddi və qeyri-maddi irsi tədqiq edən, toplayan, mühafizə edən, şərh və nümayiş etdirən, daim cəmiyyətin xidmətində fəaliyyət göstərən qeyri-kommersiya qurumudur. İctimaiyyət üçün açıq, əlçatan və inklüziv muzeylər müxtəlifliyi və davamlılığı təşviq edir. Onlar təhsil, əyləncə, düşüncə və bilik mübadiləsi üçün müxtəlif təcrübələr təklif edərək etik, peşəkar və icmaların iştirakı ilə fəaliyyət göstərir"* [1]. Bundan əlavə, BMT-nin Əlilliyi olan Şəxslərin Hüquqları

haqqında Konvensiyanın ratifikasiyası müasir muzeylərin fəaliyyətində inklüziv inkişafı prioritet istiqamətə çevirir.

Məşhur rus muzeyşünası Şlyaxtinanın fikrincə, dünyadakı rolu bu gün yenidən dəyərləndirilən muzey məkanları, böyük mədəni-təhsil potensialına malik olub, kütlələrin şüuruna təsir göstərməklə müxtəlif səviyyələrdə müsbət dəyişikliklərə töhfə verməlidir [9]. Muzeylər sosial, mədəni və emosional kapitalı toplamaq qabiliyyətinə malikdir və inklüziv praktikalara uğurla pay vermək üçün yüksək potensiala malikdir [10].

Daim inkişaf edən müasir muzey məkanının təhlükəsiz və dost mühiti, xüsusi ehtiyacları olan insanların öz şəhər və ya yaşayış məntəqəsinin mədəni həyatına səmərəli və tədricən qoşulması üçün şərait yaratmağa imkan verir. Bu cür ziyarətlər muzeylərdə yeni iş formalarının axtarılmasını, rahat və səmərəli ziyarət şəraitinin yaradılmasını, həmçinin muzey mühitinin əlçatanlığını təmin etmək üçün xüsusi şəraitin qurulmasını zəruri edir.

Müasir muzey nəzəriyyələrindən biri post-muzey anlayışıdır ki, bunun da əsasında dəyişkənlik ideyası dayanır, yəni müxtəlif icmaların sosial qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyət prosesi nəticəsində əldə olunan yeni bilik və təcrübələrin yaradılması və ötürülməsi [2]. Belə yeni yanaşmalardan biri də fiziki imkanlarından asılı olmayaraq cəmiyyətin bütün üzvləri üçün muzey xidmətlərindən maksimum istifadədir. Müxtəlifliklərin və fərqliliklərin qəbul edilərək bir birlik yaratma düşüncəsini dəstəkləyən inklüzivlik anlayışı muzey sahəsinə də inteqrasiya etmiş, inklüziv muzey anlayışı ilə müxtəlifliyin təmsili, hər kəs üçün bərabər çıxış və iştirak imkanlarına yönələn muzeyçilik konsepsiyası yaranmış, muzeylər sosial və mədəni dəyişikliklərin yaratdığı problemlərin müzakirə edildiyi əhəmiyyətli məkanlara çevrilmişdir.

Mədəni müxtəliflik baxımından inklüzivlik şərh edilərkən ön plana çıxan xüsusiyyətlər fərdlərin özünə hörmətini, öz qərarlılığını və sosial münasibətlərini artırmasıdır. Bu baxımdan, xüsusilə muzeylərin inklüzivliyi təşviq edən qurumlar kimi görülməsi anlayışı geniş yayılmışdır. Muzeylər inklüziv təşkilatlar olmaq yolunda mədəni baxımdan sosial xaric edilmə ilə mübarizə aparmaqdadırlar [6].

Son onilliklərə qədər əlilliyi olan şəxslərin problemləri, onlar üçün görülən işlər demək olar ki, yox sayılacaq qədər az idi. 1960 - 1970-ci illərdə bu yöndə olan məsələlərin əlilliyi olan şəxslər tərəfindən gündəmə gətirilməsi və sosial əhəmiyyətinin vurğulanması ilə müsbətyönümlü düşüncələr və fəaliyyətlər meydana çıxmağa başladı [4]. Qərbdə ilk dəfə olaraq Ceykob Rodriq Perera tərəfindən işarət dilinin formalaşdırılması, 1784-1785-ci illərdə fransız professor Valantin Hauy tərəfindən görmə əlilliyi olan şəxslər üçün məktəbin yaradılması bu cür şəxslərin cəmiyyət həyatında iştirakına şərait yaratmış oldu. XIX yüzillikdə qəza nəticəsində görmə qabiliyyətini itirən Luis Brayl tərəfindən kəşf olunan "Brayl əlifbası" sayəsində gözdən əlilllər cəmiyyətdən təcrid olunmadan maariflənmə imkanlarını genişləndirməyə başladılar [4].

Bir fərdin özünü sağlam cəmiyyətdə tapa bilməsi, potensialının cəmiyyət tərəfindən tanınması və eləcə də sosial əlaqələr qurub inteqrasiya edə bilmə qabiliyyəti inklüziv cəmiyyəti formalaşdırır. Bu inkişafyönümlülük təhsil, iş, könüllülük və başqa formalarda ola bilər. Muzeylərin dözümlülüyü və mədəniyyətlərarası hörməti təmin etmək potensialına malik olması bu cür cəmiyyətin yaranmasında özünəməxsus yer tutur. Mədəniyyət qurumlarının, xüsusən də muzeylərin fərd və cəmiyyətlərin təcrid edilməsi mümkün olan vəziyyəti önləmək və ya bu təsirləri azaltmaq gücü mövcuddur. Bu yanaşmadan çıxış edərək, muzeylərin fərdi, ictimai və icma səviyyələrində inklüzivliyə töhfə verməsi bu gün də müzakirə edilməkdədir.

Muzeylərdə inklüzivliyin nəzərdən keçirilməsi mədəni müxtəliflik, bərabərlik, qloballaşma və çoxmədəniyyətlilik kimi mövzuların muzeylərə təsiri nəticəsində ortaya çıxmış və getdikcə daha çox yayılmışdır. Muzeylər baxımından inklüzivliyin əsas məqsədi muzey kolleksiyalarına əlçatanlığı artırmaq, muzey təhsilini və sərgilərin təqdimatını daha anlaşılır etməkdir. Bundan əlavə, muzeylər xidmət etdikləri cəmiyyətlə birgə işləməli, cəmiyyətlərin təmsil olunmasını təmin etməli və hər cür fəaliyyət, iş və qərar qəbul etmə proseslərinə cəmiyyətlərin qatılmasını dəstəkləməlidirlər. Bu isə inklüzivliyin əsas şərtlərindəndir [8].

Muzey məkanında inklüziv mədəniyyətin əsas anlayışı onun 5 komponentinə uyğun olaraq qurulub: əlilliyi olan insanların mədəniyyət müəssisələrində

iştirakının qiymətləndirilməsi; inklüziv şəraitin yaradılması; mövcud maneələrin aradan qaldırılması; əlilliyi olan insanlara qarşı ayrıseçkiliyin aradan qaldırılması; əlilliyi olan insanların hüquq və ləyaqətinə hörmət.

İnklüziv muzey muzeyşünaslıq tədqiqatlarında muzeyin ictimai roluna diqqət yetirir. Muzeyşünaslıq professoru R.Sandellinin araşdırmasına görə, inklüziv muzey mədəni müxtəlifliyi gücləndirən, gender bərabərliyinə riayət edən, demokratik müzakirə platforması kimi istifadə edilə bilən, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə bir araya gəlmə və işləmə imkanları təqdim edərək tarixi, mədəniyyəti, incəsənəti və gündəlik həyat anlayışını yenidən formalaşdıra bilən dinamik bir qurumdur. Bu cür muzeylərin əsas məqsədi isə, mədəni inklüzivliyi bir pillə kimi istifadə edərək, cəmiyyətdə təcrid olunanların təmsil olunmasını, onların iştirakını təşviq etməyi və əlçatanlığı təmin etməyi həyata keçirməkdir [7]. İnklüziv muzeyin hələ də müəyyən edilməkdə olan anlayışını professor A.Galla, əlaqəli cəhətləri ilə insanları və irslərini bir araya gətirəcək bir dil yaratma prosesi, ortaq səlahiyyəti anlama və tətbiq etmə əlaqəsi və icmaların mədəniyyətinə daxildən və xaricdən baxış təmin edərək ortaq hörmət yaratma kimi izah edir [5].

Bu gün muzey təkcə ziyarət edilərək ilham alınacaq bir məkan anlamından çıxaraq böyük sosial məna daşımağa başlamış, kolleksiya mərkəzli yanaşmadan izləyici mərkəzli yanaşmaya keçid sayəsində kənarda qalmış şəxslər üçün səmimi və əlçatan bir mühit yaratmağı hədəfləmişdir. Bu proses isə müasir innovasiyalar vasitəsilə həyata keçirilir. Texnologiyadan istifadə etməklə muzeylər üçün əlçatanlıq mövzusu, fiziki məhdudiyyətli şəxslər də daxil olmaqla, hər kəs üçün həyatı asanlaşdıran mühitlərin yaradılması mümkündür.

Azərbaycanda əlillərin hüquqları və sosial inklüziya haqqında yeni yanaşma 2008-ci ildə Azərbaycanın BMT-nin Əlillərin Hüquqları haqqında Konvensiyasını ratifikasiya etməsindən sonra mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır.

Fiziki məhdudiyyətləri olan şəxsləri ziyarətçiləri arasında nəzərə alan ilk muzey Metropoliten İncəsənət Muzeyi olub. Burada 1913-cü ildə görmə məhdudiyyətli uşaqlar üçün ilk proqramlar həyata keçirilib. Ölkəmizdə isə "inklüziv muzey" layihəsini həyata keçirən ilk mədəni müəssisə Azərbaycan

Milli Xalça Muzeyi olmuşdur. 2019-cu ildən muzeydə fiziki cəhətdən məhdudiyyətli insanların muzeyə cəlb olunması və onların zəngin mədəniyyətimizlə "ünsiyyətinin" gerçəkləşməsi üçün mühüm işlər görülür, layihələr gerçəkləşir. Azərbaycan Milli Xalça Muzeyində görmə məhdudiyyətli insanlar üçün Azərbaycan xalçalarının kiçik replikaları yaradılaraq ekspozisiyadakı bütün mətnlər Brayl əlifbası ilə təqdim edilib. Onlar bu nümunələrə toxunmaqla, yəni taktil üsulla əsərin kompozisiyasını, tərkibindəki formaları, quruluşu və toxumaları anlaya bilir, xalçalarımızı duya, ornamentləri hiss edə bilirlər. Müxtəlif və incə işlənmiş taktil kolleksiya görmə məhdudiyyətli şəxslər üçün faydalı didaktik vasitədir. Xalçada taktilliyin yaradılması isə dünyada yeni bir işdir və bunu Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi həyata keçirib. Görmə məhdudiyyəti olan ziyarətçilər xovlu və xovsuz xalça texnikalarının sintezi ilə işlənən kiçik replikalara əl vuraraq, onların fərqini hiss edirlər, eşitmə qabiliyyəti zəif olan ziyarətçilər üçün isə surdo-tərcümə ilə virtual ekspozisiya təqdim olunur. Bu istiqamətdə fəaliyyətin Azərbaycanda düşünülməsi və inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Muzeylərimiz bu istiqamətdə qarşıya çıxan problemləri həll etməyin başlanğıc mərhələsində olsalar da, dünyanın aparıcı muzeylərinin muzey məkanı və onun informasiya resurslarının rahat qavrayış üçün uyğunlaşdırılması üzrə təcrübə və praktikası bu məsələnin həllində yardımçı olur. Xətalardan yayınmaq üçün muzeylər bir-biri ilə əməkdaşlıq edir və təcrübə mübadiləsi aparırlar.

Rusiya Dövlət Ermitajında baş tutan "Görünməyən incəsənət. İmkan sərhədlərini genişləndirərək" adlı inklüziv sərgi bu istiqamətdə aparılan işlərin davamında gerçəkləşən çox mühüm layihələrdəndir. Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi ilə Dövlət Ermitajının ortaq inklüziv layihəsi olan sərgidə görmə qabiliyyəti zəif olan və tamamilə görmədən məhrum insanlar üçün dünyanın ilk xalça örnəyi sayılan və hazırda Ermitajda nümayiş olunan Pazırıq xalçasından və eyni adlı kurqandan tapılmış keçə xalça nümunəsindən seçilmiş fraqmentlər taktil üsulla nümayiş olunmuşdur.

Fiziki məhdudiyyətli şəxslərin muzey həyatına, sosial və mədəni mühitə cəlb edilməsi istiqamətində aparılan davamlı layihələr Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində də həyata keçirilir. Muzeyin ilk inklüziv layihəsi olan "Sərhədsiz

incəsənət" əlilliyi olanların sosial rifah halının təmin edilməsində uğurlu addımlardan olmuşdur. Əlilliyi olan şəxslərin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, cəmiyyətin onlara münasibətini dəyişmək, onları bərabər hüquqlu cəmiyyət üzvləri kimi qəbul etdirmək məqsədi daşıyan belə layihələr, həmçinin muzey qonaqlarının ekspozisiyaya baxış sərhədlərini də genişləndirir. Onlar bir tərəfdən aktiv şəkildə istifadə edilməyən duyğu orqanlarını aktivləşdirərək qavrayış sərhədlərini genişləndirmək, digər tərəfdən isə məhdud imkanlı şəxsin yerində olmağı hiss etmək və onun ehtiyaclarını daha yaxşı anlamaq imkanına malik olur.

Əlillik yalnız bioloji deyil, həm də sosial bir vəziyyətdir. Ətraf mühitin şərtləri və ümumi münasibətlər bir "əlillik" halını "məhdudlaşdırılmışlıq" vəziyyətinə çevirir. Əlilliyi olan fərdlərin cəmiyyət həyatına tam şəkildə qatılması yalnız inklüzivlik və əlçatanlığın genişləndirilməsi ilə mümkündür. Nəqliyyat, ünsiyyət, təhsil, səhiyyə kimi sahələrdə olduğu kimi, mədəniyyət və incəsənət sahəsində də bərabər əlçatanlıq hər kəsin haqqıdır.

İncəsənət əsərlərinin fiziki məhdudiyyəti olan şəxslər üçün əlçatan edilməsi istiqamətində işlər hər gün artır. İnklüzivlik haqqında məlumatlığın artması və inkişaf edən texnoloji imkanlar bu işləri sürətləndirir.

Fikrimizcə, muzey məkanını fiziki məhdudiyyəti olan şəxslərin ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaqda vacib məqam, ümumilikdə cəmiyyətin əlilliyə münasibətini dəyişmək, istənilən özünəməxsusluqları olan şəxslərə qarşı mehriban və tolerant münasibəti formalaşdırmaqdır. Muzey kommunikasiyası vasitəsilə fiziki imkanları məhdud şəxslərin inteqrasiyası, sosial adaptasiyasına dəstək göstərilməsi bu istiqamətdə çox perspektivlidir.

Mədəniyyət və incəsənət həyatına qatılmaq əsas bir insan haqqı olaraq qəbul edildiyindən, bu sahədə məlumatlılığın artırılması, həll təkliflərinin inkişaf etdirilməsi və araşdırılan sistemlərin sərgi məkanlarında istifadəsinin genişləndirilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan nümayəndə heyəti Beynəlxalq Muzeylər Şurasının (ICOM) 26-cı Baş Konfransında iştirak edib. Bakı. 1 sentyabr 2022. [Elektron

resurs]. URL: https://azertag.az/xeber/azerbaycan_numayende_heyeti_beynelxalq_muzeyler_surasinin_icom_26_ci_bas_konfransinda_istirak_edib-2273876

2. Балаш, Александра. «Музей как другое пространство культуры». Музей-памятник-наследие 3(1). С.12-22. 2018.

3. Донина, Ирина. «Музей в социокультурной адаптации инвалидов». Диссертация кандидата культурологии, кафедра музейного и культурного наследия, Санкт-Петербургский государственный институт культуры. Санкт-Петербург. 2014.

4. Faruk Taşçı. Engelliler ve sosyal hizmet. İstanbul Üniversitesi açık ve uzaktan eğitim fakültesi. Sosyal hizmet lisans tamamlama proqramı. Üsküdar. 2016. S.3-75.

5. Galla, Amareswar. In search of the Inclusive Museum. Ed. Bernice L. Murphy. Museums, Ethics and Cultural Heritage. The International Council of Museums: Routledge. ISSN: 978-1-138-67632-9. P. 304-317.

6. Sandell, Richard. Museums as Agent of Social Inclusion. Museum Management and Curatorship. Vol.17, No 14. P.401-418. 1998. Doi: 10.1080/09647779800401704.

7. Sandell, Richard. Social Inclusion. The Museum and The Dynamics of Sectoral Change. Museum and Society. University of Leiester. P.45-62. 2003. http://hdl.handle.net/2381/52.

8. Slooten, van Sarike. Old Territories, New Societies: An Exploration on Inclusiveness Within Dutch National Museum Representation. The International Journal of the Inclusive Museum. Volume 11, Issue 4, 2018. https://onmuseums.com

9. Шляхтина, Людмила. «Социальная миссия современного музея». С.3-9 в Современные тенденции в развитии музеев и музееведения: Материалы III Всероссийской научно-практической конференции (Новосибирск, 9-12 октября 2017г.). Новосибирск: Институт истории СО РАН. 2017.

10. Woodham, Anna. "Museums Visiting and Social Inclusion: The Geography of School Visits to Museums" PhD dissertation, Museum Studies, University of Leicester. 2009.

Aygun Hasanli Zayrali

Inclusive Museum: Accessible Art for People with Physical Disabilities

Summary

The social changes that have taken place makes it necessary to understand society from a museum perspective. The museum has to develop new strategies in many areas to get to know society. Modern museology aims to make the museum a space open to the public and where everyone can easily access it physically and culturally. Adapting museum spaces for people with physical disabilities is an important aspect that museums have increasingly paid attention to in recent years. People with disabilities, who constitute a large minority in the world, still face serious problems in accessing many areas of social life. The discussion of the concept of accessibility in various fields and the development of modern technologies have transformed museums into institutions where accessibility is ensured. Accessibility in art museums means that everyone can enjoy works of art equally and that people with diverse cultural, physical, and mental needs can fully benefit from the museum experience. Inclusive activity in the museum space not only offers various opportunities for new communication models, but also emerges as one of the important directions of museum development. The article presents experiences of implementing inclusivity in the museum environment and analyzes the concept of cultural inclusivity in the modern era.

Key words: museum, disabled people, inclusive, society, accessible

Айгюн Зайралы кызы Гасанли

Инклюзивный музей: искусство, доступное для людей с ограниченными физическими возможностями

Резюме

Произошедшие социальные изменения сделали необходимым признание общества с точки зрения музеев. Музею необходимо разработать новые стратегии во многих областях, чтобы признать общество. Современное музееведение ставит своей целью сделать музеи открытыми для общества и доступными для всех как в физическом, так и в культурном плане. Адаптация музейных пространств для людей с ограниченными физическими возможностями стала важным аспектом, которому музеи уделяют все больше внимания в последние годы. Люди с ограниченными возможностями, составляющие значительное меньшинство в мире, по-прежнему сталкиваются с серьезными проблемами в доступе ко многим сферам общественной жизни. Обсуждение концепции доступности в различных областях и развитие современных технологий превратили музеи в учреждения, где доступность гарантирована. Доступность в художественных музеях означает, что каждый может в равной степени наслаждаться произведениями искусства и что люди с различными культурными, физическими и умственными потребностями могут в полной мере извлечь пользу из музейного опыта. Инклюзивная деятельность в музейном пространстве открывает разнообразные возможности для новых моделей коммуникации, а также выступает одним из важных направлений развития музеев. В статье представлен опыт внедрения инклюзивности в музейную среду и проанализировано понятие культурной инклюзивности в современную эпоху.

Ключевые слова: музей, инвалиды, инклюзивный, общество, доступный.

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 25.12.2024
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25.01.2025
Ekspert rəyi: Yeganə Eyvazova

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

UOT 008:316.34/.35
ORCID: 0009-0007-5911-8555
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.079

Leyla Zeynalova Mikayıl qızı
AMK nəzdində Musiqi Kollecinin müəllimi
ADMİU-nin doktorantı
leylamaharramovant@mail.ru

MƏİŞƏT MƏRASİMLƏRİ VƏ ONUN KULTUROLOJİ SİSTEMİ

Xülasə. Xalqların maddi və mənəvi materiyasının bütün spektrləri müxtəlif səviyyələrdə arxaik təsəvvürdən üzü bəri olanlar kontekstində təhlillərin probleminə çevrilmişdir. Mif və mifə qədərki dünyagörüşün ümumi konsepsiyası etnoqrafik və mifoloji dərkin paradiqmatik xarakteri ilə açımını zərurətə çevirməklə, həm də stixial xaraktristikasının potensiya səviyyəsində dərkini fövqəlzaman müstəvisində əsasa çevirir. Azərbaycan xalqının zəngin mədəniyyət fakturası ibtidai düşüncədə oturuşmuş modellərlə və qəlibləşmə prosesində kutsallıq baxımından topluma təqdim olunmanın ümumi sistemi ilə diqqət önünə gəlir. Məişət mərasimləri bu möhtəşəmliyin nümunəsi olaraq müxtəlif aspektlərdə folklorşünaslar, etnoqraflar, musiqişünaslar və s. tərəfindən təhlilə gətirib mahiyyətinin açılmasına həssaslıq göstərmişlər. Kulturoloji baxımdan aparılan sistemli təhlillər özünün periferik xarakteri və etnoenerjinin təqdim olma mexanizmlərinin özünəməxsusluq modellərinə həssaslıq göstərmə məramı ilə daha çox ciddi təsəvvür formalaşdırır.

Məişət mərasimləri bütün səviyyələrdə etnosun özünü ifadə və təqdim mədəniyyətidir. Onun geneoloji sisteminin mahiyyətində daşınanların aydınlaşması həm də tipolojiyasının müəyyənləşməsi üçün əsas olmuşdur. Etnoqrafik layın ehtiva etdiyi çeşidlilik etnosun münasibətlər sistemini, dünyagörüşünü, müxtəlif aspektlərdə özünü göstərən epizodik faktların simvolikasını açıqlamaqla eyni zamanda kulturoloji mükəmməlliyin ezoterik xarakterini müəyyənləşdirməyə şərait yaradır.

Açar sözlər. Məişət mərasimləri, kulturologiya, etnoqrafiya, adət-ənənə, sivilizasiya, arxaik yaddaş, simvolika və s.

Bəşər sivilizasiyasının formalaşdırdığı təsəvvür xalqlar timsalında özünəməxsusluq və əlavə laylar kontekstində dinamiklik mənzərənin faktlaşdırdığı komponentlərlə səciyyələnir. Mərasim mədəniyyəti mövsüm və məişət aspektində özünü nümayiş etdirən çoxqatlı zənginliyə və gəlinən yolun ümumi axarı timsalında özünü göstərən əlavə çalarların tonallığı ilə diqqət önünə gəlir. Bunların mahiyyətində dayanan fakturanın məzmun və işarələnmənin xarakteri baxımından təhlili ritual və ritual simvolikasında olanları öz içinə almaq simpatiyası ilə dominantlıq sərgiləyir.

Xalqın milli mədəniyyət arsenalı. Azərbaycan xalqının mədəniyyət arsenalını izlədikdə zəngin folkloru, etnoqrafik mükəmməlliyi, ailə institutunun sərgilədiyi təsəvvür, sosial münasibətlər baxımından müəyyənləşmiş qəliblər, elat həyat tərzi, etik, estetik davranış prinsipləri, dövlət məfkurəsinə dayanan nizam, multikultural düşüncə və s. bütün tərəflərilə etnokulturoloji sistemin unikallığına dayanır. Mişət mərasimləri bu kontelstdə ayrıca bir hissədir və müxtəlif aspektlərdə on doqquzuncu yüzilliyin ortalarından üzü bəri maraqlı araşdırmaların probleminə çevrilmişdir. M.Ş.Vazehin, T.Bayraməlibəyovun, E.Sultanovun, F.Köçərlinin, Ü.Hacıbəyovun, Ə.Abidin, Y.V.Çəmənzəminlinin, H.Zeynallının, M.H.Təhmasibin, V.Vəliyevin, T.Bünyadovun, P.Əfəndiyevin və başqalarının fikir və mülahizələri, təhlil yazıları bunun örnəyidir. Ümumiyyətlə, "məişət mərasimləri xalqın adət və ənənələri, məişəti, etiqadları və s. ilə bağlı olaraq təşkil edilmişdir. Azərbaycan xalqı içərisində yas, dəfn, doğum, toy mərasimləri də olmuş, həmin mərasimlərdə də müxtəlif mahnılar oxunmuşdur" **[5, s. 95]**. Mərasim folklorunun informasiya qatı rəngarəngliklər baxımından tarixi-mədəni axarın spesifikasını müəyyənləşdirir. Onların ümumi mənzərəsi mahiyyət anlamında lokal (regional), milli (Azərbaycan) və ümumtürk xalqlarının tarixi gələnəyinə dayanmaqla müqayisələrə şərait yaradır.

Mərasimlər bütün komponentlərilə etnopotensiyanın ümumi xarakterini, onun zənginlik çalarlarında müşahidə olunan spesifikanı, estetik təsəvvürün formalaşmasından yaşam normativlərinin idealları müstəvisində olanlara qədər bir mükəmməlliyi sıralayır. Məsələn, vəsfi-hallar öz xarakterik xüsusiyyəti ilə Növruz qabağı mərasimlər sırasında əsaslı bir təsəvvürü diqqət önünə gətirməklə

insanların həyata baxışını, gələcək taleyində olanların işarəsi olaraq keçirilən mərasimlər silsiləsinə dayanır.

Yeri-yeri at gətir,	Köynəyi yaşıl oğlan,
Yüyən apar, tut gətir.	Gey gəl, yaraşır, oğlan.
O yerin sovqatından	Anam sənə qız verməz
Bir qutuya tut gətir.	Götür məni qaç, oğlan. **[4, s. 47]**.

Y.V.Çəmənzəminli bu ritualın simvolikasını və məzmununda olanların spesifikasını təhlil edərək vurğulayır ki, "xalqımız arasında Novruz bayramına bir ay qalmışdan başlayaraq çərşənbə axşamı vəsfi-hal kimi bir adət vardı. Qadın və qızlar toplanaraq bir badya su qoyar və hərədən bir nişan alıb suya salardılar. Badya başında oturan qadın təsadüfən əlinə keçən nişanı sudan çıxarb bir vəsfi-hal söylər, bu qayda ilə fala baxardılar. Deməli, nişan verənin ürəyində bir niyyət olar və niyyətinin baş verəcəyini və ya verməyəcəyini söylənən vəsfi-haldan duyardı" **[5, s. 74]**. Ümumiyyətlə, kulturologiya bütün kontekstlərdə xalqın maddi və mənəvi həyatının çeşidli tərəflərini bir təsəvvür hadisəsi olaraq əks etdirmək məramı ilə spesifikləşir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində (daha çox dağlıq və dağ ətəyi kəndlərdə) özünü göstərən bu mərasim törəni insanların dünyagörüşü, həyata baxışı, inamları, alqış və duaları kontekstində əsaslı bir təsəvvürlə xarakterizə olunur. Mərasim aktı olaraq sərgilənən məzmun simvollaşma, ritual xarakterli, elementlərin işarəvi kodu, halın bəyanı baxımından əvvəlcədən olan xəbərləşmə baxımından bir neçə istiqaməti özündə ehtiva edir.

a) taleyin qabaqcadan müəyyənləşməsinə görə ritual səviyyəsində formalaşan təsəvvür;

b) etnosun yaşamının özünüifadə baxımından arxetip kontekstində psixi-instiktiv potensiya olaraq xəbərləşmə xarakteri;

c) sunun ritual simvolikası sırasında araçı funksiyasında yerinə yetirdiyi təmizlik anlamında məlumat ötürmə rolu;

ç) mərasim icraçısının atılan əşya ilə intuitiv bağlılığı və onun söylənən sözlə taleyi müəyyənləşdirməsi və s.

Etnokosmik düşüncənin xaos və kosmos kontekstində əhatələdiyi təsəvvür ibtidai zamanın dərk və anlam səviyyəsində bütün inanışlarını öz içinə almaqla

onun sonrakı dönəmlərdə mərasim baxımından qəlibləşmələri üçün əsas olmuşdur. Türk epos yaradıcılığında bunun bir-birindən maraqlı mənzərəsi özünə göstərir və sonrakı dövrdə müəyyən əlavələrlə diqqət önünə gəlməklə spesifikləşir. “Manas”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və s. müxtəlif coğrafi areallarda, həm də zamnanlarda yaranma xüsusiyyəti ilə məişət aspektində etnosun kulturoloji mərasimlərinin spesifikasını və onda təhtəlşüur müstəvisində mahiyyətini aydınlaşdırır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı “Dirsə xan oğlu Buğacın boyu” xalq təsəvvüründəki dilək tutmanı, Oğuz eli səviyyəsində Bayındır xanın şülən keçirməsini, adqoyma mərasiminin arxaik modelini ifadə etmək baxımından mükəmməl bir təsəvvürlə diqqət önünə gəlir. “Bir gün Qamğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuşdu. Şamı günlüyü yer üzünə tikdirmişdi. Ala seyvanı göy üzünə aşanmışdı. Min yerdə ipək xalça döşənmişdi.

Xan Bayındır ildə bir kərə toy edib Oğuz bəylərini qonaqlardı. Yenə toy edib atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı” **[7, s. 19]**. Dastandan verdiyimiz bu epizod Oğuz kulturoloji sisteminin xanlar xanı Bayındır xan səviyyəsində keçirilməsinin arxaik qatında olanların böyük, axsaqqal funksiyasında fəaliyyətini və cəmiyyət baxımından elat həyat tərzinin mədəniyyət təsəvvürlərini əhatələyir.

Ailə nizamı kontekstində mühüm rol oynayan məqamlardan biri də boy səviyyəsində adqoyma ritualının keçirilməsi məsələsidir. “Oğuz bəyləri gəlib oğlanın üstündə yığnaq oldular.

Dədəm Qorqud gəlsin bu oğlana ad qoysun. Beləsincə alıb babasına varsın. Babasından oğlana bəylik istəsin, taxt alıb versin,- dedilər.

Oğlanı alıb babasına vardı. Dədəm Qorqud oğlanın babasına söyləmiş, görəlim nə söyləmiş. Aydır:

Hey Dirsə xan!
Oğluna bəylik vergil,
Taxt vergil ərdəmlidir.
Boyu uzun bədöy at vergil,
Minər olsun hünərlidir!

Bayındır xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdir. Bir buğa öldürmüş. Sənin oğlunun adı Buğac olsun" **[7, s. 22-23]**. Sonrakı dövrün dastan örnəklərində bu motiv ardıcıllıqla özünü göstərir. "Qurbani", "Tahir və Zöhrə", "Abbas və Gülgəz", "Arzu və Qəmbər" və s. bu baxımdan maraqlı faktura ilə səciyyələnir. Məsələn, "Novruz və Qəndab"da adqoyma mərasiminin ritual xarakteri ənənənin spesifikasını şərtləndirir. "Deyirlər ki, aradan bir müddət keçəndən sonra Ay parçası kimi gözəl-göyçək bir oğlan uşağı dünyaya gəldi.

Kərim paşa əmr elədi:

– Şəhərdə nə qədər həkim, loğman, qarı, başbilən varsa, hamısı yığılsın bağıma, uşağa ad qoymaq lazımdı.

Bəli, hamı yığıldı bağa. Qarıların içində bir qarı var idi, irəli durub dedi:

– Paşam sağ olsun, icazə versəz, mən bu uşağın adını Ölkənqulu qoyaram. Böyüyəndə qoy həm uzununa, həm də eninə versin.

Qarıların içində bir ipək qarı da var idi. Dedi:

– Paşam sağ olsun, qarşıdan Novruz bayramı gəlir, mən istəyirəm, bu uşağın adını Novruz qoyam.

Kərim paşanın bu addan çox xoşu gəldi. Qarını dünya varından razı yola saldı"**[3, s. 8]**. Ümumiyyətlə, epos yaradıcılığı etnokulturoloji sistemin bütün spektrlərini öz içinə almaq xüsusiyyətilə diqqətçəkici təsəvvür formalaşdırır. Məhz bu səbəbdən etnoqraflar, forlklorşünaslar, kulturoloqlar, musiqişünaslar müxtəli aspektlərdə dastan mətni üzərində müşahidələr aparmaqla gəlinən yolun diaxroniyasını bir qaynaq olaraq aydınlaşdırmağa xüsusi diqqət yetirirlər. "Baybura oğlu bamsı Beyrək boyu" köbəkkəsmə kontekstində arxaik qatdan günümüzə qədər özünü göstərən təsəvvürləri bir yaddaş örnəyi kimi gələcəyə daşımaq missiyası ilə spesifikləşir. "Şifahi poeziyamızda xalqın gündəlik məişəti ilə bağlı nəğmələr xüsusi yer tutur. Bu nəğmələr insanın həyatında baş verən ən mühüm hadisələrlə əlaqələndirilmiş, xalqın sevincini, fərəhini, arzusunu və kədərini ifadə etmişdir" **[9, s. 252]**. Doğumla əlaqədar rituallar, adqoyma mərasimi, toy mərasimi və onun çeşidli epizodları, ağılar və s. xalqın tarixinin, mədəniyyətinin, ən qədim dövrlərindən günümüzə qədər gəlinən yolun məzmununu açıqlayır.

Xalqın zəngin mərasim mədəniyyəti. Xalqın zəngin mərasim mədəniyyətində doğumla, diləktutma ilə bağlı çoxlu söyləmələr özünə yer alır. Nağıllar, əfsanələr, mif örnəkləri bunun tipik nümunəsi olaraq öz məzmununda olanları gələcəyə ötürmək funksiyası ilə diqqət önünə gəlir. Məsələn, "Manas"dakı övladsızlıq problemi və bu baxımdan görülən tədbirlər, diləmələr ritual özünəməxsusluqlarını etnopotensiya olaraq təlqinə yüklənir. "Çakıb xanəmları, auldakı ağsaqqalları və doğmaları ilə danışaraq gecə gördüyü yuxuya görə böyük bir ziyafət verməyə hazırlaşdı. Çakıb ziyarətə Altaydakı on iki qəbilə ilə birlikdə qırğızı, qazağı, noyqutu, noqoyu, türk soydaşlarını, bunlardan başqa inciməsinlər deyə kalmık və turqut monqolları da dəvət etdi. Sərvət düşkünü Çakıb bu dəfə xəsislik etmədi. Sevincindən topladığını, yığdığını xərcləməyə başladı. İki qızıl xəzinəsinin ağzını açdı. Saysız ilxısından doqquz qara qısraq, sürüsündən doxsan qara qoyun, bir neçə baş dişi dəvə və inək kəsdi. Çakıbın ziyarətinə çağrılanlar xəbərləşib bir yerdə gəldilər. Yetmiş qırğız ailəsi iki gün qonaq qaldı. Çakıb bəy yağmalanmış qırğıza unutduğu xeyir-duanı xatırlatmaq üçün at kəsdi. Ac xalqı doyurdu, geyindirib-keçindirdi. Əlinə pul verdi, uzaqdan gələnlərə, ən dəyərli qonaqlara at bağışlandı" **[8, s. 16]**. Etnokulturoloji zənginliyin rəngarəg və həm də spesifikliklə diqqət önünə gələn örnəkləri məişət mərasimləri baxımından ayrıca bir laydır. Türk xalqları min illərə bağlanan bu rəngarəng mədəniyyət təsəvvürlərini törə, kutsal dəyər, dünyagörüş, əxlaq, davranış və s. baxımından gələcəyə daşımaqla həm də gediləcək yolun dinamiklik konseptini müəyyənləşdirmişlər.

Qazax, qırğız, türkmən, özbək, qaraqalpaq, kabardin, qaraçay, uyğur, başqırd və s. xalqların mifik təsəvvürünə dayanan əhatəlilik müxtəlif aspektlərdə, həm də müqayisəli yanaşmalarda əsaslı faktura ilə səciyyələnir. Maddi və mənəvi atlasın ümimi sistemini və məzmununda olanların təbiiliklə ötürülməsi prosesini əhatələyir. "Sizə xəbər verim Diyarbəkir şəhərindəki Kərim paşadan. Kərim paşanın var-dövləti həddindən ziyadə çoxuydu, amma övlad sarıdan dərd-qəm sinəsini didib-dağıdırdı. Günlərin bir günü Kərim paşa evə bikef qayıtdı. Zeynəb xanım Kərim paşanın ömür-gün yoldaşı idi. Gördü ki, Kərim paşanın halı hal deyil, payız buludu kimi dolub, yaman bikefdi. Dedi:

– Nə yaman bikefsən? Şükür, Allah-təala bizə hər şeyi nəsib eləyib, nədən belə narahatsan?

Kərim paşa dedi:

– Zeynəb xanım, Allah-təala bizə hər şey verib, ancaq övlad nişanəmiz yoxdu. Bu gün-sabah başımı yerə qoyanda yurdumda kim ocaq çatacaq?

Zeynəb xanım dedi:

– Kişi, bundan ötəri niyə narahat olursan, şəhərdə nə qədər kasıb adam varsa, yığ başına, onlara gözəl məclis qur. Yesinlər-içsinlər, əllərini Allah-təalaya qaldıraraq dua eləyib, şükür oxusunlar. İnşallah, bizim də övladımız olar" **[3, s. 7]**. Məişət mərasimlərinin ümumi xarakteristikası və əhatələdiyi təsəvvür etnosun kulturoloji sisteminin mükəmməlliyinə, yaşam tərzinə bağlanan məsələ olub gəlinən yolun tarixi-mədəni xarakteristikasını açıqlayır. Məlum olduğu kimi, "mövsüm mərasimləri bütöv bir qəbilənin, xalqın eyni vaxtda, kütləvi şəkildə keçirdiyi şənlikdirsə, məişət mərasimi həmin qəbilənin, xalqın ayrı-ayrı vaxtlarda, başqa-başqa tərzdə keçirdiyi şənlik və ya yasdan ibarətdir. Başqa sözlə, mövsüm mərasimləri hamı tərəfindən müəyyənləşmiş vaxtda keçirilir, məişət mərasimləri isə hamı tərəfindən keçirilsə də, onun vaxtı qabaqcadan məlum olmur. Hər kəs onu bir növ ayrılıqda, ailəsinə üz vermiş xoşbəxt, yaxud bədbəxt hadisə zamanı qeyd edir" **[10, s. 104]**. Ümumiyyətlə, məişət mərasimləri xalqın həyatında baş verən hadisələr baxımından qəlibləşmiş adət-ənənələr olmaqla əski təsəvvürdən günümüzə gələn yolun əsrarəngizliklərini, xarakterini diqqət önünə gətirən etnokulturoloji təfəkkür intelleksiyasının örnəyidir.

Nəticə. Xalqların maddi və mənəvi materiyasını özündə ehtiva edən etnokulturoloji təsəvvürlər ibtidai zamanın animist, totemist, fetişist bilgilərini də öz içinə almaqla etnokimliyin göstəricisi olaraq diqqət önünə gəlir. Geniş auditoriyanın zəngin mədəniyyət arsenalında mühüm bir hissəni tutan məişət mərasimləri toplumun mədəniyyət, mənəviyyat təsəvvürü olmaqla təkcə müasir səviyyədə özünü göstərən intelleksiyanın nümunəsi olmaqla məhdudlaşmır, burada həm də ilkin təsəvvürün, mifoloji yaddaşın ritualları və ritual simvolikası baxımından spesifikləşən xüsusiyyətləri, inam və etiqadları da özünə yer alır. Bütün bunlar xalqın mədəniyyət fondunun zənginlik nişanəsi olaraq müxtəlif

formalarda özünü göstərməklə yaşarlıq qazanır və sistemli araşdırmaları elmi-nəzəri fikrin qarşısına qoymaqla diqqət önünə gəlir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aşıq dastanları. Üç cilddə, I c. Bakı: 2024, 400 s.
2. Aşıq dastanları. Üç cilddə, II c. Bakı: 2024, 416 s.
3. Aşıq dastanları. Üç cilddə, III c. Bakı: 2025, 400 s.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası. Bakı: Çıraq, 2015, 614 s.
5. Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri. Üç cilddə, III c., Bakı: Elm, 1977, 328 s.
6. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
7. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Gənclik, 1978, 182 s.
8. Manas. Bakı: Nurlan, 2009, s. 16 (290).
9. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. İki cilddə, II c. Bakı: Apostroff, 2014, 592 s.
10. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.

Zeynalova Leyla Mikayil

Household Rituals and Their Culturological System

Summary

The entire spectrum of the material and spiritual matter of the peoples has become a problem of analysis in the context of what has been left behind from the archaic imagination at various levels. The general concept of myth and pre-mythic worldview turns the paradigmatic nature of ethnographic and mythological understanding into a necessity, and also the understanding of its spontaneous characteristics at the potential level into a basis on the supra-temporal level. The rich cultural texture of the Azerbaijani people comes to the fore with models established in primitive thought and a general system of presentation to society in terms of sacredness in the process of molding. Household rituals, as an example of this magnificence, have been analyzed in various aspects by folklorists, ethnographers, musicologists, etc., and have

shown sensitivity to the disclosure of their essence. Systematic analyses conducted from a culturological perspective form a more serious idea with the aim of showing sensitivity to the peripheral nature of the mechanisms of presentation of ethnoenergy and the peculiarity of the models.

Household rituals are the culture of self-expression and presentation of the ethnos at all levels. The clarification of what is conveyed in the essence of its genealogical system also served as the basis for determining its typology. The diversity contained in the ethnographic layer reveals the system of relations of the ethnos, its worldview, the symbolism of episodic facts that manifest themselves in various aspects, and at the same time creates conditions for determining the esoteric nature of culturological perfection.

Key words: household rituals, culturology, ethnography, customs, civilization, archaic memory, symbolism, etc.

Лейла Микаил кызы Зейналова

Бытовые обряды и их культурная система

Резюме

Весь спектр материальной и духовной материи народов стал проблемой анализа в контексте того, что осталось от архаического воображения на разных уровнях. Общая концепция мифа и домифического мировоззрения, превращая парадигматическую природу этнографического и мифологического понимания в необходимость, а также превращая понимание его спонтанных характеристик на потенциальном уровне в основу на сверхвременном уровне. Богатая культурная текстура азербайджанского народа выходит на первый план с моделями, установленными в первобытном мышлении, и общей системой представления обществу в терминах сакральности в процессе формирования. Бытовые церемонии, как пример этого великолепия, были проанализированы в различных аспектах фольклористами, этнографами, музыковедами и т. д. и показали чувствительность к раскрытию их сущности. Системный анализ, проведенный с культурологической точки

зрения, формирует более серьезную идею с целью показать чувствительность к периферийной природе механизмов представления этноэнергии и своеобразию моделей. Бытовые обряды являются культурой самовыражения и презентации этноса на всех уровнях. Выяснение того, что передается в сути его генеалогической системы, также послужило основой для определения его типологии. Разнообразие, содержащееся в этнографическом слое, раскрывает систему отношений этноса, его мировоззрение, символику эпизодических фактов, проявляющихся в различных аспектах, и в то же время создает условия для определения эзотерической природы культурологического совершенства.

Ключевые слова. бытовые обряды, культурология, этнография, обычаи, цивилизация, архаическая память, символика.

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 21.05.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 31.05.2025
Ekspert rəyi: Günel Seyidəhmədli

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

TEATR SƏNƏTİ

UOT 792

ORCID: https://orcid.org/0009-0007-3490-1551

https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.089

Sona Mikayılova Məmmədağa qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Əməkdar artist, dosent v. ə. e.
sonakhanim.mikayilova@admiu.edu.az

TEATR — ZAMAN VƏ MƏKAN MƏHDUDİYYƏTİ OLMAYAN GERÇƏKLİK KİMİ

Xülasə: Teatr sənətin bir hissəsi kimi əbədi yaşayır. Teatr insanın dünyagörüşünü zənginləşdirir. Bildiyiniz kimi, insan ruhun gözəlliyi və zahiri gözəllik olmadan mövcud ola bilməz. Bu sənətin əbədiliyidir. “Sənət Əbədiyyətin yeganə sübutudur. Çünki sadədən mürəkkəbə doğru hərəkət yoxdur, burada və indi aspektləri fəaliyyətini dayandırır; O, insanı Kosmosla əlaqələndirir, puçluğu ləğv edir, nitqi, ruhu və həqiqi dəyərlər sistemini formalaşdırır.

Teatr bir sənət növü kimi insanlar öz varlıqlarının səbəbləri, başqa insanlarla və təbiətlə münasibətlərinin əhəmiyyəti haqqında düşünməyə başlayanda yaranmışdır.

İstənilən sənət bir səmavi, arxetipik İdeyanın əksidir. Arxetiplər zehnimizin ən dərin qatlarında yerləşir (bəzi psixoloqlar onların ruh olduğunu iddia edirlər). Onlar bacarıq və həyat təcrübəsi əldə etmə prosesində formalaşmır. Hesab olunur ki, insan artıq xarakter arxetipləri ilə doğulur... Arxetiplər hər bir insanın həyatına təsir göstərir. Bunlar bizim müxtəlif hadisələrə müəyyən şəkildə reaksiya verməmizə səbəb olan fitri nümunələr və ideyalardır. Müxtəlif hadisələrin təsiri altında insanlar arxetiplərdən birinin (və ya bir neçəsinin) rolunu öz üzərinə götürür, onun ssenarisinə uyğun hərəkət etməyə başlayır. Üstəlik, hər variantın mənfi və müsbət qütbləri var.

Açar sözlər: teatr, incəsənət, yaradıcılıq, təfəkkür, rejissor.

Teatr cəmiyyətin mədəni həyatında böyük əhəmiyyət kəsb edən ən qədim sənət növlərindən biridir. O, müxtəlif yaşlarda, millətlərdən və dinlərdən olan insanları birləşdirir, ictimai şüurun formalaşmasına və mədəni dəyərlərin idarə olunmasına töhfə verir.

Teatr bizə insanlığımızı dərk etməyə kömək edir. Yalnız empatiya ilə, gündəlik vəziyyətləri kənardan müşahidə etməklə, bizi nəyin insan etdiyini anlaya bilərik. Yaradıcılıq xarici aləmdə, o cümlədən insanın daxili hisslərinin köməyi ilə düşüncələrin sərbəst həyata keçirilməsinin zehni prosesidir.

Bildiyimiz kimi, yaradıcılıq fəaliyyət prosesidir, bunun nəticəsində keyfiyyətcə yeni obyektlər və mənəvi dəyərlər yaranır. İnsan yaradılışı dahiyanədir və elə də qalır. Yaradıcılıq ağılın meyvəsidir. Ağıl və intuisiya böyük yaradıcı bütövlük təşkil edir. İncəsənət istedad və intuisiyanın birləşməsindən yaranır. Sənət yaradıcılıqdır, lakin sözün adi, birbaşa mənasında deyil, intuisiya və təxəyyül baxımından: insan Arxetipləri, həqiqi İdeyaları dərk edir və onların köməyi ilə Kainatın harmoniyasını min bir dəfə yenidən yaradır. K.S.Stanislavski yazırdı: “Mən başa düşdüm ki, dünyanın müxtəlif yerlərində bizə məlum olmayan şəraitə görə müxtəlif insanlar, müxtəlif sahələrdə, müxtəlif tərəfdən eyni ardıcıl, təbii olaraq yaranan prinsipləri sənətdə axtarırlar” [2].

Keçən əsrdə böyük rejissor və müəllim K.S.Stanislavskinin yuxarıda söylədiyi fikirlər, hətta bizim dövrümüzdə də rəssamın düşüncələrinin məntiqini bir daha təsdiqləyir. Bu yaradıcı düşüncədir.

İctimaiyyət teatra əyləncə üçün gedir və onun səhnədən müəllif və sənətkarların mənəvi ünsiyyəti sayəsində onu yeni düşüncələr, duyğular və tələblərlə zənginləşdirir, gözə dəymir... İzdihamda böyük mənəvi təsir gücünə malik olan teatr, səhnədən ülvi hisslər və heç bir ülvi hisslər təlqin etməzsə, böyük ictimai əhəmiyyət kəsb edir... Əgər onlar kütləyə öz səhnəsindən bayağılıq, yalan və qərəz nümayiş etdirsələr, o, eyni qüvvə ilə cəmiyyətə böyük zərər verə bilər. K.S.Stanislavskinin səhnə obrazının təcəssümünə həsr olunmuş “Aktyorun öz üzərində işi” kitabı rejissorlarda, müəllimlərdə və aktyorlarda heyrətamiz təəssürat yaratdı və onun bir çox ideyaları aktyor sənətinin unikal əmrlərinə çevrildi.

Stanislavski yazırdı: "Rəssam yer üzündə təmizliyi və həqiqəti təbliğ etmək üçün peyda olmuş peyğəmbərdir. Siz ideal insan olmalısınız. Sənəti öz içinizdə yaşamaqla təbiəti, dünya həyatını, həyatın mənasını yaşayacaq, ruh-istedadını yaşayacaqsınız! Bundan böyük xoşbəxtlik yoxdur. Bəs uğur? Ölüm!" [2].

Məşhur musiqiçi və musiqi tənqidçisi Mixail Kazinik deyirdi ki, yaradıcılıq Allahla, yəni Yaradanla əməkdaşlıqdır. Planetin ən böyük kitablarında: İncildə, Tövratda (xristianlar onu Əhdi-Ətiq adlandırırlar), Əhdi-Cədiddə, Dantenin "İlahi Əhdi"ndə və Şekspirin faciələrində, Molyerin, Götenin, Bayron və Puşkinin, Tomas Mann və Pasternakın vəhylərində heç bir şey yoxdur.

Sənət həmişə qurtuluşdan danışıb, insanı uçurumun kənarından çıxarmağa, onu əbədiyyətə aparmağa çalışıb. Bu, onun daimi vəzifəsidir. Sənət adamları öz iradələrinə uyğun hərəkət etmirlər, onlar həmişə zərurət hissi ilə məşğul olurlar və donor kimi onların karması olmadan yaşaya bilməzlər...

İncəsənət imitasiyadır, ya canlı təbiətin, ya da bizim dünyamızda görünməyən, lakin intuisiya ilə qavranılan ideyaların təqlididir. Bu, incəsənətin dəyərini heç də azaltmır, əksinə, təqlid edilən arxetiplərə yaxınlaşdıqca artırır. Təqlid vasitəsilə insan gerçəkliyin etibarlı təcrübəsini qazanır.

İncəsənət yaddaşdır, çünki Platonun fikrincə, ruh öz ilahi mənşəyinin yaddaşını saxlayır. Və bu xatirələr qeyri-müəyyən olsalar da, hələ də o qədər güclüdürlər ki, onların sayəsində içimizdəki ən yaxşı şey oyanır.

Sənət hiss, impuls, hiss pozğunluğunun ifadəsidir, amma kiminsə deyil; sənətkar deyilən insanın ruh hallarını ifadə etmək məqsədi daşımır. O, daha çox insanın ən yaxşısını və kainatda tapa biləcəyi ən yaxşısını, mövcud olan hissəsini ifadə etməlidir.

Hisslər, ideyalar, intuisiyanın təzahürləri incə və şüurlu olmalıdır – o zaman onlar addım-addım bir insanın ruhun və dünyanın böyük sirlərini dərk edə biləcəyi addımlara çevriləcəkdir. Uyğunsuzluq, boşluq, iyrənclik və dəhşət Arxetip deyil, Arxetiplərin yoxluğunun nəticəsidir və nə qədər ki, onlar ifadə olunur, Sənət, sənətkar yoxdur.

Delya Qusman "İncəsənət və rəssam" elmi məqaləsində deyirdi ki, teatr

insanın öz varlığının səbəbləri, başqa insanlarla və təbiətlə münasibətlərinin əhəmiyyəti, zamanın sirləri və başına gələn hər şey haqqında düşünməyə başladığı zaman yaranır. Qədim dövrlərdən bəri insan cavab tapa bilmədiyi bir çox suallarla qarşılaşmışdır. Teatr real həyatda artıq baş vermiş bəzi hadisələri, situasiyaları yenidən yaratmaq və təkrarlamaq zərurətindən yaranıb ki, onlarda dərin məna tapmağa yenidən cəhd etsin... Platona görə, istənilən sənət bir səmavi, memar İdeyanın əksidir. Maddə aləmində yaratdığımız hər bir sənət əsəri bu orijinal İdeyanı, Arxetipi tutmaq, onu konkret formada təcəssüm etdirmək cəhdidir [bax: 1]. Bəzən ona yaxınlaşmağı, aydın görməyi və son dərəcə aydın şəkildə təkrarlamağı bacarırıq. Çox vaxt Arxetip uzaq və əlçatmaz olaraq qalır, qeyri-müəyyən və təhrif olunmuş görünür. Amma sənətə, bu halda teatra qayıtsaq, ən əsası həmişə İdeya olaraq qalır, onun mahiyyətini və varlığının mənasını əks etdirir və ondan irəli gələn sual meydana çıxır: teatrın Arxetipi nədir, onda hansı harmoniya prinsipi öz əksini tapır? Cavab sadədir: teatr hər bir sənət növü kimi həyatın qanunlarını və harmoniyasını özündə əks etdirir.

Rus publisisti, pedaqoq, filosof A.İ.Herzen sənətin bu növünə insanlıq üçün böyük hörmət bəsləyirdi. Ona görə, teatr həyat problemlərini həll etmək üçün ən yüksək məsafədir. Şekspirsə deyirdi ki, zərif olan hər şey teatrın niyyətinə ziddir, məqsədi təbiəti əks etdirmək olub, var və olacaq: xeyir, şər; zaman və insanlar özlərini güzgüdəki kimi onda görməlidirlər. V. Mayakovski isə teatrı böyüklüyü ilə ucaldaraq yazırdı: “Teatr əks etdirən güzgü deyil, böyüdücü şüşədir”.

Sovet teatrşünası və teatr tarixçisi K.L.Rudnitski rejissorun teatrda böyük rolunu belə vurğulayırdı: “Rejissorluq sənəti bədii cəhətdən bütöv bir teatr tamaşası yaratmaq sənətidir” [3].

Məlumdur ki: “İfaçılıq sənəti çətin duyğuları ifadə etmək və ya əks etdirmək üçün təhlükəsiz mühit təklif edir. İncəsənət vasitəsilə ifaçılar öz emosiyalarını ruhi sağlamlığı idarə etmək üçün faydalı bir şəkildə fokuslaya, emal edə və sərbəst buraxa bilirlər” [4].

Teatrda ən önəmlisi odur ki, bütün janrlar vasitəsilə müəyyən təlimləri çatdırır, insanı daxili potensialı, ruh halını oyatmağa sövq edir, yeni məsafələr

açır. Teatrın funksiyası düşüncə və saflaşmanı stimullaşdırmaqdır, çünki səhnədə baş verən hər şey insan ruhunda da olur.

Bu, izləyicini düşündürür. Teatr sayəsində dünyaya baxış dəyişir. Daha sadə, daha populyar və əlçatan olan teatr tamaşalarını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, onlar həm də ruha yaxın və asan başa düşülən, bu forma olmasaydı, insanların heç vaxt diqqət yetirməyəcəyi başqa bir reallığın varlığına işarə etməkdə mühüm rol oynamışdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

Rus dilində

1. Гусман Стейнберг Д. Искусство и художник. Человек без границ. Философия. Психология. История. Наука. Искусство. № 3. 2009. 64 с.

2. Климов М. Театр Станиставского. Человек без границ. Философия. Психология. История. Наука. Искусство. № 2. 2007. 64 с.

3. Рудницкий К. Л. Русское режиссерское искусства. 1898-1907. – М.: Наука, 1989. – 384 с.

4. Нурдаев В. О влиянии театра на ментальное здоровье человека. *СберЗдоровье*. URL: https://docdoc.ru/library/b2c/theatre-and-psychotherapy/

Сонаханум Маммадага кызы Микаилова

Театр как живая реальность без времени и Пространства

Резюме

Театр как часть искусство живет вечно. Театр обогащает мировоззрения человека. Как известно, человек не может существовать без красоты души и внешней красоты. Это и есть вечность искусства.

Театр как вид искусства родился тогда, когда человек стал задумываться о причинах собственного существования, о важности своих взаимоотношений с другими людьми и с природой. Считается, что человек уже рождается, имея архетипы персонажей. Архетипы влияют на жизнь каждого человека. Это врожденные модели и идеи, которые заставляют реагировать на различные события определенным образом. Под влиянием различных событий люди входят в роль одного (или нескольких) из архетипов, начиная действовать по его сценарию. Причем у каждого варианта есть отрицательные и положительные полюса.

Ключевые слова: театр, искусство, творчество, мышление, режиссер.

Sonaxanum Mamedaga gizi Mikayilova

Theater Is Like An Entertaınment without Time And Space Limitations

Summary

Theater as a part of art lives forever. Theater enriches a person's worldview. As is known, a person cannot exist without the beauty of the soul and external beauty. This is the eternity of art. Art is the only evidence of Eternity. Theater as a form of art was born when a person began to think about the reasons for his own existence, about the importance of his relationships with other people and with nature.

Archetypes are in the deepest layers of our mind (some psychologists argue that – the soul). They are not formed in the process of acquiring skills, life experience. It is believed that a person is already born with character archetypes. Archetypes influence the life of every person. These are innate models and ideas that make one react to various events in a certain way. Under the influence of various events, people enter the role of one (or several) of the archetypes, beginning to act according to its scenario. Moreover, each option has negative and positive poles.

Key words: theater, art, creativity, thinking, director.

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 12.03.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 01.04.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03.04.2025

UOT 82-1/9
ORCID: 0000-0002-1703-216X
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.095

Tamar Tsagareli, PhD
Associate Professor of Media and Management
Faculty of Shota Rustaveli State Theatre and
Film University, Tbilisi (Georgia)
Scientist-researcher of the Union of Tbilisi Municipal Museums
ttsagareli@tafu.edu.ge

EVOLUTION OF THEATRE CONCEPTION

(From the ancient epoch including Italian renaissance)

Works, where is illuminated the theatre problematic, such as historical sources, official documents, correspondence of stage experts, reminiscences, scientific researches, or reviews, could be mentioned as a viewpoint expressed in the theatre art. This term is accepted and implemented in the scientific circulation. Achievements of the professional theatre have more stipulated the kind of theatre literature, enthusiasm and research specifics. As it is known, scientists divided the whole process of civilization development into epochs for systemizing of the mechanism intrinsic for this common course. This course was also assumed by the study of art and it also could be used in the study of the theatre.

The group of scientists who revealed the aim of experts' research, subject and research method, has explored 25 century professional theatre evolution period with this natural division. Consequently the theatre art has gained the kind of scientific research-investigation. The research different aspects of theatre art became prerogative of experts for the last quarter of the XIX century. Henceforth the theater literature has enriched with specific research-investigations of this experts (theatre experts). For this time were revealed persons, who rose, developed, made universal and dimensioned the analyses of theater art specific. They systematized traditional forms of research, created modern theatre science with comprehension of empirical method. There was segregated a group which

created a base for study of theater as a priority science of theater art learning. Max Herman's, Arthur Kutcher's and Carl Nicen's activities, discoveries and research achievements have created authority to study of theatre and created this field's university study in Germany.

Thus this work is the part of this research and at the same time is finalized for promotion of this process that is typical for mentioned epochs and creates a base for finding of certain regularity.

According to the laws of development, world theatre art as existed event with single and supply system, starting from "simple" forms including the findings of a modern conceptual stage director theatre, was "moving" from one kind of stage creativity to more difficult phase, and despite the ephemeral nature of theatre art, it is even preserved the certain information about its archetype world. Thanks to this material, could be discussed the kind of theatre genesis, owing to which the world professional theatre plays an important role in the development of civilization for more than two millenniums.

If the history of theatre can be considered according to the epochs, the same move can be used for the study on scientific literature about the theatre and opinions expressed on it.

Key words: theatre, drama, history, theorists, essays.

Works, where is illuminated the theatre problematic, such as historical sources, official documents, correspondence of stage experts, reminiscences, scientific researches, or reviews, could be mentioned as a viewpoint expressed in the theatre art. This term is accepted and implemented in the scientific circulation. Achievements of the professional theatre have more stipulated the kind of theatre literature, enthusiasm and research specifics. As it is known, scientists divided the whole process of civilization development into epochs for systemizing of the mechanism intrinsic for this common course. This course was also assumed by the study of art and it also could be used in the study of the theatre.

The group of scientists who revealed the aim of experts' research, subject and research method, has explored 25 century professional theatre evolution period with this natural division. Consequently, the theatre art has gained the

kind of scientific research-investigation. The research different aspects of theatre art became prerogative of experts for the last quarter of the XIX century. Henceforth the theater literature has enriched with specific research-investigations of this experts (theatre experts). For this time were revealed persons, who rose, developed, made universal and dimensioned the analyses of theater art specific. They systematized traditional forms of research, created modern theatre science with comprehension of empirical method. There was segregated a group which created a base for study of theater as a priority science of theater art learning. Max Herman's, Arthur Kutcher's and Carl Nicen's activities, discoveries and research achievements have created authority to study of theatre and created this field's university study in Germany.

Thus, this work is the part of this research and at the same time is finalized for promotion of this process that is typical for mentioned epochs and creates a base for finding of certain regularity.

According to the laws of development, world theatre art as existed event with single and supply system, starting from "simple" forms including the findings of a modern conceptual stage director theatre, was "moving" from one kind of stage creativity to more difficult phase, and despite the ephemeral nature of theatre art, it is even preserved the certain information about its archetype world. Thanks to this material, could be discussed the kind of theatre genesis, owing to which the world professional theatre plays an important role in the development of civilization for more than two millenniums.

If the history of theatre can be considered according to the epochs, the same move can be used for the study on scientific literature about the theatre and opinions expressed on it.

Therefore, the entire period, from antique to post-modern epoch, of theatre idea's evolution, can be considered as finding of a certain time, which reflects time flow process.

During the centuries-old history of theatre art, stage creativity has undergone numerous transfigurations. I mean not only the pure art changes, but theatre administration process as well. However, theatres of different epochs

have solved mentioned problems differently, some common sign is still particularly emerged:

1. Theatre, as a public and state institution, has always been in the center of attention of ruling circle, as a universal mean of impact on society;

2. Theatre responded the spirit of the epoch, carried out the ruling elite's orders, was taking into account society's requirements and tried to present, mostly in allegorical reference, the main ideas, important problems and cooperate with the process of creating active civil society with help of active influence on the spectators;

3.With current ideas, aesthetics, philosophical – world-view or with the stage adaptation of actual problems, was refining expressive forms and finding appropriate means of leading trends, thus, was solving creative or administrative – financial and technical issues on the higher phase of development.

I have examined the works by epochs, where is discussed theatre literature; as the research of mentioned problems should begin from the antique epoch, which is enabled by the history of the theatre. Stated and expressed opinion on the Medieval and Renaissance epochs, which achieved us as historical documents, in the compositions of many philosophers', religious person's, writer's or poet's works, is making clear that these two periods are intrinsically related to the antique epoch. "Theatre art was differentiated in the Middle Ages, were created three theatre sightseeing cultures (square theatre, court theatre, church show) and genres as well". Despite the fact that in this period, emphasis was moved to the theatre aesthetics characterized for this epoch, at least partially, was revealed several aspects of the ancient sightseeing culture, ignoring of which is impossible during the analysis of theatre opinion. It was a ritual. The medieval history theatre with its forms of expression, first of all by its ritual, was suffering impact on medieval social life. Thus was established the kind of theatre literature. But Renaissance epoch, assuming even a term, has raised the performing art on completely new level, has used and studied achievements of the antique epoch. Then, the vital space of theatre experienced qualitative changes, accordingly theatre studies as well. That is why

I consider it possible to choose the topic – "Evolution of theatre opinion" – which is the object of perennial research, it will be relied only on the theatre opinion analysis of three epochs (antique, Middle Ages and the epoch of Italian Renaissance including), and where is going its examination with help of creation of certain regularity. At least for the reason, that then is starting qualitative change in the stage art and, consequently, the theatre research is experiencing transformation.During the centuries, different authors studied drama as a genre of literature. Here must be found and built the demarcation line. The examinations, which have been created for study and reflection of the dramaturgy, as one of literature genres, represent the branching of study of literature. The drama as a base for stage art, as dictating information of depiction forms, is by itself the learning object for specialists, and this kind of works are one of the theatre literature's brunches as well. Drama takes main place in the history of theatre, mainly due to the fact of the drama – "written text" residual. Therefore, the theatre base is fluctuating neither with this, nor with that fact that the brilliant epochs of theatre depiction, often are related to this or that playwright's activity. However, as we know, theatre science studies verbal act together with visual act, its form of research becomes synthetical. Peter Brook writes that "theatre of every nation and the world's every continent is guided by mimic expression "material" of all human body - is it "naturalistic" or abstract". This means that in the theatre performance, it is impossible merging of visual and acoustic expression - dance, music, singing, gesticulation, acrobatics, outfits, masks, speech or decoration, so that all the expression elements are presented – heard in "equal" essence, none of them will be raised on the foreground, not hushed up, so performance of visual - verbal act is of a single integrity. Learning of stage creativity, research of its history, illumination of certain aspects is very complicated, because the ephemerality of scientific research objects less subdues usage of traditional forms in each individual case. History of theatre is the history of performances, shows, entertainment and not history of drama, which is only the part of theatre history as a history of actor's art, theatre art, theatre music, theatre costumes and even the history of the theatre building. Mimic expression is in every kind and epoch of theatre birth, which is

often accompanied by verbal acts as well. Ancient form of such expression should be found in the intelligent expression of the human's "not fettered" sensitiveness, which from the beginning appears in each epoch or tribe, people, or nation. Aristotle was sharing view that "the game and strive to the mimesis belongs to earlier and the most elementary excitation of the spirit". According to the development history it is older than religion. Thus, studying the literature of theatre is impossible without takin into account this objective resistance. As research object defines means of its study, during centuries it becomes appropriate for theatre literature and there expressed opinions to use significant forms for researches of different experts. This process continued even after, was revealed the modern study of theatre and forms of its research.

Study of theatre, as learning field of theatre art, is studying stage art by three constituent parts: history, theory and theatre criticism. Theatre literature is also created by historians, theorists and critics of the theatre. If we peer into the whole process of theatre literature development, there will be also clearly revealed one significant aspect: theater research and opinion about theatre have characteristically changed after appearing of theatre examining experts on the acting field. This new phase is related to the appeared event at the turn of the XIX and XX century, when the whole generation of modern theatre experts appeared on the acting field. As is known, the term Theatre Science was introduced and inculcated in scientific or practical circulation by Max Herman. Modern study of theatre has characteristically changed the aim of study – research, research subject and also found the research method. The performance, but not drama, was recognized as a research subject, and as I thing "reconstruction process" discovered by Max Herman is the most optimal method from the methods found by scientists.

According to William Kinderman,[1] theatre science has relation to folklore, religion – mythology, music and dance history, politics, sociology, psychology, aesthetics, philosophy, technology, archeology and philology; I would also add the scientists' modern exact and humanitarian findings. Hence

[1] https://www.allmusic.com/artist/william-kinderman-mn0001642764#biography

the whole way, from antique period to post-modern epoch can be considered in two stages:

I. Theatre literature and opinions expressed in it, which was created from the beginning to the end of XIX century;

II. Subsequent period of modern theatre experts' appearing on the acting field. In addition, theatre literature, its centuries-old achievements, can be divided into three kinds:

I. Literature, which was created by representatives of different specialties: priests, philosophers, bishops, historians, literary men, writers, psychologists, sociologists and different representatives of exact and humanitarian science.

II. Literature, which was created by masters of the stage: actors, stage directors, artists, musicians, etc.

III. Literature, which was created by theatre experts.

Theatre literature has saved forms of kinds, generally typical for literature thinking: theoretical discussions, outlines of theatre history, essays, remembrances, interviews, sociological studies, research of stage art, made by psychologists, etc. "In the beginning of art was not scientist but, an artist"[2] – wrote Otto Brahm. Hence, firstly must be reflected the way of creation-development of theatre works of art, so based on it, making possible creation of certain theoretical regularity. This for its part makes it clear that the way of creation-development of theatre art performances, "theatre history is part of the theatre science and not vice versa... It is not the goal, but only the way to the goal, one means. It teaches us theatre, stage, actor's art and technique of all times and peoples". Thus, for the first time we must outline, only in the main traits, the way of creation-development of theatre art performances, based on it making possible creation of theatre regularity's theoretical basics in the framework of today's level of theatre science.

Accordingly, the evolution of theatre opinion can be defined by two stages and three kinds. Farther, theatre literature, in which is "knitted" the opinion of this or that epoch, might be also divided into the following types: overview, proper restoration-analysis of the stage examples, theoretical discussions.

---

[2] https://www.britannica.com/topic/Freie-Buhne

References:

1. William Kinderman Biography by Robert. Cummings. URL: https://www.allmusic.com/artist/william-kinderman-mn0001642764#biography
2. Freie Bühne theater, Berlin, Germany. https://www.britannica.com/topic/Freie-Buhne
3. Mambrol Nasrullah. Drama Theory. URL: https://literariness.org/2020/11/12/drama-theory/

Tamar Tsagareli

Teatr konsepsiyasının təkamülü
(İtalyan İntibahı da daxil olmaqla qədim dövrdən bəri)
Xülasə

Tarixi mənbələr, rəsmi sənədlər, teatr mütəxəssislərinin yazışmaları, xatirələr, elmi araşdırmalar və ya resenziyalar kimi teatrın problemlərini əhatə edən əsərləri teatrşünaslıq elmi nöqteyi-nəzərdən ifadə olunmuş resurslar kimi qəbul etmək olar. Peşəkar teatrın nailiyyətləri daha çox teatr ədəbiyyatının növünü, tədqiqat şövqünü və spesifikliyini müəyyən edir. Məlum olduğu kimi, alimlər bu ümumi istiqamətə xas olan mexanizmi sistemləşdirmək üçün sivilizasiyanın bütün inkişaf prosesini dövrlərə bölmüşlər. Bu istiqaməti sənətşünaslıq da öz üzərinə götürmüşdü və ondan teatrşünaslıqda da istifadə oluna bilərdi. Mütəxəssislərin tədqiqat məqsədini, tədqiqat predmetini və metodunu müəyyən edən bir qrup alim bu təbii bölgü ilə 25 əsrlik peşəkar teatrının təkamül dövrünü araşdırıb. Nəticədə, teatrşünas təhlili elmi tədqiqat forması almışdır. Teatr sənətinin müxtəlif aspektlərinin öyrənilməsi 19-cu əsrin son rübündə mütəxəssislərin ixtiyarına verildi. O vaxtdan teatr ədəbiyyatı bu mütəxəssislərin (teatrşünasların) konkret araşdırmaları ilə zənginləşmişdir. Bu dövrdə teatr sənətini genişləndirən, inkişaf etdirən, təhlilini universallaşdıran və müəyyən meyarlara tabe edən konkret şəxsiyyətlər meydana gəldi. Onlar tədqiqatın ənənəvi formalarını sistemləşdirdilər, empirik metodu mənimsəyərək teatr haqqında müasir elmi yaratdılar. Teatr sənətini öyrənmək üçün prioritet elm

kimi teatrın öyrənilməsinə zəmin yaradan bir qrup alim meydana çıxdı. İnkişaf qanunlarına uyğun olaraq dünya teatr sənəti vahid sistemli mövcud hadisə kimi "sadə" formalardan, o cümlədən müasir konseptual rejissor teatrının tapıntılarından başlayaraq, səhnə yaradıcılığının bir növündən daha mürəkkəb mərhələyə "köçmüş", teatr sənətinin efemerliyinə baxmayaraq, hətta arxetipik dünyası haqqında müəyyən məlumatları özündə saxlamışdır. Bu material sayəsində iki minillikdən artıq bir müddətdə dünya peşəkar teatrının sivilizasiyanın inkişafında mühüm rol oynadığı teatr genezisi haqqında danışmaq olar. Əgər teatrın tarixini dövrlərə bölürüksə, teatr haqqında elmi ədəbiyyatı da bu şəkildə öyrənmək olar.

Тамар Тцагарели

Эволюция театральной концепции
(С античной эпохи, включая итальянское Возрождение)
Резюме

Работы, освещающие проблемы театра, такие как исторические источники, официальные документы, переписка театральных деятелей, мемуары, научные исследования или рецензии, можно рассматривать как ресурсы, выражающие точку зрения театроведческой науки. Достижения профессионального театра в большей степени обусловили вид театральной литературы, энтузиазм и специфику исследований. Как известно, ученые разделили весь процесс развития цивилизации на эпохи для систематизации механизма, присущего этому общему направлению. Это направление также предполагалось искусствознанием и его также можно было использовать в изучении театра.

Группа ученых, выявивших цель исследования, предмет и метод исследования, анализировала период эволюции двадцати пяти векового профессионального театра с этим естественным разделением. В результате театроведческий анализ приобрел вид научного исследования. Исследование различных аспектов театрального искусства стало прерогативой специалистов в последней четверти XIX века. С этого

времени театральная литература обогатилась конкретными исследованиями-разысканиями этих специалистов (театроведов). За это время были выявлены личности, которые подняли, развили, сделали универсальным и размерным анализ театрального искусства. Они систематизировали традиционные формы исследования, создали современную театральную науку с пониманием эмпирического метода. Выделилась группа, которая создала базу для изучения театра как приоритетной науки изучения театрального искусства.

Согласно законам развития, мировое театральное искусство как существующее событие с единой и подающей системой, начиная с «простых» форм, включая находки современного концептуального режиссерского театра, «двигалось» от одного вида сценического творчества к более сложной фазе, и, несмотря на эфемерность театрального искусства, оно даже сохранило определенную информацию о своем архетипическом мире. Благодаря этому материалу можно говорить о виде театрального генезиса, благодаря которому мировой профессиональный театр играет важную роль в развитии цивилизации на протяжении более двух тысячелетий. Если историю театра можно рассматривать по эпохам, то этот же подход можно использовать и для научно-театральной литературы.

Ключевые слова: Театр; Драма; История; Теоретики; Эссе.

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 13.02.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 20.02.2025

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

MUSİQİ SƏNƏTİ

UOT 78.02
ORCID: 0000-0001-8154-1340
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.0112

Kəmalə Veyis qızı Ələsgərli
Üzeyir Hacıbəyli adına
Bakı Musiqi Akademiyası
sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, dosent
E-mail: aleskerli-kamalia@rambler.ru

FƏRƏC QARAYEVİN "DER STAND DER DINGE" ƏSƏRİNDƏ İNSTRUMENTAL TEATR ÜNSÜRLƏRİ

Xülasə: Təqdim olunmuş məqalə müasir azərbaycan bəstəkarı Fərəc Qarayevin "Der stand der dinge" əsərində ifadəsini tapan instrumental teatr ünsürlərinin tədqiqinə həsr olunub. Araşdırma apararkən aydın olur ki, bəstəkarın bu bədii layihə-əsəri musiqi alətlərinin teatrı, sintetik performansdır. İfaçılıq prosesində ansamblın birgə yaradıcılıq işi "təsadüf faktoru" üzərində qurulub. F.Qarayev instrumental teatr vasitəsi ilə musiqidə konstruktivlik, yaradıcılıqda bədii kəşf, qeyri-adi təzahürlərin fikirləşib tapılması və onların tətbiq olunmasına böyük önəm verib. Musiqinin məzmun və obrazını nəzərə çarpdırmaq üçün bəstəkar müxtəlif üslub metodlarına üz tutmuş, tamaşaçını təəccübləndirən paradoksal hallar fikirləşib tapmışdır. Ümumilikdə bütün qeyd olunanlar hazırkı əsərin mühüm xüsusiyyətlərini əmələ gətirir.

Açar sözlər: Fərəc Qarayev, "Der stand der dinge", instrumental teatr, sintetik performans.

İnstrumental teatr nədir?

XX-XXI əsrlərdə geniş intişar tapmış instrumental teatr audiovizual və sintetik janr olub, incəsənətin müxtəlif sahələrini, o cümlədən rəqs, dramatik teatr və musiqinin eksperimental xarakterli kompozisiya elementlərini cəm edir. Bu janr sözün həqiqi mənasında əsl tapıntıdır. Müasir mərhələdə böyük janrların mahiyyətinin getdikcə zəifləməsindən irəli gələrək, instrumental teatr müəyyən mənada opera ilə bərabər mənaya malikdir. İnstrumental teatr müxtəlif üslub və

cərəyanlarda fəaliyyət göstərən bir çox bəstəkarlar (Çarlz Ayvz, Luçano Berio, Erl Braun, Maurisio Kagel, Jorj Apergis, Hayner Gebbels, Alfred Şnitke, Sofiya Qubaydulina, Vladimir Martınov, Aleksey Smirnov və s.) tərəfindən geniş tətbiq olunmuşdur. İnstrumental teatrın tədqiqatçılarından biri olan V.Petrov yazır: “M.Kagelin “Səhnədə” (1960) adlı kompozisiyasını XX əsrin II yarısında tam formalaşan instrumental teatr janrının ilk nümunələrindən biri adlandırmaq olar [1; s. 99].

Musiqi kompozisiyasına yeni keyfiyyətlər gətirmək, teatr ünsürlərini daxil etmək, səhnədə canlı eksperimentlər yaratmaq, ifaçıların aktyorluq bacarığını üzə çıxaran müxtəlif performanslar düşünərək müəyyən tamaşa qurmaq müasir Azərbaycan bəstəkarlarının (Rəhilə Həsənova, Firəngiz Əlizadə, Fərəc Qarayev və s.) instrumental teatr yozumlu bir sıra əsərlərində də özünü göstərir. “Müasir musiqidə əhəmiyyətli faktora çevrilmiş instrumental teatr və fərdi layihə kompozisiya prinsipləri sözü gedən bəstəkarların musiqi kompozisiyalarında təzahür edir” [2; s. 31].

Müasir azərbaycan bəstəkarı Fərəc Qarayevin instrumental ansambl və maqnit lenti üçün “Der Stand der Dinge” əsəri Almaniyanın “Ensemble Modern” ansamblının sifarişi ilə meydana gəlmişdir. Əsərin ilk ifası 8 sentyabr 1991-ci ildə Frankfurt şəhərində keçirilən “Schönheit eine Utopie?” Beynəlxalq musiqi festivalında (dirijor İnqo Metsmaxer, rejissor Frnas Yozef Hoymanskemper) uğurla baş tutmuşdur. Rus bəstəkarı Viktor Yekimovskiyə həsr olunan əsərdə onun tətbiq etdiyi qeyri-ənənəvi qrafik simvol və müəllif notasiyasından istifadə olunmuşdur.

Əsərin orkestr tərkibi aşağıdakı kimidir: Fl, Ob, 2 Cl, B.Cl, Fag, C.fag, Corni, Truba, Trambon, Tuba, Celesta, Fisharmoniya, Piano (spielt dirigent), Arfa, Glockenspiel, Herdenglocken, Triangolo, Simli kvartet, Tam-tam, Vibrafon, Mandolina, Celli, Bassi, Ksilofon.

Qarışıq tərkibli əsərə XX əsr partituralarında nadir təsadüf olunan mandolina və çelesta daxil edilmişdir. Bütün musiqi toxuması əvvəldən sona qədər aleatorikalı improvizasiya üzərində qurulub ki, bu da ifaçıları həmmüəllifə çevirir, onları ixtiyar sahibi edir. İfaçı notdakı yazıların icrası zamanı bəstəkarın göstərişlərinə

əsasən sərbəstliyə yol verir. Səhnə mədəniyyətində gözlənilməz hərəkətlər edir. Bir sözlə, bəstəkar və ifaçı bərabərhüquqludur.

Partiturada instrumental teatrın ifasına dair müəllif göstərişlərində qeyd olunmuşdur ki, bu əsərin ifa prosesində orkestr bir neçə müstəqil ansambllara bölünür - bunlar simli və nəfəs alətlərindən ibarət kvartet, simli və mis nəfəs alətlərindən ibarət trio, kontrabas və bas-klarnetin duetidir. İnkişafın hər bir mərhələsində yeni yüksəklik əldə olunur və kulminasiya meydana çıxır. Amma belə bir yüksəliş qeyri-müəyyəndir. Bir növ Maks Friş və Ernst Yandlın qeyri-müəyyən şeirləri ilə səsləşir. İrrasional matəm mərasimi absurd teatrındakı "interpolyasiya"lara – yəni, bir əsərin mətninə başqası tərəfindən sonradan bir şey əlavə edilmələrə bənzərdir. Tədqiqatçı M.Vısotskaya qeyd edir: "Əsərin I, III və V hissəsinin harmonik komplekslərində Qara Qarayevin "Dolaşıq fikir" adlı uşaq fortepiano pyesindən götürülmüş kvazi-sitat əmələ gəlir. Bu isə əsərin onsuz da mənaca çoxyozumlu olmasına daha bir "unanswered question" əlavə edir. Cavabı olmayan sualların hamısı öz həllini yalnız musiqidə tapır" [3; s. 287].

Əsərin adı öz başlanğıcını Avropanın məşhur rejissorlarından biri Vim Vendersin eyniadlı kino-dramından götürmüşdür. Kino tənqidçilərinin "Film film daxilində" adlandırdığı bu ağ-qara film 1982-ci ildə Venesiya kino festivalında əsas mükafata layiq görülmüşdür. Filmin qısa səciyyəsini aşağıdakı kimi vermək olar: "iri" və "kiçik" planların (məsələn, müsbət-mənfi, ağ-qara) potensial imkanları, onların arasındakı təzadlar maksimal dərəcədə göstərilmişdir. Filmdə mücərrədlik üstünlük təşkil edir, burada səs dəyişkənliyi, səs-söz əlaqəsi, tembr-struktur münasibətləri "oyun məntiqi"nə tabe edilmişdir. Fərəc Qarayev qeyd etdiklərimizi əldə rəhbər tutaraq "musiqi daxilində musiqi" yaratmışdır.

F.Qarayevin instrumental kompozisiyası beş hissəlidir. Hissələr aramsız olaraq "attaca" ifa edilir. Əsərin melodik-harmonik fakturası aleatorika əsasında təşkil olunmuşdur. Bu, bir növ improvizədir, amma həm də təsadüfdür. Formadakı mütəhərriklik "təsadüfi hal" prinsipini həyata keçirir və müasir səslənməni təmin edir. Burada aleatorikanın idarəedilən növü tətbiq olunmuşdur. Musiqi kompozisiyasında "alt-üst" çevrilmələr üstünlük təşkil edir və

"determinist proses" əmələ gətirir. İnstrumental teatrda baş verən xaos, absurd teatrı əslində zahiri qarmaqarışıqlıq, qeyri-mütəşəkkillik deyildir. Performans əvvəlcədən məhz belə tərzdə düşünülmüşdür.

Fərəc Qarayevin instrumental teatrında hər bir ifaçı mütəhərrikdir, dəyişə bilir. "Der stand der dinge"nin musiqi dramaturgiyası qeyri-adi, paradoksaldır. Əsərin səhnə quruluşu sanki "gözləmə otağı"dır. İfaçı-personajların hamısı əsərin baş qəhrəmanlarıdır və onlar xaos yaradırlar. Eyni anda bütün ifaçılar həm çalır, həm də tamaşa göstərir. Əvvəlcə performansın başlanmasına heç bir məhəl qoyulmur: ifaçılardan biri ayağa qalxaraq not və kağız qoymaq üçün püpitr dalınca gedir. Burada sağlam mühakiməyə zidd olan inanılmaz qəribəliklər hökm sürür. Məsələn, qoboy ifaçısı səhnədə sərbəst şəkildə qoltuqlu əlil kürsüsündə var-gəl edərək dirijora və bir çox musiqi ifaçılarına mane olur. Bas klarnet ifaçıları səhnədə istənilən tərəfə dolaşırlar. Mis nəfəs və simli alət ifaçıları isə dinləyici auditoriyasında gəzişirlər. Əsərin partiturası elə yazılıb ki, bilərəkdən "dispozisiya" - yəni, qarışıq mövqe, səslərdə uyğunsuqluq əmələ gəlir (məsələn, mis nəfəs aləti olan valtorna ağac nəfəs alətlərinin arasında yerləşdirilib, klarnetlə bas klarnet yerlərini dəyişib, onlar Archi-nin tərkibinə daxil edilib.

Bu instrumental teatrda icra olunan performansın baş verdiyi məkanda dirijorun elə özü də inanılmaz, gözlənilməyən paradokslar yaradır. Dirijor situasiyanı tez-tez dəyişir, nizam-intizam yaratmaq əvəzinə, vəziyyəti "şübhə altına" qoyur. O, dirijorluq edəndə heç kəs çalmır, ya da o, dirijorluq etməyəndə hamı çalır. İfaçılar "muta in" olunurlar. Yəni, bütün ifaçılar öz adi, ənənəvi orkestr funksiyasını yerinə yetirməkdən uzaqdırlar. Violino ifaçısı öz alətini qoyub, həm də mandolinada çalır. Dirijor həm violino (II dirijor), həm də piano (I dirijor) çalır. Qoboy və bas klarnet ifaçıları ingilis tütəyi ifa edirlər. Musiqiçilərdən hansısa biri qiraətçi olur, digəri isə dirijora çevrilir. Bəzi məqamlarda səhnədə dörd dirijor birdən dirijorluq edir ki, bu da paradoksal hal əmələ gətirir. İfaçıların ənənəvi orkestr funksiyasını yerinə yetirməmələri qeyri-sabitlik, xaos yaradır. Əsərin əvvəlində ifaçılar özləri çalır, dirijor sonra gəlib çıxır. İfaçılardan biri səhnəyə əlil arabası gətirir, sonra isə arabaya özü əyləşir. İki saksafonun dueti akrobatika elementlərinə malikdir. Onlar bir-birinə tərəf

hoppanaraq çalırlar, sanki mübahisə edirlər. İfaçılar əsərin bəzi epizodlarında hətta söhbət edirlər. Amma dirijor öz dirijorluq etməyindədir ki, bu da müəyyən mənada absurd hal əmələ gətirir.

İfaçıların həm əsər ifa etməsi, həm də artistlik göstərməsi bəstəkarın müəllif tələbidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəstəkarın əsas tələbi "tamaşa içində tamaşa", "əsər içində əsər" yaratmaqdan ibarətdir. Ona görə də instrumental teatrın süjetini hər kəs bir cür yoza bilər. İfaçılar sanki vağzaldadır. Səfərə hazır vəziyyətdədirlər. Səhnə gözləmə zalını xatırladır, hər kəs sanki öz minəcəyi nəqliyyatı gözləyir. Arada səslənən siqnal səsləri sanki qatarın gəlişindən xəbər verir. Sonra səhnədə əlində çamadan kimsə görünür. Çamadanın içində XX əsr fransız musiqi avanqardının görkəmli nümayəndəsi, bəstəkar Pyer Bulezin şəkli var. Çamadan açıqdır, onun içinə hər kəs nə isə qoyur. Sonra trubaların müşayiəti altında bütün iştirakçılar izdiham edir, elə bil kimisə son mənzilə yola salırlar. İfaçılar ayağa qalxıb şəkil çəkirlər (Archi). Litavr ifaçıları qatar nəzarətçiləri geyimindədir. Onlar öz partiyalarını bərkdən ifa etdikdə vaqonun yaxınlaşması, onun dayanması audiovizual effekt əmələ gətirir.

Archi ifaçıları alətlərini bir kənara qoyub mərkəzə keçirlər və əllərində not tutaraq qiraətçiyə çevrilirlər, mətn oxumağa başlayırlar. Qiraətçilər öz partiyalarını ifa edərkən səslənmə qarmaqarışıq xaos əmələ gətirir. Çünki partiturada müəllif tərəfindən hər kəsin öz partiyasını məhz belə ifa etməsi nəzərdə tutulub. Sonra həmin qiraətçilər "muta in"ə çevrilərək vokal ifaçılar olurlar. Onlar vokaliz formasında sözsüz şəkildə donquldanırlar. Sonra onlar yenidən öz yerlərinə qayıdıb, əvvəlki kimi öz simli alətlərində ifa etməyə başlayırlar. Violino ifaçılarından biri yerinə əyləşmək əvəzinə dirijoru imitasiya etməyə, sonra isə onunla eyni vaxtda dirijorluq etməyə başlayır. Beləliklə səhnədə eyni vaxtda iki dirijor çıxış edir. Sonra ikinci dirijor birincini yola salır və özü davam etməyə başlayır. Birinci dirijor isə pianoya doğru yönələrək performans edir (ayaq üstə "glissando"). Sonra dirijor öz pultu arxasına qayıdır və dirijorluq etməyə başlayır. İkinci dirijor (yəni, violino ifaçısı) əlil arabasına əyləşərək öz ifasına davam edir. Nəfəs alətləri ifaçıları (trubalar) onu səhnədə

gəzdirirlər, sonra isə səhnəni tərk edərək çıxıb gedirlər. Əsərin sonunda səhnədə "archi" qrupu və dirijor qalır və əsər bitir.

İnstrumental teatrın musiqi dilində dissonans səslər üstünlük təşkil edir. Bu da əsasən həm atonal, həm də tonal səslənmələr əmələ gətirir. Bundan başqa flajolet notlardan çox istifadə olunmuşdur. Əsərdə klaster texnikası geniş tətbiq olunub. Klasterlərin istifadəsi əsərin təxmini ifasını yaradır. Yəni, onun başqa bir ifası ayrı cür olar bilər. IV hissənin finalında puantilizm səs effektlərindən istifadə olunub. Əsərin IV hissəsində həmçinin Qara Qarayevin "Dolaşıq fikir" pyesinin kvarta-üçton intervallı melodikası əsasında seriya cərgəsi qurur. Bu mövzu-sitat bəzən güzgülü - simmetrik, bəzən isə inversiya şəklində (xərçəngvari) təşkil olunub. Tədricən səs aqressiyası artır və qızğın, əsəbi hala gəlir. Musiqinin dinamik şkala səviyyəsi son həddinə çatır və iki bas klarnetin şiddətli dueti şəklində göstərilir. Bu hissədə not yazısı qeyri-ənənəvidir. Bəstəkar ənənəvi yazıdan uzaqlaşır, konstruktiv parametrlərə keçir. Bununla da dünyanın faniliyini, həyatda təsadüf olunan dolaşıq vəziyyətləri göstərir.

F.Qarayev bu hissənin başlıca aforizmini sanki belə bir fikirlə möhkəmlədir: "Hər bir insan gec-tez özü üçün hansısa bir həyat fəlsəfəsi fikirləşir və onu qəbul edib yaşayır". Bu zaman instrumental teatrdakı personajların niyə "muta in" olduqları da aydınlaşır: insan həyatı çoxvariantlıdır. Bu tamaşaya seyr edərkən bir aləmdən sanki başqa bir aləmə, reallıqdan fantaziya dünyasına düşürsən. Fərəc Qarayev burada teatr situasiyalarını, baş verən hadisələri də çoxvariantlı şəkildə yozur, çünki kaleydaskopdakı kimi bəzən həyatda da belə təzahürlərə rəsat gəlmək olur.

Qara Qarayevin "Dolaşıq fikir" pyesinin kədərli-melanxolik əhval-ruhiyyəsi əsərin III hissəsində - instrumental kompozisiyanın mərkəzində yerləşdirilmişdir. Bu hissə bir növ həyatın məğzi, "memento mori" anıdır. Bu qüssəli pyes tuba, truba, trombon, litavrlar, barabanın ifasında səslənən qroteskli matəm marşı ilə eyni anda verilir və onunla təzad təşkil edir. Tətbiq olunan səs seqmentləri get-gedə kiçik hissəciklərə bölünür, kəsilib qısalır. Dinamika tədricən zəifləyir. Alətlərdən yalnız barabanın titrək səsi qalır. Matəm marşı ilə "Dolaşıq fikir"in bir-birinə qarşı qoyulması bu fani dünyada insanın fiziki təbiətinin puç olub getməsindən bəhs edir. Buna uyğun olaraq musiqi tematizm

kompleksində "atomizasiya" – dağıntı aktı baş verir. Qeyd edək ki, bunun özü də müəyyən mənada musiqili xaosdur. Musiqili fantasmaqoriya (xəyaldakı qəribə, fantastik şeylər) vizual xaos yaradır.

Əsərin harmonik komplekslərində Q.Qarayevin "Dolaşıq fikir" fortepiano pyesindən götürülmüş kvazisitatından başqa, Anton Vebernin "Beş orkestr pyesi"ndən (op. 10) parçalar sitat kimi istifadə olunmuşdur. Bu iki kvazisitat beş hissə boyu bəzən real virtual, bəzən isə virtual səslənir. Bəstəkar bu barədə aşağıdakıları vurğulayır: "Orkestr fakturasının labirintlərində dəfələrlə təsadüf olunan A.Vebernin orkestr pyesləri kompozisiyanın təməl daşını təşkil edir" [4; s.127]. Əsərin II hissəsində qiraətçi tərəfindən oxunan mətnin əsasını Maks Frişin "Səni Qantenbayn adlandırdım" romanından dörd fraqment təşkil edir. IV hissədə isə Ernst Yandlın poetik mətnindən seçmələr istifadə olunub.

A.Vebernin musiqisindən gətirilən sitat və allüziyalar əsərdə iki cür özünü göstərir: bəzən kifayət qədərə aydındır, bəzən isə Fərəc Qarayevin müəllif mətninin səs təşkilinə bilərəkdən sanki sirli obyekt kimi üstüörtülü bir şəkildə daxil edilib ki, onu heç mümkün etmək olmur. Bəzən ansambl fakturasının dərinliklərinə yerləşdirilir və bundan yalnız bəstəkar və dirijor agahdır. Amma A.Vebernin op.10, 1 saylı pyesinin tembr ahəngləri III hissənin sonuna doğru getdikcə uzaqlaşan matəm mərasimi zamanı aydın eşidilir. Ümumiyyətlə bu əsərdə Vebernin orkestr pyeslərinin səs-tembr melodik xəttlərinə, səs palitrasına çox istinad olunmuşdur.

Əsərin səhnə və səs konstruksiyası bir-biri ilə vəhdət təşkil edir. Musiqi dili sərbəst, azad on iki tonlu texnika, seriyalılıq üzərində qurulub. Səs kompleksi – 24 səs ardıcıllığından təşkil olunmuş seriya və onun xərçəngvari formasıdır. Lakin burada həm də polifonik çoxsəsli tətbiq edilib. Aleatorikalı faktura toxuması daxilində puantilizmdən təşkil olunmuş səs sonor birləşmələri də təsadüf olunur. Səslərin assimilyasiyası bilərəkdən yaradılır, puantilistik şəkildə sərbəst səs məkanı əmələ gətirilir. Bu səs burumu tədricən öz əhatə dairəsini genişləndirir, simasını dəyişərək eyni vaxtda müxtəlif şəkildə göstərilir. Partiturada elə məqamlar vardır ki, konstruksiyanın struktur invariantları meydana çıxır: səhnədə eyni vaxtda dörd dirijorla olan epizod buna misaldır. Tədqiqatçı V.Petrova görə: "Hər bir ifaçının öz şəxsi personifikasiyası

mövcuddur" [5; s. 35]. Səs məkanı müxtəlif tembr qrupları ilə kombinasiya yaradır (məsələn, bas klarnet ilə arfa, ağac nəfəs alətləri ilə kontrabas və s). Səs məkanında şaquli-üfüqi keçidlər çoxdur. Bu keçidləri bir çox alətlər arasında görmək olur (çelesta, mandolina, alt, trombon və s.).

Musiqili-fəlsəfi baxımdan müəllifi narahat edən məqamlar ən çox IV hissədə baş verir. Bəstəkarın tərəddüdlərini belə şərh edə bilərik: harmoniya, yoxsa absurd? təsadüf, yoxsa determinizm? məntiq, yoxsa paradoks? nizam, yoxsa xaos? Bəlli olur ki, bu hissədə Pyer Bulezin "Nizam və xaos" adlı essesində ortaya qoyulmuş musiqili-bədii problemlərə istinad edilməsi heç də təsadüfi deyil. Sonda isə onu qeyd etməliyik ki, əsərin vizual görünüşlü qrafik partiturasında Fərəc Qarayevin instrumental üslubuna xas olan səciyyəvi cəhətlər cəmləşmişdir: bunlardan intonasiya, motiv və ritmik strukturların variasiya olunmasını, tembr rotasiyasını qeyd edə bilərik.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Петров В. Инструментальный театр: историческая пирамида жанра // «Культура и искусство», 5(11), 2012, с.99.

2. Ələsgərli K. XX əsrin 70-90-cı illəri Azərbaycan musiqisində üslub xüsusiyyətləri məsələlərinə dair. Metodik tövsiyələr B.AMEA, 2008, s.31.

3. Высоцкая М. Между логикой и парадоксом: композитор Фарадж Караев. Монография. Москва, 2012, с.287.

4. Петров В. О проявлении театральности в инструментальной музыке Фараджа Караева // «Opera musicalogica», 2024, №6,с. 127.

5. Петров В. Инструментальный театр XX века: история и теория жанра. Автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора искусствоведения. Саратов, 2014, с.35.

Кямаля Вейис кызы Алескерли

Элементы инструментального театра в произведении Фараджа Караева “Der Stand Der Dinge”

Резюме

Представленная статья посвящена исследованию элементов инструментального театра, нашедшего свое выражение в произведении «Der stand der dinge» современного азербайджанского композитора Фараджа Караева. В ходе исследования становится ясно, что данный художественный проект-произведение композитора представляет собой театр музыкальных инструментов, синтетический спектакль. В исполнительском процессе совместная творческая работа ансамбля строится на «факторе случайности». Ф.Караев придает большое значение конструктивности в музыке, художественным открытиям в творчестве, изобретению и применению необычных проявлений через инструментальный театр. Чтобы подчеркнуть содержание и образность музыки, композитор прибегает к различным стилистическим приемам, придумывая парадоксальные ситуации, удивляющие слушателей. В целом все вышеперечисленное составляет важные особенности настоящего произведения.

Ключевые слова: Фарадж Караев, «Der stand der dinge», инструментальный театр, синтетический спектакль.

Kamala Veyis gizi Alasgarli

Elements of Instrumental Theatre In Faraj Garayev`s Work “Der Stand der Dinge”

Summary

The presented article is devoted to the study of the elements of instrumental theatre, which has found its expression in the work “Der stand der dinge” by the modern Azerbaijani composer Faraj Garayev. In the course of the study it becomes clear that this artistic project-work of the composer is a theatre of musical instruments, a synthetic performance. In the performance process, the ensemble's joint creative work is based on the “randomness factor”. F. Garayev

attached great importance to constructiveness in music, artistic discovery in creativity, and the invention and application of unusual manifestations through instrumental theater. To emphasize the content and image of the music, the composer resorts to various stylistic methods, invents paradoxical situations that surprise the audience. In general, all of the above constitute the important features of the present work.

Key words: Faraj Garayev, “Der srand der dinge”, instrumental theater, synthetic performance

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 03.02.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 12.03.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 17.03.2025

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

UOT 7.78
ORCID: 0009-0008-4911-7556
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.0122
Рзаева Улькер Расим кызы
Бакинская Музыкальная Академия им. У. Гаджибейли
E-mail: ulker.rza.94@mail.ru

К ПРОБЛЕМЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЗНАЧЕНИЯ МУЗЫКИ В КИНЕМАТОГРАФЕ

Резюме: Кинематограф, являясь синтетическим искусством, представляет собой уникальное взаимодействие различных выразительных элементов, одним из которых является музыка. Музыкальное искусство в кино – это активный компонент драматургии, который структурирует восприятие фильма и создает новое художественное качество. Взаимодействие разных видов искусств в кинематографе формирует особый вид художественного синтеза, где музыка выступает важным звеном между зрительными и смысловыми аспектами фильма. Музыка в кино выполняет множество функций: она усиливает эмоциональное воздействие, формирует структуру фильма, нередко предвосхищает развитие сюжета, а также создаёт ассоциативные связи. Драматургическая роль киномузыки заключается в её способности направлять восприятие зрителя, выявлять скрытые подтексты, то есть создавать многослойную художественную структуру фильма. Ключевыми аспектами изучения киномузыки являются её национальная специфика, историко-культурный контекст, стиль композитора и характер взаимодействия музыкальной драматургии с визуальным рядом. В азербайджанском кинематографе 1970-1990-х годов национальные традиции музыкального искусства играли решающую роль в формировании выразительности фильмов. Композиторы активно использовали элементы традиционной музыки, создавая глубокие художественные образы.

Особое значение имеет интеграция музыки в кинодраматургию. Композитор, работая в кино, учитывает множество факторов: его жанр,

драматургическое построение, работу режиссёра, сценариста и т.д. Музыка формирует атмосферу фильма, влияет на эмоциональный вектор и подчеркивает смысловые акценты.

Киномузыка также выполняет важную коммуникативную функцию. В отличие от других видов искусства, она служит универсальным средством выразительности, выражающим основную идею фильма. Исследование восприятия музыки в кинематографе показывает, что именно музыка часто определяет глубину его художественного воздействия на зрителя.

Таким образом, изучение значения музыки в кино раскрывает многогранность её функций и место в системе кинематографического искусства. Киномузыка обогащает выразительные возможности киноискусства, но и формирует уникальное художественное единство, создает целостную картину художественного произведения.

Ключевые слова: кинематограф, фильм, музыка, композитор, стиль.

Кинематограф, будучи синтетическим видом искусства, представляет собой симбиоз различных художественных форм. Ключевым компонентом этого синтеза выступает музыка, которая существенно влияет на формирование художественного пространства фильма и на восприятие зрителя. Проблема изучение роли музыки в кино всегда сохраняет свою актуальность, так как музыкальная драматургия – это не просто «звучащий фон», а важный компонент, раскрывающий смысл сочинения.

Несмотря на значительное количество работ, посвященных исследованию киномузыки, расширяющиеся горизонты науки и современные процессы в киноискусстве дают возможность по-новому осмыслить её функции. Цифровые технологии, новые методы взаимодействия зрителя с кинематографическим искусством меняют саму природу восприятия музыки. Происходит изменение жанровых структур, художественных парадигм, и концепция «музыкального кино» расширяется. В этой связи необходимо пересматривать традиционные подходы к исследованию роли музыки в фильмах.

Новизна данной работы заключается в рассмотрении киномузыки не просто как способа усиления эмоционального воздействия, но и как важного, самостоятельного компонента синтеза. Особое внимание уделяется её взаимодействию с драматургией фильма, способностью влиять на зрительное восприятие. Исследование опирается на сравнительный анализ традиционного и современного кинематографа, что позволяет раскрыть эволюцию функций киномузыки и её влияние на развитие киноискусства.

Таким образом, обращение к данной теме обусловлено необходимостью осознания роли музыки в кинематографе в современных условиях. Изучение процесса взаимодействия визуального и музыкального ряда в кино позволяет определить цели исследования - проанализировать значение музыки в кинематографе, её функции и влияние на восприятие фильма, глубже понять специфику кинопроцесса, раскрыть новые подходы к музыкальной драматургии, её функции в формировании структуры кинофильма. Для их достижения необходимо решить ряд задач: определить роль музыки в структуре кинематографического произведения, её функции; выявить драматургические принципы использования музыки, её влияние на создание атмосферы и динамику фильма; раскрыть национальные особенности киномузыки на примере азербайджанского кинематографа, определить её роль в формировании национального киномышления; охарактеризовать влияние индивидуального стиля композитора на характер музыкального сопровождения фильма и его восприятие зрителем.

Синтетическая природа киноискусства выражается в органическом единстве выразительных закономерностей морфологической системы искусств, разнообразии творческих методов и специфических принципах художественного мышления. В контексте динамической системы кинематографа отдельные её элементы сохраняют свои ведущие видовые свойства и включаются в процесс сложного взаимодействия искусств.

«Кино по своей природе синтетическое искусство: в кинообраз как его составные органические элементы входят и литература (сценарий,

текст песен) и живопись (мультфильм, декорации в обычном фильме, а главное – колористический, композиционный и другой опыт изобразительного искусства), и театр (игра актеров). Звук обогатил кинообраз словом и музыкой, которая стала не сопровождением, не дополнением зрительных впечатлений, а средством создания единого зрительно-слухового образа» (Борев, Ю., 1988, с. 362).

Подчеркнём, что в кинематографе как искусстве синтетическом, каждое его слагаемое углубляет выразительные возможности кинематографа. В этом аспекте музыкальное искусство, безусловно, расширяет спектр синтетического единства. Киномузыка органично входит в кинопроцесс, более того, ассимилируется в контексте кинодраматургии, киномышления.

Известно, что взаимодействие временных и пространственных искусств прошло длительный исторический путь. В кинематографе этот путь сконцентрировался в особом синтезе, приоритетом которого стало визуальное и музыкальное начало.

Интерес к проблеме роли музыки, музыкального мышления в кинематографе появился со временем появления звукового кино. Достаточно часто высказывались мысли об органическом родстве музыки и кино. Общая концепция фильма раскрывалась в комплексе кинематографических слагаемых, одним из которых является музыка. В данном аспекте, как подчеркивают исследователи, киномузыка представляет собой новое качество музыкального искусства. Векторной направляющей кинофильма является, безусловно, содержательность его концепции, в соответствии с которой решается и её музыкальная составляющая.

Пространственно-временные отношения в кинофильме решаются на уровне подлинно художественного открытия, ибо его рождение предполагает функционирование определённой системы искусств. Морфологические параметры художественной культуры ярко отражаются в кинематографе, создавая новую неповторимую реальность.

Учитывая сказанное, подчеркнем, что изучение роли киномузыки в кинематографе позволяет рассматривать фильм как художественное целое. Ключевой категорией в кинематографе является сценарий. Вместе с тем, принципы взаимодействия видов искусств здесь опираются на выработанные в процессе его развития параметры, учитывающие равноценность видов искусств в синтетическом целом.

Сравнивая такой фактор синтеза пространственного и временного как темпорализация структуры в живописи и киноискусстве, отметим его целесообразность и продуктивность. Существуют такие особенности смысла в киноискусстве, которые возможно передать только через комплекс музыкально-выразительных средств.

Парадигму синтеза искусств в киноискусстве можно сравнить с некоторыми моделями синтеза живописного холста и восприятия. Так, использование музыкальных терминов в характеристиках произведений изобразительного искусства «служит индикатором специфической интенции к организации картинного пространства и самого живописного материала в согласии с правилами музыкальной композиции, причем в двух диалектически связанных конструктивных аспектах: к процессуальном и архитектоническом» (Ровенко Е., 2018, с.23).

Визуальная реализация кинофильма тесно связана с его музыкальной составляющей. Можно выделить киномузыку как отдельный аспект. Тогда, отражение образной системы кинофильма будет опираться на целостность и единство музыкального ряда. Параллельно киномузыка создает комплекс образных связей, оказывается системообразующей базой, направляющей зрительское восприятие на несущие, главные детерминанты кинофильма. Специфика развития киномузыки, процессуальность её становления в фильме, важные драматургические функции, которые она берет на себя, определяют индивидуальность киноленты.

Особенности киномузыки, ее значение в кинематографе определяется следующими векторами:

- принципы национального художественного творчества;

-историко-культурный контекст функционирования кинопроизведения;

- закономерности стиля, индивидуальность композитора.

Данные векторы отражают также и функционирование музыкального мышления в киноискусстве.

А.Я.Зись писал о значении музыки в кинематографе следующее: «Кино уступает музыке в эмоциональности, в передаче непрерывности течения жизни, поскольку оно не может обойтись без монтажных кусков, без определенных разрывов действия» (Зись А., 1967, с.433-434). Безусловно, что музыка как искусство временное, способно объединять зрительный ряд кинофильма.

Мировоззрение, стилевая матрица, индивидуальность режиссера и другие важные слагаемые кинофильма ложатся в основу своеобразия киномузыки. Интерпретация замысла, содержания, концепции фильма через её музыкальный ряд позволяет рассматривать кинокартину как многоуровневую целостность. Единство исторического, культурного контекста, особое видение идеи кинофильма его авторами, музыкальная версия – всё это составляет не только его целостность, но и своеобразную иерархию в структуре киноискусства.

«Кино передаёт динамику эпохи, оперируя временем как средством выразительности, оно способно передать стремительную смену событий в их внутренней логике» (Борев Ю, 1988, с. 302).

Система киномузыки фильма опирается на тот угол зрения, под которым рассматривается кинопроизведение режиссером. Акценты, структура, мотивация, характер музыки, безусловно, коррелируется с авторами фильма. Поэтому композитор проходит весь путь рождения киномузыки – от замысла до его музыкального воплощения, и в этом аспекте значение музыки возрастает.

Учитывая тот очевидный факт, что сила воздействия кинофильма связана с ролью его киномузыки, отметим следующее. Конструирование музыкальной ткани кинофильма обладает рядом особенностей. Прежде всего следует подчеркнуть, во-первых, согласованность кинодействия и

его музыкального оформления. Во-вторых, корреляция зрительного и музыкального рядов рождает целостность концепции фильма.

Существует и такой аспект, как проблема изучения зрительской оценки в кинематографе, неразрывно связанной с теми слагаемыми, из которых состоит тот или иной кинофильм. Среди них огромную роль играет киномузыка, ибо значение музыкального ряда в киноискусстве заключено в том, что внутренние и внешние параметры кинематографа смыкаются на киномузыке.

Процесс восприятия кинофильма сложен. Насыщенность кинофильма разными видовыми слагаемыми требует от зрителя особого рода сосредоточенности. В этом смысле киномузыка играет одну из ведущих ролей в киносинтезе. Она резонирует широкий спектр ассоциаций, начиная с маркеров музыкального языка, элементов, характеризующих историческое, культурное пространство кинофильма, кончая национальным мироощущением, спецификой менталитета.

В звуковом фильме «… музыка начинает активную интеграцию в драматургию фильма, теперь уже как конкретное средство отображения определенного контента, принимая участие в его создании, что-то добавляя к визуальному образу, предвосхищая явления, которые будут показаны только в последующих кадрах, поясняя дальнейшее развитие тех или иных ситуаций. Теперь иллюстрирующая функция музыки, пассивной и полностью зависящей от изображения, утрачивает своё значение. Теперь кинематографисты получили мощное средство воздействия на зрителя. Отныне музыка занимает активную позицию и может самостоятельно вмешиваться в действие» (Ключкова Е., 2017, с. 2).

Наряду с драматургией фильма следует говорить и о композиционно-драматургической роли музыки в фильме, эквивалентной его содержанию. Имеется в виду киномузыка как метафора, усиливающая смысл выразительности зрительного ряда. Результативность совместной работы режиссера и композитора заключены в создании звукозрительной концепции кинофильма. Приведу следующий пример. Известно, что такой

выдающийся режиссер, как С.Эйзенштейн работал над раскадровкой фильмов, подписывая их музыкой.

Значение музыки в фильме определяется тем, что именно музыка создает адекватную идее фильма атмосферу. Более того, звучащая в начале фильма музыка ориентирует зрителя и на жанр киноленты. Роль музыки в кинофильмах столь велика, что способна некий невыразительный кадр наполнить особым смыслом, значением, содержательностью.

Сценарий, режиссерская работа как стимулы музыкального развития в кинематографе безусловны. Однако в общем единстве кинокартины музыкальная драматургия приобретает огромное значение как одного из ведущих компонентов кинематографа. Внутрикультурное взаимодействие зрительного и музыкального органично вписываются в общий кинематографический процесс, и, соответственно, создают условия восприятия.

Изучение значения музыки в кинематографе учитывает и следующий факт: «Оппозиция художественного и внехудожественного пронизывает большинство процессов, с которыми встречается исследователь кино. Отсюда и необходимость совершенствования киноведческой методологии, обращенной к объекту, в котором плотно соединены крайне разнохарактерные компоненты» (Носкевич Я., 2018, с. 91).

Интегральность киномузыки заключена в понимании того, что киномузыка является не отдельным автономным слагаемым кинофильма, а входит в его органичное единство. Именно поэтому взаимодействие визуального и музыкального планов в кинофильме, независимо от жанра, характеризуется как органичный синтез.

Отметим следующий аспект исследования киномузыки. Глубинные связи музыки кинофильма с индивидуальностью композитора позволяют рассуждать о роли музыки в азербайджанском кинематографе в стилистическом ракурсе. Известно высказывание К. Караева: «Я не представляю себе современного композитора, не работающего в кино, ибо

кино по своему характеру – большая современная композиторская школа» (Мехтиева Н., 1966, с. 5).

Восприятие кинофильма более эффективно в условиях звукового сопровождения, представляющего собой талантливую, выразительную музыку композитора. В таком случае видеоряд кинофильма органичен с его музыкальным наполнением.

История киномузыки знает примеры, когда музыкальные идеи того или иного фильма становились основой крупных самостоятельных произведений. Это закономерно, поскольку киномузыка, как известно, выступала в роли своеобразной лаборатории для композиторов, позволяла не только апробировать известные авторские музыкальные идеи, но и находить в разнообразии жанрового материала новые творческие идеи.

Стилевые особенности киномузыки определены конкретикой музыкального языка и стиля композитора – автора киномузыки к тому или иному кинофильму. Творчество композитора составной частью входит в комплекс замысла сценариста, сюжет, образную систему, работу режиссера, художника, оператора. Именно поэтому художественная полноценность музыки в кинематографе определяется многими факторами. Здесь отметим и жанр киноленты, индивидуальность, стиль композитора, сигнальное мастерство овладения музыкальной драматургией, выразительность музыкального языка, а также процесс взаимопонимания композитора и режиссера.

Проблема художественного поиска в киномузыке опирается и на практику мирового кинематографа, и на национальное мировоззрение, самобытность азербайджанской культуры. Подчеркнем, что киномузыка как вид музыкального искусства репрезентирует принципы национального художественного мышления. Данное положение становится важным фактором значения музыки в кинематографе Азербайджана 1970-1990-х годов, отличительной особенностью которого является национальная характерная значимость музыкальных образов, которая в конечном итоге способна в контексте звукозрительной партитуры фильма даже определять развитие кинодраматургии. Таким образом, в азербайджанской

кинематографии 1970-1990-х годов ярко проявила себя национальная специфика киномышления.

Музыка, как звуковыразительная константа фильма «ложится» в его зрительный ряд. Вместе с тем, особенности стиля композитора, его мироощущение определяет характер музыки и особенности музыкальной драматургии фильма. Значение музыки в данном аспекте связано и с фактом расширения границ содержательного восприятия кинофильма.

Имманентность стилистических конструкций киномузыки способна воплощать образ, контекст, среду обитания героев кинофильма, их эмоционально-психологические ощущения, контрасты драматургии, векторы конфликтных ситуаций.

Безусловно, что кинофильм обладает комплексным воздействием на зрителя и если живопись способна вызывать слуховые ощущения у зрителей, то в кинофильмах музыка создает благодаря своей специфике определенные ассоциации, которые раздвигают грани конкретного фильма, объединяя его с разнообразием стилей и представлений мироощущения.

Соучастие зрителя в процессе становления развития фильма базируется и на семантической выразительности музыкальных средств.

В заключении отметим следующие приоритеты значимости киномузыки:

1. Воплощение образов кинофильма через музыкальный ряд.
2. Усиление, а потому формирование драматургической динамики.
3. Киномузыка акцентирует драматургические ориентиры фильма.
4. Музыкальный ряд как объединяющее начало кинофильма.

Музыкальная драматургия фильма трансформируется в его контекстное структурирование. Музыкальные пласты функционируют не только отдельно друг от друга, но и активно переплетаются, создавая многомерность понимания кинокартины.

Своеобразие киномузыки в азербайджанском кинематографе связано как с содержательными аспектами фильмов, режиссурой, так и

индивидуальным прочтением композитором сценария, понимания им замысла фильма.

Сюжет кинофильма, время, художественное пространство определяют основные константы его киномузыки. Вместе с тем среди средств воздействия на аудиторию огромное значение имеет его музыкальное оформление.

Интеграция киномузыки в структуру фильма активизирует восприятие драматургии кинофильма в целом.

Таким образом, в ходе исследования были выявлены разные аспекты роли музыки в кинематографе и её влияние на восприятие кинофильма. В частности, очевидно, что музыка в фильме – это активный компонент драматургии, она определяет эмоциональный фон, углубляет сюжетную канву, объединяет разные сцены, обеспечивая целостность картины. Если на ранних этапах развития киноискусства музыка выполняла роль фона, то со временем она стала важным художественным элементом. Этот процесс обусловлен также развитием технологий, возникновением электронной музыки, цифровой обработки звука. Безусловно, эти виды музыки и новые средства расширяют выразительные возможности киномузыки, которая играет теперь концептуальную роль. Музыка создает баланс, целостность, но в тоже время способна создавать контрапункт с изображением. Использование музыкальных тем, лейтмотивов формирует запоминающийся художественный образ.

Киномузыка играет особую роль в азербайджанском кинематографе, так как сочетает традиционные музыкальные элементы с современными композиторскими техниками. В фильмах последних десятилетий прошлого столетия музыка подчеркивает национальную специфику, становясь не просто аккомпанементом, а частью художественного замысла фильма. Использование композиторами традиционной музыки в киномузыке Азербайджана определяло их узнаваемый национальный стиль. Безусловно, что созданная тем или иным композитором, она несла на себе отпечаток его индивидуальности и была не только отражением

режиссерского замысла. Неслучайно, лучшие образцы киномузыки нередко превращались в самостоятельные художественные произведения, выходящие за пределы фильма. Ярким тому примером является симфония «Гойя» К. Караева и Ф.Караева, «Сказанное Мирзой» Х.Мирзазаде и др. сочинения.

Музыка азербайджанских композиторов влияла на формирование концепции киномузыки как структурного элемента киноискусства, на развитие сюжета, эмоциональное восприятие и по-своему интерпретировала события на экране. Таким образом, исследование подтвердило, что киномузыка является важной частью кинематографа, который формирует выразительность фильма, влияет на восприятие зрителя и способствует развитию киноискусства как комплексной художественной системы.

Список литература

1. Борев, Ю. (1988). Эстетика. Москва: Политиздат, 496 с.
2. Зись, А.Я. (1967) Искусство и эстетика. Введение в искусствознание. М., Искусство.
3. Ключкова, Е. (2017). Функции музыки в современном кинематографе. Москва: Академия медиаиндустрии.
4. Мехтиева, Н. (1966). Киномузыка Кара Караева. Баку: Азгосиздат.
5. Носкевич, Я. (2017). Художественное и внехудожественное в процессах социального функционирования кинематографа и в структуре фильма. / Методологические проблемы современного искусствознания. Сборник научных трудов. Вып. IV. Ленинград, ЛГИТМ и К, с.91-105.
6. Ровенко, Е. (2018). Изобразительное искусство и музыкальный анализ: к проблеме междисциплинарных исследований // Журнал Общества теории музыки. Вып. 2018/3 (23), с.19-35.

Rzayeva Ülkər Rasim qızı

Kinematoqrafda musiqinin əhəmiyyətinin tədqiqi probleminə dair

Xülasə

Sintetik sənət növü kimi kino müxtəlif bədii formaların simbiozudur. Musiqinin kinoda rolunun araşdırılması problemi həmişə aktualdır. Janr strukturları və bədii paradiqmalar dəyişir və "musiqili film" anlayışı genişlənir. Deməli, filmlərdə musiqi araşdırmalarına ənənəvi yanaşmaları nəzərdən keçirmək lazımdır.

Açar sözlər: kino, musiqi, rəqəmsal texnologiyalar, elm, janr strukturları.

Rzayeva Ulker Rasim qizi

About the Problem of Music Research in Cinema

Summary

As a synthetic art type cinema is a symbiosis of various artistic forms. The problem of research of music`s role in cinema is always actual. Genre structures and artistic paradigms changes and the concept of "musical film" expands. So, it is necessary to review traditional approaches to music research in films.

Key words: cinema, music, digital technologies, science, genre structures.

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 04.04.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 14.04.25

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

UOT 78.
ORCID: 0009-0002-4109-7964
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.0135

Yaqut Abdullayeva Babakişi qızı
Azərbaycan Respublikasının əməkdar artisti,
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin dosenti
E-mail: shixalibaylin@gmail.com

AKADEMİK VOKAL SƏNƏTİNİN MÜHÜM XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə: Vokal həm səhnədə çıxış edən solistə, həm də istifadə edilən xüsusi vokal texnikasına verilən addır. Vokal sənəti instrumental musiqi ilə müqayisədə xüsusi plastikliyə malikdir. Vokalın ifadə vasitələri insan səsinin tonu, diapazonu, həcmi, tembri ilə bağlıdır. Texniki nöqteyi-nəzərdən fərqli səs istifadələri nəticəsində yaranan bir çox vokal növləri var. Vokal ifasına mahnıda yaratmaq istədiyiniz effektdən asılı olaraq müxtəlif texnikalar daxil ola bilər.

Məqalədə akademik vokal sənətinin mühüm xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, vokal sənəti sərbəst bədii ifadə ilə texnikaya əsaslanan strategiyalar arasında davamlı tarazlıq axtarışıdır.

Açar sözlər: vokal musiqi, vokal sənəti, vokal məktəbləri, vokal mədəniyyətləri, peşəkar vokal ifası.

Vokal musiqi instrumental musiqinin əksidir, bu musiqi sahəsində insan səsi ilə tamaşaçılara həyatın hüznünü, sevincini, kədərini və ülvi gözəlliyini hiss etdirirlər. İnsan səsi ilə ifa olunan mahnılar, xor parçaları, operalar və kantatalar çox vaxt instrumental müşayiət ilə müşayiət olunur. Vokal musiqisi üzrə ixtisaslaşan musiqiçiyə vokalçı deyilir, lakin bu termin əsasən klassik musiqi ifaçılarına aid edilir. “Vokal səsi ecazkar zəngin tembrə malik olan canlı alətdir ki, ifa etmə bacarığı xüsusi professionalliq tələb edir” (Rzayeva M., 2021, s. 67). Vokal sənətində səslərin diapazonuna görə fərqləndirilməsinə səs tipi deyilir. Bundan əlavə, kontrtenorlar (falsettoda qadın diapazonunda oxuyan kişi müğənnilər), sopranistalar (soprano diapazonunda səsi olan kişi müğənnilər) və soprano diapazonunda oxuyan oğlanın səsi olan oğlan soprano var. Hətta sopranolar səs keyfiyyətinə və şəxsiyyətinə görə daha da təsnif edilir. Eynilə,

mezzo-soprano, alto, tenor, bariton və bas da ətraflı şəkildə təsnif edilir. Bunun səbəbi operada müxtəlif rolların meydana çıxması və hər bir rolun əhəmiyyətli dərəcədə fərqli oxuma diapazonu, səs keyfiyyəti və tələb olunan texnikaya malik olması ilə əlaqədardır, ona görə də onları təfərrüatlı şəkildə təsnif etmək zərurəti yaranmışdır.

Vokal sənətinin inkişafı vokal mədəniyyəti fenomeninin tədricən formalaşması, o cümlədən xanəndələrin xüsusi hazırlığı və oxuma tonunun, eləcə də xüsusi üslubun formalaşması ilə müşayiət olunur. Ümumiyyətlə, qədim mədəniyyətdə müğənninin vəzifəsi lazımi əhval-ruhiyyə ("pathos") yaratmaq, duyğuları tərbiyə etməklə bağlı idi. Orta əsrlər mədəniyyətində peşəkar müğənni insanla Tanrı arasında vasitəçi rolunu oynayır. Bu dövrdə vokal kilsə məktəbləri və ifa ənənələri ilə vokal mədəniyyətinin formalaşması başlayır. Gözəl səs Tanrının bir hədiyyəsi və kilsənin "mülkiyyəti" hesab olunurdu.

İlk vokal məktəbləri daha çox tembrin gözəlliyi, diapazonun genişliyi və təbii səsin gücünə önəm verirdilər. Dünyəvi vokal mədəniyyəti İntibah dövründən başlayaraq opera ətrafında tədricən inkişaf etmişdir. Zaman ərzində ictimaiyyət onun mühüm və əhəmiyyətli komponentinə çevrilməyə başlayır. Bu andan vokal mədəniyyəti təkcə ifa mədəniyyəti kimi deyil, həm də dinləmə mədəniyyəti kimi qavranılırdı. Öz ətrafında bütöv bir subkulturu birləşdirən müasir estrada ifaçısı bu cərəyanın inkişafının nəticələrindən biridir.

Tədricən milli vokal mədəniyyətləri vahid ümumavropa (müasir dövrdə isə qloballaşma prosesləri ilə əlaqədar olaraq qlobal) vokal mədəniyyətində birləşir. Birincisi, özəl məktəblər vahid milli məktəbdə birləşir, bu məktəbdlərdə ümumavropa vokal mühitinin və mədəniyyətinin formalaşmasından danışmaq olar.

Vokal mədəniyyəti inkişaf edərək təcrid olunaraq ümumi mədəniyyətdə öz yerini tutmuş və bu gün mühüm sosial rol oynayır. Beləliklə, bəstəkarların, ifaçıların, musiqi və vokal ifaçılığının bir tərəfdən milli kimliyi ilə seçilən, digər tərəfdən ümumavropa və hətta dünya tendensiyalarına uyğun gələn xüsusi bir musiqi ilə birləşməsi baş verir. Bu tendesniya bizim ölkəmizdə də baş vermişdir. "Azərbaycanda vokal sənətinin kökləri xalq musiqisi, aşıq və muğam sənəti ilə bağlı olmuşdur" (Quliyeva K., 2018, s. 8).

XX əsrdə bu icmanın heterojenliyi ictimaiyyət tərəfindən həyata keçirilir. Bütün mədəniyyət kütləvi və elitaya bölündüyü kimi, vokal mədəniyyəti də populyar və hamı üçün başa düşülən (çox vaxt pop adlanır, indi isə kommersiya və kütləvi) və elitaya (öz növbəsində, adətən akademik musiqi ilə bağlıdır) bölünür. Nəticə etibarı ilə təkcə akademik və estrada ifa üslubları fərqlənmir və indi onlar qarşı çıxırlar, həm də akademik və pop-vokal mədəniyyətlərinə qarşı çıxırlar ki, bu da təbii ki, ənənələrə, səsin formalaşma texnikasına və mədəniyyətə fərqli, bəzən misilsiz münasibətdə öz əksini tapır.

Müasir dövrdə vokal ifaçılığı estetik-antropoloji baxımdan təhlil etmək olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Peşəkar vokal ifasını yalnız istedadla əldə etmək mümkün deyil, insanın vokal qabiliyyətləri üzərində ciddi iş tələb olunur. Öz üzərində işləmək təkcə vokal qabiliyyətlərini dərk etmək və təkmilləşdirmək deyil, vokalçı performansı emosional vəziyyətlə əlaqələndirmək mexanizmini mənimsəməli və təkmilləşdirməli, duyğuların ifadəsini idarə etməyi öyrənməlidir. Vokal sənətinin duyğular aləmi ilə əlaqəsi, onlara təsir etmək, əhval-ruhiyyə yaratmaq qabiliyyəti ümumi mədəni inkişafda müxtəlif tətbiqlərə malik olmuşdur. Bu kontekstdə vokal musiqi ifasının ilə instrumental musiqi arasında mühüm fərqlər var. "İnstrumental musiqi ilə vokal musiqinin texniki ölçüləri arasındakı əlaqə mübahisə mövzusudur" (Okay, H. H., 2012, s.1066-1067).

Dünyəvi vokal mədəniyyəti həm kilsə akustik effekti, həm də xalq mahnısı ənənələrindən istifadə edərək, artıq İntibah operasında dünyəvi məzmunu vokal ifadəyə qaytarır: gözəllik, hiss dünyasının harmoniyası, sevgi və nifrət, xoşbəxtlik və iztirab. Eyni zamanda, səsin gözəlliyi onun daxili dəyərini ortaya qoyur. Maarifçilik dövründən başlayaraq musiqili dram və operalarda müğənni səhnədə ilk növbədə bədii tapşırıqları yerinə yetirir, dinləyicini əsərin ümumi konsepsiyasına uyğun olaraq dəyişdirir. Bu baxımdan səsli obrazın bədii-estetik xüsusiyyətləri haqqında söhbətlərin aparılması məna kəsb edir, vokal və musiqili portret janrı meydana çıxır.

Opera teatrında səs obrazı poetik və musiqi obrazlarından getdikcə daha çox təcrid olunaraq, öz bədii spesifikliyini inkişaf etdirməyə başlayır. Bununla belə, onun təbiəti sintetikdir, yəni səslənmə musiqi təcrübəsinə və ədəbi

məzmuna əsaslanır. Musiqi obrazının bir növü olan səs obrazdan çox ifadə məqsədi daşıyır. Onun vizual imkanları nisbətən kiçikdir, çünki dinləyici personajı o qədər də "görmür", hiss etdikləri ilə empatiya yaradır.

Ümumiyyətlə, vokalizasiyanı "musiqiləşmiş nitq" kimi başa düşmək olar, çünki o, həmişə müxtəlif sənət növlərini bir-birinə yaxınlaşdıran bədii mətnə əsaslanır. Vokal musiqisinin bədii mətni müstəqil bir əsər olmaqla həm də hiss və duyğulara ünvanlanır və onları aydınlaşdırmaq, xarakter və ya hadisə trayektoriyasını təyin etməklə daha çox aydınlıq və əminlik gətirmək məqsədi daşıyır. Beləliklə, vokal təcrübə və bədii zaman musiqi ilə müqayisədə hadisələr, personajlar və onların düşüncə və hissləri ilə daha aydın şəkildə müəyyən edilir.

Müğənninin təkcə eşitmə qabiliyyətini deyil, həm də baxışlarını özünə yönəltməsi vokal obrazını teatr obrazına yaxınlaşdırır: onun duyğuları, mimikaları, jestləri və hərəkətləri tamaşaçılar tərəfindən diqqətlə izlənilir və bu baxımdan vokalçının yaradıcılığı aktyorluğa daha yaxındır. Klassik obraz modelində vokalçı ilə dinləyici arasında vasitəçilik edən heç nə yoxdur, ifa anında vokalçı ilə obraz bir bütövdür. Aktyor rol oynadığı kimi, vokalçı da hər şeydən əvvəl səsi ilə özünəməxsus mənaları ifadə edir.

Peşəkar instrumental və vokal musiqinin inkişafında, qanunauyğunluqlarının tarixi formalaşmasında rəqs ritmlərinin rolu çox böyükdür. Musiqinin inkişafı ilə bəstəkarların yaradıcılığına yeni instrumental və vokal formalar daxil olur. Belə ki, bəstəkarlar nəinki simfoniyalarda, operalarda, instrumental əsərlərdə rəqsdən istifadə edirdilər, həm də vokal əsərlər yaratmaqla rəqs musiqisini yaşatdılar. "Rəqs və mahnının belə bərabər inkişafı tarix boyu müşahidə edilmişdir" (Demirova Györffy G., Gürhan D., 2022, s. 80).

Texniki nöqteyi-nəzərdən akademik xanəndəlikdə səs formalaşması insan mahiyyətinin (bioakustik və psixoloji) ən dolğun və dərin ifadəsidir, çünki xanəndə özünün ifadə imkanlarının maksimumuna çatır. Akademik ifa insanın bioakustik mənada özünü ifadə etməsinin tamlığını təmin edir, çünki təzahür edən səs insan üçün onun fizikiliyinin ifadəsidir. Bioloji cəhətdən uyğun və akustik təsirli səsə nail olmaq ifaçının müğənni kimi özünü təyin etməsində

mühüm mərhələdir. Bu həm də psixoloji özünüifadədir, çünki müğənni duyğular palitrası təcrübəsini ifadə edir.

Akademik xanəndəlik insandan həm uzunmüddətli texnoloji hazırlıq, həm də psixoloji inkişaf tələb edir, onun emosional dünyasını tərbiyə edir, inkişaf etdirir, mədəniyyətə daxil olur. İfaçının həm müğənni, həm aktyor, həm də hiss adamı kimi davamlı özünü yaradıcılığı var. Bütün bunlar hamısı vokal sənətinin mühüm xüsusiyyətləri qismində çıxış edir. Ölkəmizdə milli vokal sənətinin tədrisi zamanı bu mühüm xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

Müasir dövrdə təhsildə baş verən modernləşdirilmə prosesi səbəbindən yaradıcı peşələrin nümayəndələrinin, xüsusən də vokalçıların peşəkar hazırlığı ilə bağlı yanaşmalar da dəyişir. Vokal sənəti insanın ən yüksək ehtiyacları - özünü ifadə etmək, özünü həyata keçirmək və mənəvi ünsiyyət ehtiyacları ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Vokal sənəti mədəniyyətin bir hissəsi olmaqla, dinləyicilərə emosional təsir göstərmək, katarsisə səbəb olmaq, yüksək duyğuların təzahürü, müxtəlif hissləri yaşamaq imkanı yaratmaqla minlərlə illik təcrübəni ehtiva edir. Müasir vokal sənətində son illərin mədəniyyətinə xas olan xüsusiyyətlər aydın görünür: parlaq fərdilik, polistilistika, əyləncə, janr müxtəlifliyi, ifaçılıqda sərbəstlik, mövcud kanonların yaradıcı transformasiyası. "Dünya vokal mədəniyyətinin inkişafı vokalçı şəxsiyyətinin peşəkar təlim prosesində formalaşan peşəkar keyfiyyətlərinin, o cümlədən caz improvizasiyası bacarığının əhəmiyyətini artırır" (Плаксина К.Г., 2019, s. 4).

Müasir mədəniyyətdə musiqi mədəniyyətinin və cəmiyyətin musiqi zövqünün və buna uyğun olaraq musiqililiyin ədəbiyyatdan üstün olduğu akademik xanəndəlik mədəniyyətinin formalaşması üçün əlverişsiz hallar mövcuddur. Bunlar bir neçə amillə bağlıdır: birincisi, müasir insanın rasionallığı ilə musiqinin irrasionallığı arasındakı uyğunsuzluq; ikincisi, müasir həyatın yüksək tempi ilə, insanın sadəcə olaraq ixtisaslı bir dinləyiciyə çevrilməyə vaxtı olmadığı zaman; üçüncüsü, müasir mədəniyyətdə fizikiliyin deqradasiyası ilə; dördüncü, həm xalq məişət, həm də həvəskar, eləcə də xor və ansambl ifaçılığının birgə musiqi yaradıcılığı təcrübəsinin aradan qalxması ilə; beşincisi, akademik və qeyri-akademik ifaçılığın yayılma sferasının kəsişməsi ilə

əlaqədardır. Bu amillər əsasən yüksək standartların əhəmiyyətinin zəifləməsinə səbəb olur.

Amma buna baxmayaraq, akademik vokal mədəniyyətində oxuma tonunun standartının mövcudluğu haqqında danışmaq məntiqlidir. Üstəlik, bu standart mümkün qədər obyektiv görünür ki, bu da bütün fərdlərin səs aparatının strukturunun vəhdəti, musiqi dilinin və insan duyğularının universallığı ilə bağlıdır. Meyarlar səs diapazonunun genişliyi, səs səviyyəsi və tembr zənginliyidir. Bir qayda olaraq, müasir vokal sənətində istifadə olunan texnikadan, üslubdan, ifadə vasitələrindən və ifaçılar arasında qarşılıqlı əlaqənin xarakterindən asılı olaraq vokalın aşağıdakı əsas növləri fərqləndirilir: estrada, caz, folk, rok vokal, akademik vokal. Akademik vokal musiqisi məşhur mahnı və rəqs üslublarından özünəməxsus bədii özünəməxsusluğu, müstəqilliyi və canlılığı ilə fərqlənir. "Klassik vokal sənətinin bu xassələri əsasən akademik səs istehsalının optimallığı ilə bağlıdır, insanın təbii vokal imkanlarının maksimum dərəcədə açılmasına yönəlmişdir" (Ли Г., 2020, s. 318). Ayrı-ayrı ifaçıların vokal bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə istiqamət verən mühüm standartlara uyğunluq akademik xanəndəliyin vokal mədəniyyətini, onun vasitəsilə isə kütləvi mədəniyyəti qoruyub saxlamağa və inkişaf etdirməyə imkan verir. Bunun sayəsində akademik vokal sənəti bütün xanəndəlik mədəniyyətinin əsas və nizamlayıcı amili olaraq qalır.

Ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Rzayeva M. (2021). Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında vokaliz janrı. *Musiqi dünyası*, 2/87, 67-71
2. Quliyeva K. (2018). *Azərbaycan vokal sənətinin inkişafında Şövkət Ələkbərovanın rolu.* Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsini almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı: 2018, 28 s.

Rus dilində

3. Ли Г. (2020). Академическое вокальное искусство в современной культуре. Университетский научный журнал. *Humanities & Science University Journal*, № 57, с. 216-221.

4. Плаксина К. Г. (2019). *Формирование способностей к джазовой импровизации вокалистов-исполнителей.* Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук, Самара: 2019, 186 с.

Türk dilində

5. Demirova Györffy G., Gürhan D. (2022). Klasik müzik vokal repertuvarında dans müziğinin kullanımı. *Eurasian Academy of Sciences Eurasian Studies / Avrasya Çalışmaları,* sa.15, ss.75-82 (Hakemli Dergi)
6. Okay, H. H. (2012). Müzikal İfade Eğitimine Bir Pencere: Çalgı Müziğinde Vokal İzler. *Kastamonu Education Journal,* 20(3), 1051-1072.

Abdullayeva Yagut Babakishi gizi

Important Features of Academic Vocal Art

Summary

Vocal is the name given to both the soloist performing on the stage and the specific vocal technique. Vocal art has special plasticity compared to instrumental music. The means of expression of vocals are related to the tone, range, volume, timbre of the human voice. From a technical point of view, there are many vocal types resulting from different uses of the voice. Vocal performance may include various techniques depending on the effect you want to create in the song.

The article reflects the important features of academic vocal art. In general, vocal art is a continuous search for a balance between free artistic expression and techniques-based strategies.

Key words: vocal music, vocal art, vocal schools, vocal cultures, professional vocal performance

Ягут Бабакиши гызы Абдуллаева

Основные характеристики академического вокального искусства

Резюме

Вокал – это название, данное как солисту, выступающему на сцене, так и конкретной используемой вокальной технике. Вокальное искусство

обладает особой пластичностью по сравнению с инструментальной музыкой. Средства голосовой выразительности связаны с тоном, диапазоном, громкостью и тембром человеческого голоса. С технической точки зрения существует множество типов вокала, возникающих в результате разного использования вокала. Вокальное исполнение может включать в себя разные техники в зависимости от эффекта, который вы хотите создать в песне.

В статье отражены важные особенности академического вокального искусства. В целом вокальное искусство – это постоянный поиск баланса между свободным художественным выражением и стратегиями, основанными на технике.

Ключевые слова: вокальная музыка, вокальное искусство, вокальные школы, вокальные культуры, профессиональное вокальное исполнительство.

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 22.01.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30.01.2025

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

UOT 78.087.62/.67
ORCID: 0000-0002-5076-5138
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.0143

Bəyimxanım Vəliyeva
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, Əməkdar artist
Azərbaycan Milli Konservatoriyasının dosenti
veliyevabeyimxanim@gmail.com

MUĞAM İFASINDA POETİK MƏTNİN ROLU

Xülasə: Şərq dünyasının muğam sənəti və klassik poeziyası orta əsrlərdən bəri ayrılmaz bir zəncir olaraq yüksələrək bu günümüzə gəlib çatmışdır. Belə ki, muğam sənəti yaranan gündən poeziya, ilk növbədə qəzəl janrı ilə birgə addımlamış, avazla sözün birgə sehrini xanəndələrin səsi vasitəsilə dinləyicilərə çatdırmışdır. Məlumdur ki, Orta əsr klassik Şərq ədəbiyyatında ərəb-fars dilləri, müəyyən dövrdən etibarən isə fars dili ədəbi dil kimi üstün mövqeyə malik idi. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin farsca yazılmış zəngin irsi buna parlaq misaldır. Lakin tədricən, ustad qəzəlxanlarımızın çoxlu səyləri nəticəsində zaman-zaman qəzəllər artıq Azərbaycan türkcəsində yazılmağa başlamışdır. Ərəb dilində yaranmış əruzun türk dillərinin strukturu ilə çətinliklə uzlaşması bu dillərdə hecaların fərqli xüsusiyyətləri ilə bağlı olmuşdur.

Açar sözlər: qəzəl, heca, vəzn, ölçü, bəhr.

Məlumdur ki, XIV əsrdə yaşamış İzzəddin Həsənoğlunun dövrümüzə azərbaycanca yalnız 3 qəzəli gəlib çatmışdır. Həmin əsrin nümayəndəsi olmuş Qazi Bürhanəddin həm farsca, həm də azərbaycanca şeirlər yazmışdır. XIV-XV əsrlərdə yaşayıb-yaratmış İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığında Azərbaycan türkcəsinin rolu böyük olmuşdur. Sonrakı əsrlərdə Xətai Təbrizi, Şah İsmayıl Xətainin yaradıcılığında Azərbaycan dilinin çəkisi xeyli artmış, hətta üstün olmuşdur.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin banisi, qızılbaş sufi təliminin yaradıcısı, "Xətai" təxəllüslü Şah İsmayıl Xətai anadilli xalq şeirinin yazılı poeziyaya nüfuz etməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. O, başçılıq etmiş olduğu sarayda

Azərbaycan-türk dilini bərqərar etdirmiş, qələmə aldığı qəzəllərdə Azərbaycan dilinin daha çox yayılaraq məhşurlaşmasına səbəb olmuşdur:

Ol gedən yarımmıdır, ya ixtiyarımdır gedir,
Bilməzəm canımmıdır, ya suvlu yarımdır gedir.

Təndə canım qalmadı, anunla olmuşdur rəvan,
Ol mənim ruhi-rəvanım, ya nigarımdır gedir.

Canım andan ayrı təndə, bir dəm əylənməz mənim,
Ğəm məni eylər həlak, ol qəmküsarımdır gedir.

Qalmadı heç karü bari bu Xətai xəstənin,
Anın ilə karü barım hər nə varımdır gedir.

XVI əsrin klassik şairi Məhəmməd Füzuli irsi Azərbaycan və Türk ədəbiyyatının inkişafında önəmli bir mərhələni təşkil edib. Onun qəzəlləri muğam sənətinin poetik əsasında daim böyük yer tutur. Təsadüfi deyil ki, Üzeyir Hacıbəyli özünün ilk operasını – məşhur “Leyli və Məcnun” muğam operasını məhz Füzulinin eyniadlı poeması əsasında bəstələmiş, buraya şairin digər məşhur qəzəllərini də daxil etmişdir.

Muğamlarda istifadə olunan qəzəllərdən danışarkən XIX əsr Azərbaycan poeziyasında xüsusi yeri olan Seyid Əzim Şirvaninin irsi də ayrıca qeyd olunmalıdır. O, Şərq dillərini mükəmməl mənimsəmiş və həm Azərbaycan, həm də farsca əsərlər yazmışdır. Məlumdur ki, onun azərbaycanca bədii irsinin əsas hissəsini qəzəllər təşkil edir ki, onlar xanəndələrin repertuarında xüsusi yer tutmaqdadır. Keçmiş əsrlərin poetik irsinə müraciət edən xanəndələr daha çox Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Şah İsmayıl Xətai, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Seyid Əzim Şirvani, Xurşud Banu Natəvanın qəzəllərindən istifadə edirdilərsə, XX əsrdə xanəndələr arasında ən çox müraciət olunan qəzəlxan şair Əliağa Vahid (1895-1965) oldu. Əliağa Vahidin qəzəlləri müasirliklə səsləşərək daha tez başa düşülən, axıcı, rəvan Azərbaycan dilində yazılmış qəzəllər olduğu üçün həm xanəndənin dilinə daha

rahat yatır, həm də dinləyici qəzəlin mənasını daha tez, aydın şəkildə başa düşmüş olurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər xanəndə ifa etmiş olduğu muğamın qəzəl seçimində sərbəstdir. Lakin buna baxmayaraq o, ifa etmiş olduğu muğamın musiqi xarakterini, aid olduğu məqamı mütləq nəzərə almalı və qəzəl seçimini də ona uyğun etməlidir. Məsələn, "Heyratı" zərbi-muğamını misal çəkmiş olsaq o, "Rast" məqamına əsaslanan, cəngavər ruhlu, insanda pozitiv abu-hava yaradan bir muğamdır. Əgər xanəndə orada nisgilli, həsrət dolu, ayrılıqdan bəhs edən bir qəzəl seçərək ifa etsə əlbəttə, dinləyici bu ifanı dinlədiyi zaman böyük bir təzadla qarşılaşacaq və bu ifa heç də xoş təsir bağışlamayacaq. Yox, əgər bu ifa üçün qəhrəmani, vətənpərvər, pozitiv ruhlu bir qəzəl seçərək ifa etmiş olarsa, o zaman bu zərbi-muğamın tam xarakterini əks etdirmiş olacaq.

Hər bir xanəndə ilk öncə əruz vəzninə düzgün formada yiyələnməlidir. Əruzun bəhrlərini bilməlidir. Çünki, ifa edilən hər bir muğam bilavasitə əruzla bağlıdır. Çox zaman məhz elə ona görə də bəzi xanəndələrin ifasında söz mətnləri aydın başa düşülmür, ifa zamanı sözlərin vurğuları düzgün qoyulmur və yaxud ifada sözlərin bölgüləri düzgün aparılmır. Əgər ifa zamanı bəhrlərdən biri qısa və ya yaxud uzun tələffüz olunsa, və yaxud təfilələrin bölgüləri, vurğuları düz ifa olunmasa bu zaman xanəndə həm qəzəlin qol-qanadını sındırmış olacaq, həm də ifa etmiş olduğu muğamı tamaşaçıya doğru-düzgün şəkildə çatdıra bilməyəcək. Məhz akademik, düzgün, savadlı, peşəkar ifaçılıq üçün qəzəliyyat ilə dərindən maraqlanmaq, əruza yaxşı yiyələnmək lazımdır.

Erkən orta əsrlərdə Xəlil İbn Əhməd və ərəb əruzçularının birgə yaratdıqları səkkiz vəzndə on əsli təfilə bunlardır: fə'Ulün, fA'ilün, məfA'İlün, fA'ilAtün, fA'i-lAtün, müstəf'ilün, müs-təf'i-lün, müfA'ələtün, mütəfA'ilün, məf'UlAtü. Hər bir xanəndə əruzdakı temporitmi təyin etmək üçün bəhrlərin adlarına, onların ölçülərinə və adlarının mənalarına dəqiqliklə yiyələnməlidir. Bu da öz növbəsində xanəndələrin doğru-düzgün şəkildə ifalarına mütləq şəkildə öz müsbət təsirini göstərəcəkdir. Beləliklə, əruz vəzninin bəhrlərini təqdim edirik:

1. Təvil bəhri – təvil sözünün ərəbcədən tərcüməsi uzun deməkdir. Ərəb əruzunun ilk bəhri Təvil bəhridir. Həmçinin bu bəhr ərəb əruzunun ən uzun bəhri hesab edilir. Bu bəhrin əsas qəlibi aşağıdakı formadadır:

fə'Ulün məfA'İlün fə'Ulün məfA'İlün
fə'Ulün məfA'İlün fə'Ulün məfA'İlün

2. Mədid bəhri – mədid bəhri ərəbcədən tərcümədə uzadılmış, sürəkli deməkdir. Bu bəhrin ərəb əruzundakı əsas qəlibi belədir:

fA'ilAtün, fA'ilün, fA'ilAtün, fA'ilün
fA'ilAtün, fA'ilün, fA'ilAtün, fA'ilün.

3. Bəsit bəhri – bəsit bəhri ərəbcədən tərcümədə sadə, geniş, yayılmış deməkdir. Bu bəhrin əsas qəlibi isə aşağıdakı formadadır:

müstəf'ilün, fA'ilün, müstəf'ilün, fA'ilün
müstəf'ilün, fA'ilün, müstəf'ilün, fA'ilün.

4. Vafir bəhri – vafir sözünün ərəbcədən hərfi mənası çox, bol, böyük deməkdir. Bu bəhrin əsas qəlibi müfA'ələtün əsli təfiləsinin altı dəfə təkrarından ibarətdir.

5. Kamil bəhri – kamil sözü ərəbcədən tərcümədə mükəmməl, təkmilləşmiş, yetkin, təcrübəli, nöqsansız, tam və s. anlamına gəlir. Bu bəhrin əsas qəlibi altı dəfə mütəfA'ilün təfiləsinin təkrarından ibarətdir.

6. Həcəz bəhri – həcəz sözünün ərəbcədən lüğəti mənası düzgün xoş avazla oxumaq, gözəl və yavaş səslə tərənnüm etməkdir. Bu bəhrin əsas qəlibi məfA'İlün əsli təfiləsinin altı dəfə təkrarından ibarətdir.

7. Rəcəz bəhri – rəcəz bəhri ərəbcədən lüğəti tərcümədə titrəyən dişi dəvə, düşmən önündə özünü və şəcərəsini öymə. Bu bəhrin də əsas qəlibi altı dəfə müstəf'ilün əsli təfiləsinin təkrarından ibarətdir.

8. Rəməl bəhri – rəməl bəhri ərəbcədən tərcümədə bir çox mənalara yozulur. Məsələn, toxumaq, hörmək, yağış səsi, dəvə yerişi, monoton şütümək səsi və s. rəməl bəhrinin əsas qəlibi fA'ilAtün əsli təfiləsinin altı dəfə təkrarından ibarətdir.

9. Səri bəhri – səri sözünün ərəbcədən hərfi mənası sürətli, tez deməkdir. Bu bəhrin əsas qəlibi belədir:

müstəf'ilün müstəf'ilün məf'UlAtü

müstəf'ilün müstəf'ilün məf'UlAtü.

10. Münsərih bəhri – münsərih sözü ərəbcədən azad, axıcı, çevik, sərbəst, sürətli, cəld və s. kimi tərcümə olunur. Bu bəhrin əsas qəlibi belədir:

müstəf'ilün məf'UlAtü müstəf'ilün
müstəf'ilün məf'UlAtü müstəf'ilün.

11. Xəfif bəhri – xəfif sözü ərəbcədən tərcümədə yüngül, oynaq, çevik, sürətli hərəkət edən deməkdir. Bu bəhrin əsas qəlibi isə aşağıdakı formadadır:

fA'ilAtün müstəf'ilün fA'ilAtün
fA'ilAtün müstəf'ilün fA'ilAtün

12. Müzare bəhri – müzare sözü ərəbcədən tərcümədə oxşar, surətcə bənzəmək mənasını verir. Bu bəhrin əsas qəlib forması isə belədir:

məfA'İlün fA'ilAtün məfA'İlün
məfA'İlün fA'ilAtün məfA'İlün

13. Müqtəzəb bəhri – müqtəzəb sözü ərəbcədən tərcümədə qısaldılmış, kəsilmiş, improvizə olunmuş deməkdir. Bu bəhrin əsas qəlib forması aşağıdakı şəkildədir:

məf'UlAtü müstəf'ilün müstəf'ilün
məf'UlAtü müstəf'ilün müstəf'ilün.

14. Müctəs bəhri – müctəs sözü ərəbcədən tərcümədə kökündən qoparılmış, çəkib çıxarmış anlamını verir. Bu bəhrin əruzda olan əsas qəlib forması belədir:

müstəf'ilün fA'ilAtün fA'ilAtün
müstəf'ilün fA'ilAtün fA'ilAtün

15. Mütəqarib bəhri – mütəqarib sözü ərəbcədən tərcümədə tədarük, yetişən, çatan, bir-birinə yaxın olan deməkdir. Bu bəhrin əruzda olan əsas qəlib forması aşağıdakı kimidir:

fə'Ulün fə'Ulün fə'Ulün fə'Ulün
fə'Ulün fə'Ulün fə'Ulün fə'Ulün.

16. Mütədarik bəhri – mütədarik sözü ərəbcədən tərcümədə hazırlayan, tədarük edən mənasını verir. Bu bəhrin əsas qəlibi isə belədir:

fA'ilün fA'ilün fA'ilün fA'ilün
fA'ilün fA'ilün fA'ilün fA'ilün

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Tərlan Quliyev "Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi" kitabında əruzla bağlı bir çox maraqlı, tarixi məqamlara toxunmuşdur: "Belə ki, ərəb əruzunu istər fars, istərsə də ümumtürk əruzundan fərqləndirən ən mühüm cəhətlərdən biri, ərəb əruzunda vəznin ölçü vahidi kimi misranın deyil, beytin qəbul edilməsidir. Başqa sözlə, konkret olaraq desək, ərəb şeirinin ölçü vahidi beytdir" [2, s. 104].

Bu tamamilə doğru bir fikirdir. Çünki, əgər xanəndə muğam ifası zamanı qəzəlin beytini bütöv olaraq səsləndirməsə, o zaman ifası natamam qalacaq. Yəni, həm qəzəldəki fikir bitkin ifadə olunmayacaq, həm də xanəndənin ifa etmiş olduğu muğam avazları natamam səslənəcək. Çünki, əruzun ölçü vahidi beytdir və beytin özü də iki misradan ibarətdir. Məhz bunun üçün də xanəndə muğam ifası zamanı qəzəlləri ifa edərkən misra şəklində deyil, beyt şəklində ifa etməlidir. "Bununla belə türkdilli əruzun özünəməxsus elmi xüsusiyyətləri olduğunu duymaq və onları nəzəri şəkildə sistemləşdirmək məsələsi də özlüyündə kiçik məsələ deyildi. Türkdilli xalqlar tarixində bu işin ilk dəfə olaraq Nəvai və Babur tərəfindən görülməsi hələ XV-XVI əsrlərdə təkcə əruzun deyil, eyni zamanda, ümumtürk filalogiya elminin müəyyən potensiala malik olmasından xəbər verir. Öz əsərlərini yazarkən, əruzun bir nəzəri sistem kimi türk dillərinə yad olduğunu hiss edən Nəvai və Babur, ilk növbədə bu problemi aradan qaldırmağa çalışmış, türk dillərini, fonetik baxımdan – qrafik nöqteyi-nəzərdən əruzun tələblərinə uyğunlaşdırmaq istəmişlər" [2, s. 208].

Musiqişünaslıq elminin daim aktual mövzularından biri xanəndələrin ifaçılıq fəaliyyətini, onların bu sənətdəki rolunu, göstərmiş olduqları xidmətləri, fərdi ifa üslublarını, metodikalarını araşdıraraq tədqiq etməkdir. Hələ orta əsrlərdə məqam və onun nəzəri məsələləri musiqi elminin ən vacib predmeti kimi araşdırılırdı. Əlbətdə ki, müasir dövrümüzdə də elmi tədqiqatçılar tərəfindən muğam sənəti və onu yaşadan sənətkarların yaradıcılığı daim aktual mövzu olaraq qələmə alınır. Bununla bahəm Azərbaycanda son zamanlar uğurla həyata keçirilən "Muğam aləmi" beynəlxalq festivalları və simpoziumları, habelə həmin simpoziumlar çərçivəsində yazılan məqalələr, eləcə də muğamların elmi-praktiki tədrisi bilavasitə muğamlarımızın inkişaf mərhələsinin bir daha bariz nümunəsidir. Çünki bunlar hər ikisi bir-biri ilə

vəhdət dəşkil edirlər. Bu füsünkar vəhdəti isə dinləyiciyə, tamaşaçıya çatdıran vasitə isə xanəndədir. Yetər ki, xanəndə öz sənətinin peşəkarı olsun. Bu sənətə dərindən yiyələnsin. Çünki, kənardan asan və bəsit görünən xanəndəlik sənəti özündə çox ağır missiyaları daşıyır. Son misramızı qısa bir şeirlə vəsf etmiş olsaq aşağıdakı misralar daha aydın səslənər:

Hər xalqın sevimli musiqisi var,
Bizim xalqa çox əzizdir, muğamat.
Hər xanəndə üzə bilməz qoynunda,
Dalğalanan bir dənizdir, muğamat!!!

Sən üsyan eyləyən Çahargaha bax!
Zabulda, segahda dərdə, aha bax!
Nadanlar nə bilsin nədir muğamat?
Qanan üçün misilsizdir, muğamat!!!

Həqiqətən şeirdə də deyildiyi kimi hər xanəndə üzə bilməz qoynunda, dalğalanan bir dənizdir muğamat!!!

Ədəbiyyat siyahısı

1. Məmmədəliyev V. Ərəb dilçiliyi. – Bakı: 1985
2. Quliyev T. Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi. – Bakı: 2013. s. 291
3. Vəliyeva B. Muğam dünyasının Xanı – Bakı. 2024 – s.174

Бейимханым Велиева

Роль поэтического текста в исполнении мугама

Резюме

Искусство мугама и классическая поэзия восточного мира возникли как неразрывная цепь со времен Средневековья и дошли до наших дней. Таким образом, с момента зарождения искусства мугама поэзия, в первую очередь жанр газели, шли рука об руку, передавая слушателям магию голоса и слова через голоса певцов. Известно, что в средневековой

классической восточной литературе доминирующее положение в качестве литературного языка занимали арабо-персидские языки, а с определенного периода и персидский язык. Ярким примером этого является наследие великого азербайджанского поэта Низами Гянджеви, написанное на персидском языке. Однако постепенно, в результате больших усилий наших мастеров-газелистов, газели время от времени стали писать на азербайджанском (тюркском) языке. Трудность адаптации арабоязычного эруза к строю тюркских языков была обусловлена различными особенностями слогов в этих языках.

Ключевые слова: газель, слог, ритм, мера, бахр

Bayimkhanim Valiyeva

The Role of Poetical Text in Mugham Performance

Summary

The art of mugham and classical poetry of the Eastern world have risen as an inseparable chain since the Middle Ages and have reached the present day. Thus, since the day the art of mugham emerged, poetry, first of all, has walked together with the gazal genre, conveying the combined magic of voice and word to the listeners through the voices of singers. It is known that in the classical literature of the Middle Ages, the Arabic-Persian languages, and from a certain period, the Persian language, had a superior position as a literary language. The legacy of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi's zengi written in Persian is a vivid example of this. However, gradually, as a result of the great efforts of our master gazalkhans, gazals have begun to be written in Azerbaijani Turkish from time to time. The difficulty in reconciling the aruz created in Arabic with the structure of the Turkic languages was due to the different characteristics of the syllables in these languages.

Key words: gazal, syllable, weight, measure, behr

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 13.05.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 20.05.2025
Ekspert rəyi: Ellada Hüseynova

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

UOT 781,7
ORCID: 0009-0006-7630-466X
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.0151

Fəxrəddin Baxşəliyev
Azərbaycan Milli Konservatoriyası
Etnomusiqişünaslıq kafedrasının dosenti

YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQİN MİSTİK-RUHANİ MƏFKURƏSİNDƏ MUĞAM SƏNƏTİNİN YERİ

Xülasə: Məqalədə Şərq muğam təfəkkürünün və ümumiyyətlə musiqi yaradıcılığının sakral, ruhani və mənəvi keyfiyyətləri haqqında söz açılır. Qeyd olunur ki, dünya sivilizasiyına möhtəşəm mədəni töhfələr vermiş İslam Şərqinin muğam-məqam təfəkkürü öz daxilində dərin tarixi keçmişin izlərini, eyni zamanda onun özünəməxsus fəlsəfi qatlarını gəzdirməkdədir.

Açar sözlər: Muğam, Şərq, mədəniyyət, təsəvvüf, sakrallıq, fəlsəfə, sivilizasiya, din, sufi, panteizm

Mədəniyyətdən, yəni qeyri-maddi düşüncə və onun nəticələrindən başqa hər şey insan irqini növ olaraq, birləşdirir və insanın da digər canlılar kimi, ümumi ehtiyaclara tabe olduğunu ortaya qoyur. Mədəniyyət isə, belə deyil. Qeyd etdiyimiz kimi, bütün düşüncə növləri kimi mədəni düşüncə də yaradıcılıqla nəticələnir. Bu mənada Şərq dünyanın və tarixin müəllimi sayılır. Həm tarixilik və xronoılogiya baxımından, həm də fəlsəfi ilkinlik və sivil hökmranlıq nöqteyi-nəzərindən Yaxın və Orta Şərq həqiqətən dünyanın və bəşəriyyətin mənəvi, əqli və mədəni təməlini qoymuşdur.

Lakin biz Şərq dedikdə araşdırmalarımızın oreintasiyası baxımından Uzaq Şərqi qəsd etmirik. Əlbəttə, Çin və Hindistanın cənub şərqi kimi coğrafiyalar da Şərqdir və Şərqin qədim mədəni irsinin əsası sayılan yerlər məhz buralardır. Biz Şərq dedikdə yalnız Yaxın və Orta Şərqi nəzərdə tuturuq. Bu coğrafi şərtlənmənin kökündə isə, təkcə ərazi amili dayanmır. Düzdür, ərazi, relyef və ümumiyyətlə, coğrtafiya sivilizasiyanı formalşdıran amillərdən biridir. Lakin əsas və aparıcı amillər başqadır. Yaxın və Orta Şərq dedikdə biz daha çox İslam coğrafiyasını anlayışına istinad edirik. Çünki konkret olaraq, muğam

sənətinin yayılma arealı və ideoloji bazası da məhz elə bu coğrafiyanın məhsuludur. Fəqət, burada daha incə məqam ondan ibarətdir ki, Yaxın və Orta Şərqin mədəni xəritəsini formalaşdıran əsas keyfiyyət təkcə İslam və ya İslam sivilizasiyası deyil. Çünki bu coğrafiya islamiyyətdən öncə də yüksək sivil dəyərlərə malik olmuşdur. İstər Sumer-Babil, istər qədim Misir, istərsə də İran sivilizasiyaları tarixin əqli və mədəni bünövrəsini qoyan coğrafiyalar sırasındadır. Problem isə ondandır ki, islamiyyətin gəlişi ilə bu coğrafiyanın sivil xəritəsi pozulmaqla bərabər, eyni zamanda mənfiyə yox, müsbətə doğru dəyişməyə başladı. Yəni qədim mədəniyyətlər eyni zamanda həm məhv oldu, həm də öz əsilliyini yeni dini-fəlsəfi düşüncənin daxili parametrləri ilə birləşdirdi. Bu isə, həddindən artıq paradoksal bir mənzərədir. Məsələ burasındadır ki, başqa dinlərdən, xüsusilə də monoteist din olan xristianlıqdan fərqli olaraq, İslam dininin musiqi kimi, rəssamlıq, heykəltaraşlıq kimi incəsənət nümunələrinə öz ehkamları çərçivəsində o qədər də müsbət baxmadığı heç kimə sirr deyil. Görkəmli musiqişünas alim R. Zöhrabov qeyd edir: "Xüsusilə dini dairələrdə xanəndə-sazəndə peşəsinə xor baxılırdı. Lakin bu mürəkkəb, keşməkeşli dövrlərdə belə xalqımızın mütərəqqi alimləri, şair və sənətkarları musiqinin ecazkar təsir gücünü, zehnə, zövqə cila verdiyini dönə-dönə qeyd etmişdilər. Qətran Təbrizi, Xaqani, Nizami, Səfiəddin Urməvi, Əbdülqadir Marağayi, Nəsimi, Füzuli, M. F. Axundov, H. Zərdabi. S. Ə. Şirvani, M. M. Nəvvab və başqalarının ədəbi-elmi irsində musiqi haqqında bu gün də öz elmi-nəzəri əhəmiyyətini itirməyən fikirlər mövcuddur (Zöhrabov R., 2013, s. 29).

Paradoksal və qəliz problem də elə ondadır ki, İslam sivilizasiyasının öz daxilində həm elmi, həm bədii, həm də fəlsəfi-estetik yöndən ortaya çıxan mütərəqqi və yaradıcı cərəyanlar incəsənətin bütün növlərini elə bu dinin və bu dini ideyanı daşıyan bu ümmətin içərisində formalaşdırmağa başladılar. Həmin bu mütərəqqi və yaradıcı cərəyanların başında isə, heç şübhəsiz ki, İslam sufizmi dayanırdı. Orta əsr təsəvvüf məktəbləri haqqında oxuyuruq: "XII-XIII əsrlərdə sufilik elmi cəhətdən daha da təkmilləşir. Şərqin məşhur sufi alimləri elmin, mədəniyyətin dini-fəlsəfi irisinə müraciət edərək, onu islam ruhunda yenidən işləyib, müsəlman mədəniyyətinin tələblərinə uyğunlaşdırırlar. Sufi müdriklərindən olan azərbaycanlı Yəhya əs-Sührəvərdini (XII əsr) və ondan

fərqli olaraq, islam mədəni təməlinə, əvvəlki dövr sufilərinin nəzəri və əməli irsinə istinad edən İbn-Ərəbinin (XIII əsr) təlimi sufiliyin və müsəlman fəlsəfi fikrrinin inkişafında mühüm rol oynamışdır" (Əliyeva K. M., 2017, s. 59-64).

Məhz elə təsəvvüf dünyagörüşü islamiyyətdən öncəki Yaxın və Orta Şərq fəlsəfi-mistik fikrini islami qəliblər daxilində davam etdirməyə başladı. Əlbəttə ki, İslam təsəvvüfü tamamilə müstəqil, yeni və sərbəst bir dünyagörüş idi. Yəni onu müəyyən mənada Yunan panteizmindən tutmuş türk şamançılığına qədər əksər cərəyan və məfkurə ilə qovuşdursalar da İslam sufizmi həm bir anlamda onların cəmi idi, həm də onlarda olmayan və məhz elə İslamın özündən gələn fəlsəfi mahiyyət və nəzəri keyfiyyətlərə sahib idi.

Musiqinin Şərq təfəkküründəki yeri və əhəmiyyəti isə, ümumiyyətlə, insanlığın məsələsidir. Hələ qədim yunan miflərini təsvir edən nəqqaşlıq əsərlərində ruhani və sosial silsilə üzrə tanrılardan sonra muzalar gəlirdi. Elə həmin yunan panteizminin əsasını təşkil edən "pan" və "teist", yəni insan və Tanrı vəhdəti, yaxud da hər yerdə və hər zamanda olan Tanrı fikri məhz muzaların, yəni musiqinin dili ilə həqiqəti və onun qatlarını açığa çıxarır.

Şərq mifologiyasında isə məsələn, sirlərin söyləndiyi quyunun suyundan törəyən qamışlar və həmin qamışdan düzəldilən ney alətinin sonradan o sirləri açığa çıxarması kimi unikal rəvayətlər mövcuddur. Ümumiyyətlə isə, ney alətinin ruhsalığı, müqəddəsliyi Şərq insanının fikrini hər zaman məşğul etmişdir. Qoca Şərqin böyük dahisi, övliyalar övlyası Fəridəddin Əttar Nişaburinin "Məntiqüt-teyr" əsərində oxuyuruq: "Ney çalan bir nəfər ölüm halına gəldi.. başqa birisi ona "Ey sirrin ta özü olan, bu özündən getmə vaxtı halın necədir, nə aləmdəsən" deyə soruşdu. Neyzən dedi ki: "Heç soruşma, izah edilməsi mümkün deyil! Bütün ömrüm boyu nəfəs üfürdüm; sonunda da torpağa getdim, vəssəlam!" (Attar F., 1991, s. 7).

Bunun başqa və daha məşhur bir örnəyi Mövlana Cəlaləddin Ruminin "Məsnəviyi-mənəvi"sindədir:

بشنو از نی چون حکایت می کند
از جدای ها شکایت می کند
که از نیستان تا مرا ببریده اند
از نفیرم مردو زن نالیده اند

(“Beşno əz ney, çün hekayət mikonəd,
Əz cüdayiha şikayət mikonəd,
Kəz neyistan ta məra bobrideənd,
Əz nəfirəm mərdo zən nalideənd”) (Mövlana C. R., 2009, s. 11).

“Bu ney ayrılıqlardan necə şikayət edir,
bir dinlə, onu necə anladır, bir dinlə.
O zaman ki, məni qamışlıqdan kəsib ayırdılar,
o gündən bəri fəryadımdan kişi, qadın, hər kəs nalə edir” (sətri tərcümə tərəfimizdən edilib).

XX əsrdə yaşamış türkiyəli böyük arif və alim Kənan Rifai həzrətləri haqqındakı kitabda Mövlana Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”nin girişinə dair bu qeydləri oxuyuruq: “Mövlana Cəlaləddin Rumi Məsnəvisinə “Eşit” sözüylə başlayır. Bu giriş İslam mədəniyyəti çağlarındakı dini ədəbiyyat ənənəsinə zidd bir şey kimi görünür. Çünki İslam dini və İslam ədəbiyyatına dair əsərlərdə sözə Allahın adıyla başlanılır. Bizim Anadoludakı dini ədəbiyyatımızın ilk mühüm əsərləri arasında Aşıq Paşanın “Qəribnamə”si, Gülşəhrinin “Fələknamə”si və Süleyman Çələbinin “Mövlud” mənzuməsi də bu qəbildəndir” (Binark İ., 2005, s. 154).

İzahlardan da göründüyü kmi, musiqi və onun tanrısal keyfiyyəti ümumiyyətlə, bəşər aləmini ən əski, antik və hətta arxaik çağlardan bəri düşündürən bir şey olmuşdur. “Dini nəğmələrin dünyəvi nəğmə-muğam yaradıcılığı ilə əlaqəsi müxtəlif səviyyələrdə araşdırılırdı. Bu əlaqə aşağıdakı şəkildə tədqiq edilirdi: qanunlaşdırılmış xanəndəlik ənənələrinin və muğam sənətinin şifahi ötürülmə formasında; hər iki (dini-yaradıcı və muğam) ifadə sistemlərinin mühafizəkarlığında; söz mətninin yazı ənənəsində; musiqi mətninin ümumi prinsipləri, məsələn, melodik xəttin fasiləsizliyində; musiqi mətninin sərbəst ritmikasında; ahəng əsasının bir çox daxili qanunauyğunluqlarında, həmçinin ritm məqamlarında; ahəngin motiv və tematik inkişafa imkan yaradan formayaradıcı amilində; emosional cəhətdən zəngin obrazlarda və fəlsəfi mahiyyətinin inandırıcılığında; virtuoz peşə ustalığını tələb edən ifa texnikasının improvizasiyalılığında özünü ifadə edir” (Quliyev M., 2004, s. 71-76).

Şərq təfəkkürü və konkret olaraq, İslam təsəvvüf anlayışı isə, çoxluğun gəldiyi elmi və nəzəri qənaətlərə əsasən, öz başlanğıcını və məntiqi strukturunu dünya xalqlarının ən qədim mədəniyyətlərindən almışdır. Elə buna görə də yaranan paradoksal və bir az da paranormal vəziyyətin, yəni təməl islami ehkamçılıqla bu dinə mənsub olan alim, sənətkar və mütəsəvvüflərin elə həmin ehkamçılar tərəfindən təqib olunmasının səbəbləri də bundadır. Çünki hər yaranan din və ya başqa bir cərəyan özünü qorumaq məqsədilə uzun bir müddət israrlı şəkildə özündən əvvəlki cərəyan və nəzəriyyələri inkar etmişdir. Beləliklə, mədəniyyət və mədəniyyət ünsürləri də bu kataklizmin içərisində məhv olub getmişdir. Lakin böyük mütəfəkkir və yaradıcı insanların, mütərəqqi fikirli dahilərin, reformatorların, fədakar məfkurə sahiblərinin səyi və zəhməti nəticəsində əski sivilizasiyaların müsbət və yaradıcı ünsürləri qorunmuş və yeni mədəniyyətlərin içərisinə çox ustalıqla və obyektivliklə yerləşdirilmişdir.

Şərq muğamalarına, eləcə də Şərq muğam təfəkkürünə aparan yol uzun və ziddiyyətli olmuşdur. Muğam sənəti kamil və proqramlı bir sənət növü olduğu üçün, heç şübhəsiz ki, özündən əvvəlki mədəniyyətlərin yaratdığı və paralel zaman içərisində yaşatdığı keyfiyyətləri özündə birləşdirəcəkdir. Muğamatı dinlədiyimiz zaman həmin zamanın və məkanın xaricinə çıxaraq, göz önündəki faktın əslində çox dərin və geniş fundamentə sahib olduğunu anlamaq və hissiyatı bu prizma üzərində formalaşdırmaq üçün güclü intellekt tələb olunur. Tarixi bilgilər, mədəni sivilizasiyaların əvəzlənməsi prosesinə bələd olmaq, ədəbi-poetik mətnin düzgün istiqamətdə qavranılması, musiqi nəzəriyyəsi nöqteyi-nəzərindən professionallıq və sairə keyfiyyətlər muğam ifasına yanaşma tərzini xeyli dərəcədə dəyişdirər və müsbət yöndə inkişaf etdirmiş olar. Bunun örnəyini biz heç şübhəsiz ki, təsəvvüf cərəyanlarına mənzub olan dərviş-musiqiçilərin timsalında görə bilərik: “Sufi ornamental – strukturlaşdırılmış sosial kosmosa, nizama deyil, N qədər davam edən mistik musiqi ritmikasının strukturluğuna üstünlük verir. sonuncu cəhət dünyəvi musiqi mətnlərinin bitkin, qapalı strukturundan uzaqdır. Bu mistik musiqinin “sonsuzluğu” sufini tam özünə tabe edib, onu ilahi olanın “sonsuzluğuna” qovuşdururdu” (Мехти Н., 1996, s. 109).

Şərq musiqi təfəkkürünün önəmli bir hissəsini də klassik ərəb musiqisi təşkil edir. Ərəblərin həm islamönsəsi, həm də islamsonrası musiqi təfəkkürü fərlqi dəyərləndirilir. Çünki islamiyyətlədən sonrakı ərəb klassik musiqi sənəti daha çox Quran oxunuşu və ibadətə çağırşın qısa, lakonik şəkillərindən təsirlənmiş musiqi formalarından təşəkkül tapırdı. Bəlkə də elə muğam oxunuşunun, daha konkret izah etsək, bəhrsiz, yəni zərbsiz musiqi ifasının əsas və seçilən təməlləri elə bu dövrdə qoyulmuşdur.

Bizim mülahizələrimiz iki baxımdan öz təsdiqini tapır. Birincisi budur ki, mədəniyyətlər çulğalşır və bu qaçılmaz bir prosesdir. İstər dini, istərsə də siyasi fəthlər nə qədər dağıdıcı və aqressiv keyfiyyətlər daşısa da eyni zamanda sivil dəyərlərin ən müxtəlif xalqlar və ən müxtəlif mədəniyyətlər arasında mübadiləsinə və inkişafına da səbəb olur. Digər bir məsələ isə, əsasən, məhz qədim Yunan sivilizasiyası üzərində qurulmuş Bizans mədəniyyətinin və qədimdən bəri öz monolitliyini fenomenal bir şəkildə qoruyub saxlayan İran mədəniyyətinin əhəmiyyəti və təsir dairəsidir.

S.Fərhadovanın qeydlərində muğam incəsənətinə yanaşma metodları haqqında maraqlı məqamlara rast gəlirik: "Muğamın ümumi mənzərəsinin tam olması üçün iki rakursdan yanaşma tələb olunur. Birincisi, muğamın tarixi kökləri, inkişaf xətti və baş vermiş dəyişikliklər, mümkün təhrif və ya əlavələr təhlil edilməlidir. Bununla bir tərəfdən muğamın hansı tarixi şəraitdə və şərtlər altında yaranması, digər tərəfdən isə öz inkişaf xətti boyunca xalqın ictimai həyatı ilə nə dərəcədə çulğalaşdığı nəzərdən keçirilir" (Fərhadova S. M., 2018, s. 13).

Şərqin muğam təfəkkürü bir ölkənin, bir mədəniyyətin məhsulu deyil, tam tərsinə, hətta bir-biriylə ideoloji və siyasi ziddiyyətlər təşkil edən və məhz ideologiya və siyasət üzərindən bir-biriylə onilliklərlə, bəzən əsrlərlə müharibə və dərin konfliktlər içərisində olan xalqlar və toplumların birgə intellektinin və zövqünün bəhrəsidir. Mədəniyyət və elm bir daha onu göstərir ki, dahilərin və mütəffəkkir düşüncə sahiblərin fərdi şüuru və fədakarlığı toplum şüurunda hər zaman özünə yer tutmuş xaosdan və düşmənçilik duyğularından qat-qat üstündür. Bu mənada musiqinin, ədəbiyyatın, rəssamlığın və eləcə də müxtəlif elm sahələrinin varlığı və onlara duyulan qeyri-maddi, qeyri-dünyəvi ehtiyac

insanlığın təməl prinsipi olaraq qalmaqdadır. İnsan oğlu hər zaman düşünmüş və yaratmışdır. Onun düşüncəsi və yaradıcılığı bəşəriyyətin ümumi intellektinə və onun milli, dini, coğrafi ayrılıqları yox etmək məcburiyətində qalan mənəvi şüuruna xidmət etmişdir. Bu sahədə bütün Şərqin və hətta bütün dünya mədəniyyətinin birləşdirici ünsürlərindən biri də mükəmməl nəzəri və fəlsəfi struktura malik olan, əbədiyaşar muğam sənətidir ki, onun tarixi köklərini araşdırdıqca, yeni-yeni elmi nəticələrə nail olmaq mümkündür. Bu nəticələr muğam incəsənətinin möhtəşəmliyini və ümumbəşəriliyini, eyni zamanda onun sakrallığını və müqəddəsliyini ayırd etməyə imkan verən yeganə və ən güclü vasitədir.

Fakhraddin Bakhshaliyev

Traces of Mugham Art in the Mystical-Spiritual Ideology of the Near and Middle East

Summary

The article discusses the sacred, spiritual and moral qualities of Eastern mugham thought and musical creativity in general. It is noted that the mugham-magam thought of the Islamic East, which has made great cultural contributions to world civilization, carries within itself the traces of a deep historical past, as well as its own unique philosophical layers.

Key words: mugham, East, culture, sufism, sacrality, philosophy, civilization, religion, cufi, pantheism, etc.

Фахраддин Бахшалиев

Место искусства мугама в мистико-духовной идеологии Ближнего и Среднего Востока

В статье рассматриваются сакральные, духовные и нравственные качества восточной мугамной мысли и музыкального творчества в целом. Отмечается, что мугамно-магамная мысль исламского Востока, внесшая огромный культурный вклад в мировую цивилизацию, несет в себе следы

глубокого исторического прошлого, а также свои уникальные философские пласты.

Ключевые слова: Мугам, Восток, культура, суфизм, сакральность, философия, цивилизация, религия, суфии, пантеизм

Ədəbiyyat siyahısı

1. Zöhrabov R.F. Azərbaycan muğamları. – Bakı: Təsnif, 2013, 336 s. (236-238)

2. Əliyeva K. M. Azərbaycanda sufi xanəgahlarının əsas funksiyası// III Beynəlxalq Həmzə Nigari Türk Dünyası Mədəni İrsi Simpoziumu materialları. – Şamaxı, ADPU, 2017, 723 s.

3. Attar F. Mantık Al-Tayr. Çeviren Abdülkaki Gölpınarlı. -İstanbul,Milli Eğitim Basımevi, 1991, – 231 s.

4. مثنوی منوی. به کوشش و ورایش کاظم عابدینی مطلق. انتشارات ذهن اویز چاپ دوم 2009. تهران. 1111 ص.

Məsnəviyi-mənəvi, be kuşəş və virayişi- Kazim Abidini Mütləq, İntişarat Zehn Aviz. – Tehran, Dovvom, 2009, – 1111 s.

5. Binark İ. Dost Kapısı. l. baskı: İstanbul, Cenan Eğitim, Kültür ve Sağlık Vakfı neşriyatı, – 2005, 255 s.

6. Quliyev M. B. Azərbaycan muğamına dini-fəlsəfi baxış// “Konservatoriya” jurnalı, – №3 (25), “MBM”, – B.: 2004, – 135 s.

7. Мехти Н.М. Средневековая мусульманская культура: эстетика проявленного и философия сокрытого. – Б.: Ганун, 1996, – 39 с.

8. Fərhadova S.M. Azərbaycan muğam – dəstgahının tarixi kökləri. – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondu, 2018. – 200 s.

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 14.05.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21.05.2025
Ekspert rəyi: Gülnar Verdiyeva

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

UOT 78
ORCID: https://orcid.org/0009-0002-1843-9604
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.0159

Gültəkin Qasımlı Ravi qızı
Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının doktorantı
E-mail: gul7tekin@gmail.com

PİKƏ AXUNDOVANIN VOKAL LİRİKASINA ARİF MƏLİKOV ƏNƏNƏLƏRİNİN TƏSİRİ

Xülasə. *Məqalədə Arif Məlikovun bəstəkarlıq sinfini təmsil edən müasir Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin istedadlı nümayəndəsi Pikə Axundovanın mahnı və romanslarına Arif Məlikovun vokal lirikasının təsiri araşdırılır. Onun vokal musiqisinin təhlili əsasında müəlliminin kamera-vokal yaradıcılığının ideya məzmunundan bəhrələnməsi, bəstəkarlıq ənənələrindən faydalanması aşkarlanır. Bəstəkarın Məhsəti Gəncəvinin və Nüsrət Kəsəmənlinin sözlərinə yazdığı romanslarının təhlili əsasında onun Arif Məlikov məktəbinin davamçısı kimi çıxış etməsi təsdiqini tapır.*

Açar sözlər: romans, Məhsəti Gəncəvi, humayun, ənənə, mahnı, forma.

Azərbaycan milli bəstəkarlıq məktəbinin müasir gənc nəslini təmsil edən Beynəlxalq müsabiqələr və gənclər mükafatı laureatı, Prezident təqaüdçüsü, Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının üzvü Pikə Axundova-Talıblı Arif Məlikovun bəstəkarlıq sinfinin nümayəndələrindən biridir. Dünya şöhrətli bəstəkar Arif Məlikovun sinfində təhsil almaq hər bir gənc musiqiçi üçün böyük şərəfdir. Onun yüksək peşəkar hazırlıqlı, müxtəlif dəsti-xəttə və fərdi yaradıcılıq simasına malik yetirmələri hər zaman bədii ənənələri özünəməxsus tərzdə davam etdirdiklərinə görə seçilmişlər.

Bunu biz daim yaradıcı axtarışda olan Pikə Axundovanın (1984) yaradıcılığına da aid edə bilərik. Belə ki, həm bəstəkarlıq, həm pedaqoji, həm də elmi fəaliyyətlə məşğul olan P.Axundovanın yaradıcılıq simasının formalaşmasında öz müəlliminin təsiri əhəmiyyətli olmuşdur. Bir çox musiqi janrlarında (simfoniya, instrumental, xor, konsert və s.) yazdığı maraqlı əsərləri ilə dinləyicilərin rəğbətini qazanan P.Axundovanın mahnı və

romansları, xüsusilə, diqqətəlayiqdir. O, Məhsəti Gəncəvi, Ramiz Heydər, İlham Aslanov və başqa şairlərin şerlərinə müraciət edərək gözəl nümunələr yaratmışdır.

Pikə Axundovanın vokal lirikasında müəlliminin təsiri danılmazdır. Bunu biz bəstəkarın Məhsəti Gəncəvinin sözlərinə " Rəhm eylə" və "Könlümə yar oldu bu gecə dilbər", həmçinin, Nüsrət Kəsəmənlinin sözlərinə "Mən, Sən, Dəniz" romanslarında aydın müşahidə edirik.

Qeyd edək ki, bəstəkarın Məhsəti Gəncəvinin sözlərinə bəstələdiyi bu iki romans 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamına əsasən Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə Məhsəti Gəncəvinin 900 illik yubileyi münasibəti ilə əlaqədar buraxılan CD-də yer almışdır. Bu romanslar Fransanın Reyms və Miluz şəhərlərində keçirilən konsert proqramında da səslənərək böyük uğur qazanmışdır. (Bəstəkar P.Axundovanın əsərlərindən ibarət konsert proqramı təqdim edilib: https://azertag.az/xeber/Bestekar_Pike_Axundovanin_eserlerinden_ibaret_konsert_proqr ami_teqdim_edilib-1101748).

Bəstəkarın **"Rəhm eylə"** romansında Arif Məlikovun lirik obrazlar aləmi ilə əlaqənin müəlliminin rəmzi tonallığı olan humayun vasitəsilə yaradılması artıq ənənəvi hala çevrilmişdir.

Yada salaq ki, bu lad Arif Məlikovun əsərlərində özünəməxsus yer tutur. Arif Məlikovun yaradıcılıında müəyyən mərhələnin başlanğıcını xəbər verən bir çox əsərləri məhz humayun ladında bəstələnmişdir. Tədqiqatçı İ.V.Pazıçevanın müşahidəsinə görə, bu muğamın Arif Məlikovun musiqisində hər dəfə çıxış etməsi onun yaradıcılıq yolunun müəyyən mərhələsini simvolizə etmişdir: "...bəstəkarın fəaliyyətinin başlanmasını (fortepiano prelüdü, 1953), ilk iri həcmli formanın yaranmasını ("Nağıl" simfonik poeması, 1957), ilk baletin yaranmasını ("Məhəbbət əfsanəsi", 1961) (Pazıçeva, İ.,2018, s.59), o cümlədən, Altıncı simfoniyasını. Onu da qeyd edək ki, "Humayun" muğamının Arif Məlikovun yaradıcılığına daxil olması hələ onun gənclik illərindən, A.Zeynallı adına Musiqi Məktəbini tar sinfi üzrə bitirdiyi zamandan başlamışdır. Bu muğamı tarda böyük ustalıqla ifa etməsi ona uzunmüddətli uğur gətirmiş və sanki onun yaradıcılıq rəmzinə çevrilmişdir. Beləliklə,

humayun muğamı Arif Məlikovun yaradıcılığında rəmzi-nişan əhəmiyyəti kəsb etməyə başlayır. "Bəstəkarın üslub aləminə daxil olan və öz semantik yükünə malik humayunun intonasiya kompleksi Arif Məlikovun yaradıcılığında musiqi yazısının müasir leksikası ilə qarşılıqlı əlaqəyə girərək nişan-rəmz əhəmiyyəti qazanır" (2 , s. 59).

Pikə Axundovanın romansının poetik məzmununda ifadə olunan həsrət, qəm-qüssə, inciklik, küskünlük hissləri də humayunun dərin kədər doğuran intonasiya məzmununa adekvatdır:

Bu göz ki baxıb yollarına həsrətlə

Qoyma kor olar, ağlayaraq möhnətlə.

Bir xəstə könül ki, yalnız səni sevmiş,

Zülfündə əsirdir onu tut hörmətlə.

Üç bənddən ibarət olan şeirin əhval-ruhiyyəsinə uyğun olaraq romansın forması (üç hissəli) və musiqi materialı təqdim olunur:

a(4 x.)b(4 x.)a_1(4 x.)b_1(4 x.) + c (4 x.) d (10 x.) c (4x.) d (10 x.) + a_2 (4 x.)b_2b_2(8x.)

I hissə + II hissə + III hissə

Romans böyük instrumental girişlə başlayır. Girişdə humayunun xarakter intonasiya məzmunu tədricən açılır.Artıq ilk xanədə muğamın əsas dayaq pərdələri - basda mayə ("fa-diyez"), yuxarıda xarakter ton ("lya") əsərin əsas konturlarını müəyyənləşdirir. Əvvəlcə, səkkizxanəli musiqi parçasında xarakter ton ətrafında cərəyan edən intonasiya açılışı getdikcə genişlənərək, ladın digər pərdələrinin də (V və VI) iştirakı ilə onun xarakter intonasiya kompleksini ("a-his" artırılmış sekunda), kadans formul oxumasını (a- gis-gis-fis) nümayiş etdirir.

Girişin sonrakı 12 xanəli variant inkişaf xarakterli mərhələsində meydana çıxan oktavalı faktura emosional təsirin gücləndirilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Dramaturji inkişafın zirvəsi (Piu agitato) girişin üçüncü inkişaf mərhələsinin üzərinə düşür (10 xanə). Burada humayunun səssırası unison

ifada səslənənərək geniş registri əhatə etməsi romansın ümumi xarakterini təyin edir.

Nümunə № 1

Rəhm eylə

Üç hissəli formada olan romansın musiqi dilində muğamın dramaturji inkişaf prinsipi ilə uyğunluq müşahidə olunur. Belə ki, əgər birinci hissənin (*Meno mosso*) musiqi materialı "fa-diyez" mayə və "lya" xarakter ton ətrafında dolanan qısa frazalardan təşkil olunursa, bundan fərqli orta hissənin melodik inkişafında (c – 4 xanə) muğamın VI pərdəsinin ("do-diyez") göstərilməsi və ona istinad edilməsi ilə şüştərə keçid baş verir.

Nümunə № 2

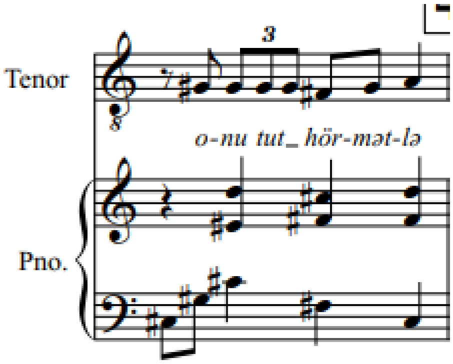

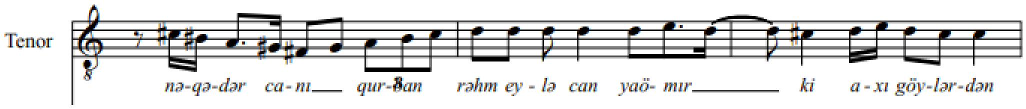

Bu hissənin yalvarış, imdad diləyən frazalardan ibarət növbəti melodik inkişaf mərhələsi (d- 10 xanə) emosional axını kulminasiyaya çatdırır. Burada emosional hisslərin ekspressiv ifadəliliyi və dramatikliyi melopoetik bəndin yenidən təkrarlanmasını tələb edir. Artıq ikinci dəfə təkrar zamanı ifada bir qədər səngimə, emosiyaların cilovlanması hiss olunur və belə təmkinli ifadə bilavasitə üçüncü hissəyə keçidi təmin edir.

Üçüncü hissə qısaldılmış reprizadır. Burada muğamın dramaturji inkişaf prinsipinə uyğun olaraq əsas musiqi fikiri başlanğıc nöqtəyə dönərək "fa-diyez" mayə üzərində cəmləşir və humayunun kadans-formulu üzərində "mən getdim" son frazasının oxunması ilə bütün əsəri tamamlayır.

Pikə Axundovanın digər **"Könlümə yar oldu bu gecə dilbər"** romansı lirik məzmunlu etirafdır. Məhsəti Gəncəvi poeziyasının səmimi, sevgi dolu misraları romansın musiqi frazalarına asanlıqla birləşir.

Könlümə yar oldu bu gecə dilbər
Bu gecə sevgimi nəvaziş eylər
Mən bu parlaq şamı əlimə aldım
Nə olar, ey gecə, gəlməsin səhər.

Könlümə yar oldu bu gecə dilbər
Yalnız gecələrdən şikayət eylər.
Ey gecə, kədərim olsan da, getmə,
Səadət də olsan, gəlmə, ey səhər.

Ey dost, qəmzəndir belə can alan,
Saçların təptəzə, qaşların kaman.
O çəmən sərvinə səcdə edənlər misraları
Dad edər o uca boyundan aman.

Romans iki bənddən ibarətdir. Maraqlıdır ki, ikinci bənddə birincinin həm poetik, həm də musiqi materialı olduğu kimi təkrar olunur.

Bəndin musiqi forması isə poetik mətnin hər üç bəndini özündə cəmləşdirərək üç cümlədən ibarət period formasında qurulmuşdur:

1) $a + a_1 + b + c$ (cəmi 8 xanə)
2) $a + a_1 + b + c$ (cəmi 8 xanə)
3) $d + e + f + e + f$ (cəmi 12 xanə)

Bu cümlələrdən ilk ikisi eyni quruluşlu, təkrar prinsipli, üçüncü isə yekunlaşdırıcı, cəmləşdiricidir.

Nümunə №3

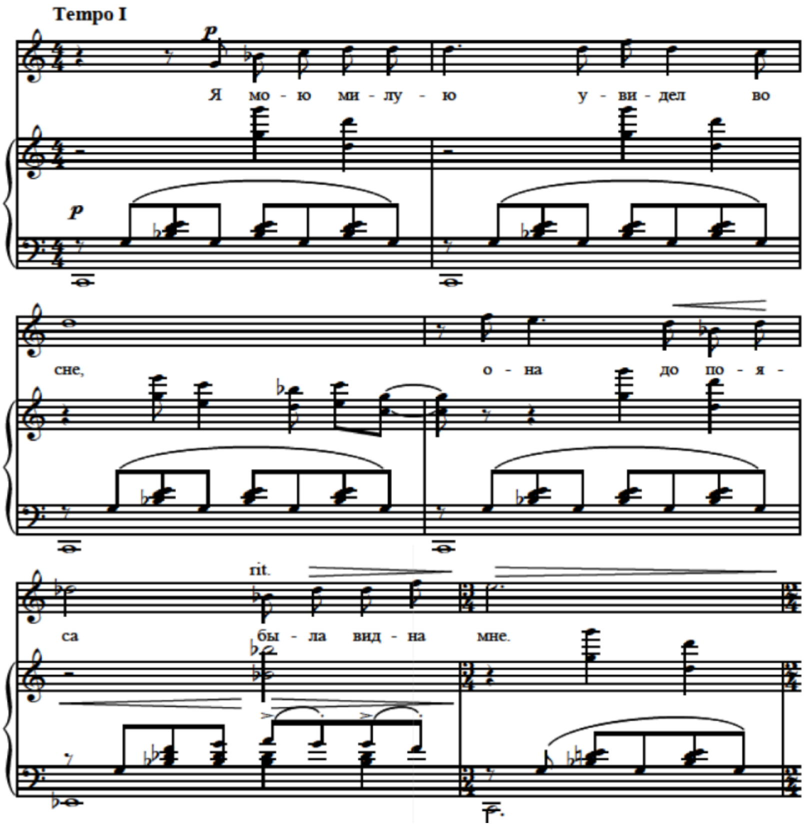

Romansın musiqi dili də poetik məzmuna uyğun olaraq işıqlı, major tonlarındadır (G-dur). Bütün cümlələr tonika ("sol") ətrafında gəzişərək kadans dönmələrlə tamamlanır. Bununla yanaşı, cümlələrin daşıdığı funksional vəzifədən asılı olaraq onların intonasiya məzmunu müəyyənləşir. Əgər təkrar prinsipli ilk iki cümlədə "sol" tonika mərkəzi mövqe tutaraq, ona aşağı və yuxarı "re" dominanta pərdəsi çərçivəsində yanaşmalar (sıçrayışlı, ardıcıl pilləli) üstünlük təşkil edir, üçüncü cümlədə isə yüksək registrdən ardıcıl dairəvi hərəkətli intonasiyalarla tonikaya enən melodik şəkil çıxış edir. Bütün bu melopoetik misraların, yüksək kulminasiya və gərgin emosional həyəcandan məhrum vokal xəttin sadə harmonik müşayiətlə uzlaşması haradasa Arif Məlikovun I vokal silsiləsinə daxil olan "Ya moyu

miluyu uvidel vo sne" ("Mən sevgilimi yuxumda gördüm") romansı ilə assosiasiya doğurur. Burada da A.Məlikovun romansında olduğu kimi, fortepiano müşayiəti vokal partiyanın sərbəst quruluşu ilə uzlaşaraq şəffaf, aydın harmonik faktura yaradır.

Pikə Axundovanın "Mən, Sən, Dəniz" romansında isə Arif Məlikovun bəzi romanslarının musiqili-poeik obrazları ilə əlaqəsi daha aydın özünü göstərir. Xüsusilə, onun Nazim Hikmətin sözlərinə bəstələnən Birinci vokal silsilədən "Sən" və "Təəssüratlar" romanslarının təsiri aydın duyulur. Bu əlaqə əsasən dəniz obrazının, dalğalar tematikasının musiqili təcəssümü ilə bağlı olaraq impressionizm üslub əlaməti kimi peyzaj təsvirinin verilməsində müşahidə olunur.

Nüsrət Kəsəmənli poeziyasının lirik səhifələrindən biri əsasında bəstələnən Pikə Axundovanın bu romansında romantik hisslərin parlaq ifadəsi əksini tapmışdır:

Mən, Sən, Dəniz, yenə olaq üçümüz.
Əllərimi gizlədim, saçının dalğasında,
Mən, Sən, Dəniz, baxaq göz işlədikcə,
Suların səhrasına səssiz, səmirsiz.

Romans strukturuna, dramaturji inkişafına, melodik tipinə və faktura quruluşuna görə A.Məlikovun "Sən" romansına uyğundur. Burada da sadə üç hissəli formada bəstəkar dəniz obrazının müxtəlif təzadlı durumunu əks etdirən musiqili obrazını canlandırır. Əsas romantik hisslər məhz dənizin emosional dalğaları fonunda ifadə olunur. Romansların ikisi də minor tonallığındadır ("Sən" e- moll, "Mən, Sən, Dəniz" isə a-moll).

Belə ki, hər iki romansda kənar hissələrdə dənizin çox sakit, təmkinli dalğalarını əks etdirən müşayiətin müntəzəm çərək akkordları fonunda vokal partiyanın geniş, danışıq tərzli melodik xətti vəhdət təşkil edir.

Bunun əksinə olaraq, orta hissədə dənizin həyəcanlı, coşğun xarakterini müşayiətin arpeciolu fakturası daha da qabarıq əks etdirir. Burada ekspressiya olduqca güclənir, hisslər coşur, xəyallar qanadlanır:

Dalğalarda itib, üfüqlərdə görünək,

Endirək qaranlığı bulud-bulud, ətək-ətək,
Sulardan ulduz dərək sübhədək
Mən, sən, dəniz.

Nümunə №4

a) Arif Məlikov, "Sən"

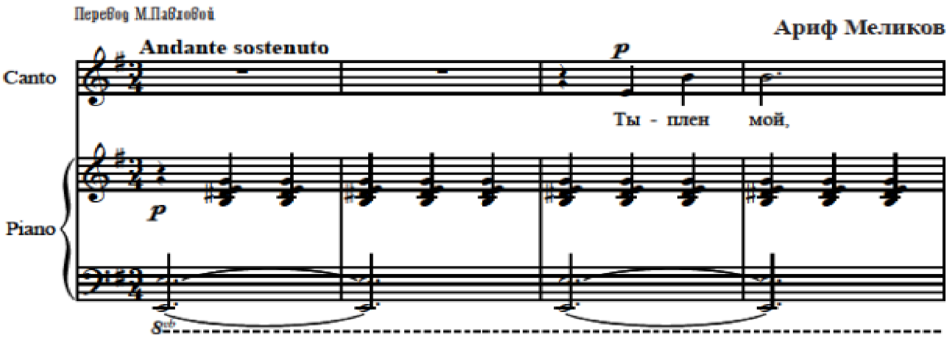

b) P.Axundova, "Mən. Sən.Dəniz"

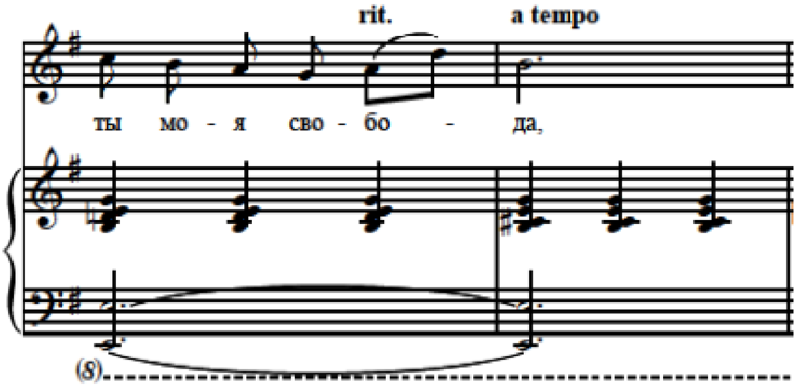

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

Poetik mətndən irəli gələrək parlaq emosiyaların ifadəçisi kimi müşayiətin dalğavari passajları çıxış edir. Bu priyom hər iki romansın orta hissəsində təzadlılığı artırır və eyni bədii funksiyanı yerinə yetirir: şairin öz sevgilisinə səmimi hisslərini, arzularını çatdırır. Lakin bu, dərin xəyallar aləmi, məhəbbət alovu ilə yanan sevgi anları uzun çəkmir. Dramatik kulminasiya da elə "dəniz" sözünə təsadüf edir.

Nümunə № 5

a) A.Məlikov "Sən

b) P.Axundova "Mən.Sən .Dəniz"

3
mf agitato
Dal - ğa - lar - da i - tib ü - füq - lər - də gö - rü - nək
mf agitato
5
en - di - rək qa - ran - lı - ğı bu-lud bu-lud ə-tək ə -
8va
7
tək. Su - lar - dan

Reprizanın başlanması ilə coşğun, emosiyalar yenidən sakit, təmkinli, aramlı axıcılıqla əvəzlənir.

P.Axundovanın romansında hissələr arasında təzadlıq təkcə xarakterin dəyişkənliyi ilə deyil, həm də tonal qarşıdurma ilə də müəyyənləşir. Belə ki, sakit, lirik təmkinliliyi ilə seçilən kənar hissələrin a-moll tonallığına qarşı coşğun hisslərlə orta hissənin cis-moll tonallığı qoyulur. Belə uzaq tonal qarşıdurma emosional-psixoloji təzadı daha da artırır.

Beləliklə, Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin yeni nəslini təmsil edən və eyni zamanda, Arif Məlikovun yaradıcılıq ənənələrini davam etdirən Pikə Axundovanın vokal əsərləri öz müəlliminin kamera-vokal yaradıcılığının dərin və mənalı ideyalarından bəhrələnən nümunələr kimi Azərbaycan musiqi mədəniyyətini yeni məzmun və forma ilə zənginləşdirmişdir. Bu əsərlərin hər biri bəstəkarın fərdi yaradıcılıq üslubunun formalaşmasında Arif Məlikov ənənələrindən bacarıqla faydalanmasını parlaq əks etdirir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bəstəkar Pikə Axundovanın əsərlərindən ibarət konsert proqramı təqdim edilib. 11.10.2017. URL: https://azertag.az/xeber/Bestekar_Pike_Axundovanin_eserlerinden_ibaret_konsert_proqr ami_teqdim_edilib-1101748

2. Пазычева И.В. Шестая симфония «Контрасты» Арифа Меликова: вариации и тема. // Вестник музыкальной науки. №3 (21), 2018, с. 56-60.

Гюльтекин Гасымлы

Влияние традиций Арифа Меликова на вокальную лирику Пике Ахундовой

Резюме

В статье рассматривается влияние вокальной лирики Арифа Меликова на песни и романсы представителя современной азербайджанской композиторской школы, выпускника класса

А.Меликова Пике Ахундовой. На основе анализа вокальной музыки обнаруживается связь с идейным содержанием вокальных сочинений ее педагога, его творческими традициями. Изучая романсы, написанные на слова Мехсети Гянджеви и Нусрата Кесеменли, находит свое утверждение.

Ключевые слова: романс, Мехсети Гянджеви, хумаюн, традиция, песня, форма.

Gultakin Gasimli

The Influence of Arif Malikov`s Traditions on Pike Akhundova's Vocal Lyrics

Summary

The article examines the influence of Arif Melikov's vocal lyricism on the songs and romances of Pika Akhundova, a talented representative of the modern Azerbaijani compositional school, who represents Arif Melikov's composition class. Based on the analysis of her vocal music, it is revealed that she draws inspiration from her teacher's chamber-vocal creativity, benefiting from his compositional traditions. The analysis of the romances composed by the composer to the lyrics of Mahsati Ganjavi and Nusrat Kasamanli confirms that she continues the traditions of the Arif Melikov school.

Key words: romance, Mehsati Ganjavi, humayun, tradition.

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 17.02.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2025

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

UOT 78
ORCID: 0009-0002-9887-9756
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.0173

Kənan Sadıqov Qəzənfər oğlu
Azərbaycan Milli Konservatoriyası
Doktorant
E-mail: kanan.sadiqov3@gmail.com

MÜASİR TAR İFAÇILIQ ÜSULLARININ TƏDQİQİ

Xülasə: Azərbaycan tar ifaçılıq sənəti zəngin çalğı priyomları ilə seçilir. Eləcə də digər musiqi alətləri ilə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində müəyyən ifa üsulları tar çalğısına sirayət etmişdir. Xüsusən də çağdaş dövrdə populyar musiqinin təsiri və gənc musiqiçilərin fəaliyyəti ilə tar ifaçılığında müasir yanaşmalar meydana gəlməkdədir. Bu səbəblə yazımızda bir sıra tar ifaçılıq priyomları (lal barmaq, qapama, cırmaq, dartma sim, barmaq döymə) və digər alətlərə məxsus çalğı texnikalarına ("legato", "hammer-ons", "pull-offs", "slur", "snap", "apagado", "fingerstyle", "şelpe tekniği", "ghost", "flageolet") qarşılıqlı nəzər yetirilir, oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən olunur. O cümlədən müasir mərhələdə meydana gələn yeni çalğı texnikaları ilk dəfə bu araşdırmada öyrənilir. Bu məqsədlə violin, gitar, bağlama və banjo alətlərinin müasir çalğı təcrübələrinə və bu alətlərə dair aparılan araşdırmalara istinad edilir. Məqalədə təqdim edilən not nümunələri bizim tərəfimizdən tərtib edilmiş və bəzi ifa üsulları ilk dəfə tarın notasiyasına tətbiq edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan tar ifaçılığı, müasir ifaçılıq, çalğı texnikası, yeni çalğı metodları

Giriş

Tar alətinin təkmilləşməsi, ifaçılıq üslubunun formalaşması geniş tarixi dövrü əhatə edir. Şifahi ənənəyə əsaslanan professional musiqi – muğam sənəti, Azərbaycan xalq musiqi yaradıcılığının böyük bir təbəqəsini təşkil edir. Qədim muğam sənətinin bütün keyfiyyətlərindən bəhrənələrək inkişaf etmiş tar ifaçılığı da böyük bir təkamül prosesi yaşamışdır. Bu proses muğam ustadlarının yaradıcılıq fəaliyyəti ilə zənginləşmişdir. Tarın spesifik çalğı texnikaları tarixən

müxtəlif amillərin hesabına formalaşmışdır: konstruktiv imkanları, şifahi ənənəli xalq musiqi yaradıcılığı, ifaçı və bəstəkar fəaliyyətinin təsiri, digər musiqi alətləri ilə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində. Bütün bunlara alətin çalğı tərzini istiqamətləndirən müəyyənedici amil kimi baxmaq olar.

Azərbaycan tarının spesifik çalğı üslubu əvvəlcə xalq musiqi yaradıcılığı ilə formalaşmış, tədricən Qərb musiqi təfəkkürünə yol açmışdır. XX əsrin əvvəllərində notlu çalğının tətbiqi ilə bir çox Qərb musiqi terminləri öyrənilmiş, ifaçılıq istiqaməti əhatə dairəsini xeyli genişləndirmişdir. Beləliklə, tar ifaçılığında yeni musiqi terminləri meydana gəlmişdir. Məsələn, “tremolo”, “staccato”, “legato”, “mordent”, “trel”, “forşlaq” kimi terminlər notasiyada öz əksini tapmışdır. Lakin həmin ifa üsulları xalq musiqi ifaçılığında texniki cəhətdən artıq məlum idi. Onların əsas fərqi ifa üslubunda və tətbiq edildiyi janrda özünü göstərir. Bununla yanaşı digər musiqi alətləri ilə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində və populyar musiqi tərzlərinin təsiri ilə tar ifaçılığında müasir yanaşmalar meydana gəlmişdir. O cümlədən gənc ifaçıların fəaliyyətində spesifik çalğı texnikaları özünü göstərir.

Bu səbəblə yazımızda bir sıra tar ifaçılıq priyomları – lal barmaq, qapama, cırmaq, dartma sim, barmaq döymə və digər alətlərə məxsus çalğı texnikaları – “legato”, “hammer-ons”, “pull-offs”, “slur”, “ghost”, “apagado”, “pizzicato”, “fingerstyle”, “şelpe tekniği”, “ghost”, “flageolet” qarşılıqlı şəkildə nəzər yetirilir. Bu məqsədlə violin, gitar, banjo və bağlama alətlərinin müasir çalğı təcrübələrinə və bu alətlərə dair ifaçılıq araşdırmalarına istinad edilir. Tədqiqatın gedişatında aşağıdakı ifa üsullarına qarşılıqlı şəkildə nəzər yetirilir, oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən edilir və yeni metodlar nəzərdən keçirilir:

- Lal barmaq, “legato”, “hammer-ons”, “pull-offs” üsulları;
- Cırmaq, dartma sim, barmaq döymə, “fingerstyle”, “şelpe” texnikaları;
- “Ghost” çalğı texnikası;
- Qapama, “apagado” texnikası;
- “Flageolet” texnikası. Tarın səs spektrində flajoletlər (və ya harmoniklər).

Əsas hissə

Azərbaycan xalq musiqisi zəngin ifaçılıq ənənələri ilə seçilir. Xüsusən də tar ifaçılığı üçün xarakterik çalğı metodları – mizrab və barmaq üsulları başlıca yer tutur. Belə ki, çağdaş dövrdə "yeni" adlandırılan bir sıra metodlar tarın çalğı imkanlarında heç də yeni deyil. Eləcə də ötən əsrdə notlu çalğının tətbiqi ilə öyrənilmiş yeni terminlər də bura daxildir. Bunlar tarın çalğı üsullarının üslub və texniki cəhətdən şəkil dəyişmiş formalarıdır. O cümlədən onların istifadə məqamları janr baxımından seçilir.

"Legato" kamanlı və nəfəsli alətlərdə səslərin əlaqəli, qırılmadan, axıcı səslənməsini təmin edən çalğı üsuludur. Məsələn, violində kamanın bir hərəkəti boyunca müxtəlif sayda not ifa oluna bilər. Tar ifaçılığında tək zərbəyə mütəmadi səslənmə əldə etmək mümkün olmur. Bu baxımdan "legato" ifanı daimi "tremolo" etməklə əvəzləyirlər. Bu isə "legato" ifadakı sürəkliliyi əldə edə bilmir və qismən səslənmə bənzərliyi əmələ gətirir.

"Legato" ifa texniki cəhətdən lal barmaq ilə uyğunluq təşkil edir. Belə ki, lal barmaq texnikası tək bir zərbənin gücü hesabına (simin titrəyişi müddətində) növbəti səslərin barmaqla ifa edilməsidir. Bu zaman ilk ifa olunan səsə mizrab vurulur, növbəti səs isə həmin titrəyiş hesabına yalnız barmaq qoymaqla əldə edilir. Bu da səslərin daha axıcı, hamar və azalan səslə ifasına səbəb olur. Tar ifaçılığında, adətən, zərbədən sonra tək bir səsin ifası səciyyəvidir. Lal barmaq texnikası enən passajlarda, təkrarlanan ikili səslərdə, texniki-virtuoz gəzişmələrdə melizm, bəzək yaratmada xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Aydın olduğu kimi "legato" və lal barmaq üsulu texniki cəhətdən bənzəsə də, üslub və istifadə şəklinə görə tamam fərqlənir.

Nümunə 1

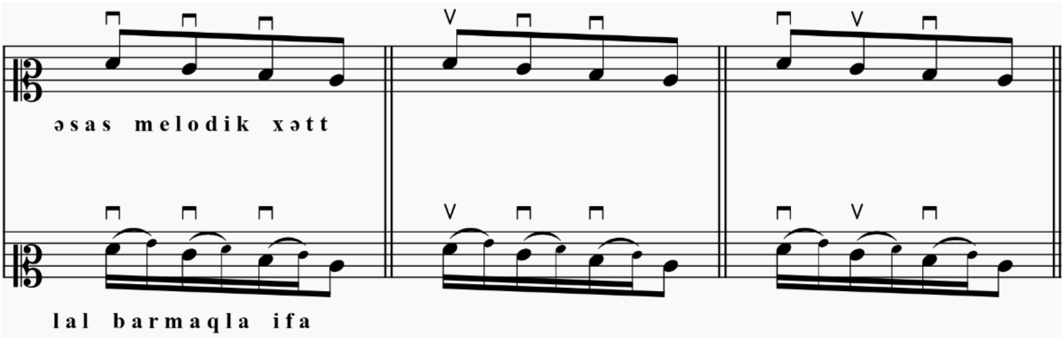

Nümunədə lal barmaqlar kiçik not başlığı ilə qeyd edilmişdir (Nümunə 1). Lal barmaqlar musiqi xəttini zənginləşdirir, harmonik və ya melodik funksiyadan daha çox melizmatik funksiya daşıyır. Əsas səslərə, yəni melodik xəttə nisbətən daha qısa (ani), yüngül səslənməklə melizm, bəzək yaradıcı vəzifədə çıxış edir.

Digər tərəfdən gitarda "hammer-ons", "pull-offs", banjoda "slur" texnikaları lal barmaqla uyğunlaşır. Bu mənada ki, simə endirilmiş tək zərbə ilə ardıcıl bir neçə səsin ifa edilməsini təyin edir. Bu zaman birinci zərbədən sonra növbəti pillələr sol əl barmağı basılmaqla (hammering on) və ya barmağı çəkməklə (pulling off) ifa edilir (Nümunə 2). Beləliklə simin titrəyişi hesabına, zərbəsiz şəkildə səsləndirilir, daha hamar, vurğusuz və azalan səslə ifa meydana gəlir. Lakin lal barmaqdan fərqli olaraq bu üsullar bəzək funksiyası daşımır, melodiyanın əsas səslərində istifadə olunur. O cümlədən banjoda tətbiq edilən "slur" texnikası da eyni funksiyanı icra edir [9, s. 44].

Nümunə 2

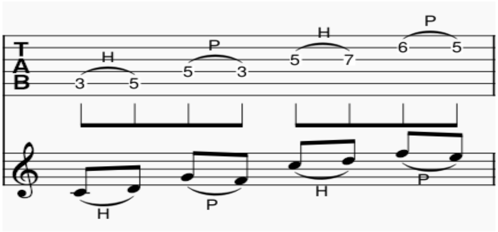

Hammer-ons (H); Pull-offs (P).

Bənzər cəhətlərinə görə adı çəkilən texnikalar not mətnində liqa ilə qeyd edilir. Kamanlı və nəfəsli alətlərdə liqalanmış notların sayı çox olduğu halda, simli-dartımlı musiqi alətlərində bu xeyli azalır. Tək zərbəyə ifa oluna bilən notların sayı (simin titrəyiş gücü boyunca) ən çox 3-5 həcmində özünü göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ilk zərbədən sonra ardıcıl səslərin gücü kəskin şəkildə azalmağa doğru gedir.

Qeyd edək ki, tar ifaçılığının müasir mərhələsində "hammer-ons", "pull-offs" texnikalarından da istifadə edilir. Populyar musiqi tərzlərinin ifasında, xüsusən jazz və blues janrlarında özünü göstərir. Lakin burada mizrab zərbəsi ilə tətbiq edilir. Misal olaraq, gənc tarzən Şəhriyar İmanovun "Dark East" kompozisiyasından fraqmentə nəzər yetirək:

Nümunə 3

Not nümunəsində həm lal barmaq, həm də “hammer-ons” texnikalarını müşahidə edə bilərik (Nümunə 3).

Cırmaq və dartma sim üsulları tar ifaçılığında sol əl barmaqları üçün səciyyəvidir. Dartma sim – simlərin barmaqlar vasitəsi ilə səsləndirilməsi üsuludur. Bu zaman mizrabın iştirakı olmadan sol əl barmaqları ilə simlər dartılır (barmağın mizrab kimi istifadəsi ilə). Bir qayda olaraq simlər yalnız aşağıya doğru dartılır və bu da üst mizrabın vuruşu ilə uyğunlaşır. Mizrab zərbələrinə nisbətən daha yumşaq, zəif səslənmə əldə edilir.

Nümunə 4

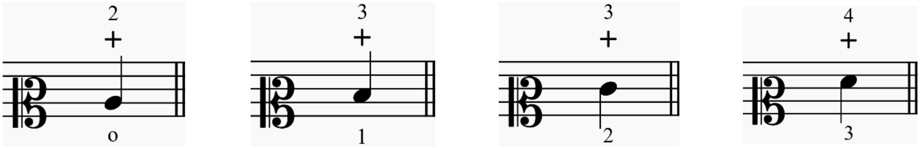

Nümunədə “+” simvolu ilə işarələnmişdir. Bu zaman iki applikatura qeyd olunur: notun aşağısındakı applikatura lövhəyə (simə) qoyulan barmağı, yuxarıdakı isə simin dartılmasını icra edən barmağı təyin edir (Nümunə 4).

Violində də bənzər ifaçılıq priyomu tətbiq edilir. Bu “pizzicato” adlanır. “Pizzicato[3]” (barmaqla çalmaq) üsulu əsasən kamanlı simli alətlərdə simi barmaqla dartıb-buraxmaq yolu ilə çalğı metodudur [3, s. 18]. İki şəkildə özünü göstərir: sağ əl “pizzicato”su və sol əl “pizzicato”su. Məsələn, violində sağ əlin işarət barmağı ilə simi dartmaqla ifa olunur. Sol əl üsulu isə tar çalğısındakı dartma sim metoduna yaxınlaşır. Lakin hər ikisi texniki cəhətdən bənzəsə də, səslənmə və ifa-üslub keyfiyyətlərinə görə seçilir.

Banjo alətinin ifaçılığında “snap”, “double snap” üsullarına rast gəlmək olar [9, s. 26]. Bunlar dartma sim üsuluna bənzər texnika ilə icra olunur. Lakin bu üsul banjo alətində sağ və sol əlin eyni anda istifadəsi ilə üzə çıxır.

---

[3] o cümlədən hərfi mənada “dartmaq”, “qopartmaq” kimi də tərcümə edilir.

Cırmaq – sol əl barmaqları ilə xüsusi çalğı metodudur. Simlər cırmaqlama yolu ilə səsləndirilir [10, s. 41]. Cırmaq metodu barmaq döymə və dartma sim üsullarının birləşməsi ilə əldə edilir. Belə ki, ilk öncə barmaq lövhəyə döyülür və dərhal sonra sim dartılmaqla səsləndirilir. Bu, ən qısa müddət ərzində (forşlaq kimi) icra olunur. Beləliklə hər iki barmaq üsulunun birləşməsi xüsusi səslənmə əmələ gətirir. Adətən, cırmaq səslənməsini daha kəskinləşdirmək üçün mizrab zərbəsindən istifadə olunur. Bunun üçün isə barmaq döymə ilə eyni anda alt mizrab işlədilir.

Nümunə 5

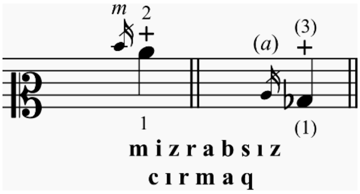

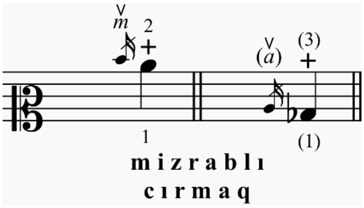

Nümunədə barmaq döymə və dartma sim üsulunda göstərilən simvollardan istifadə edilir. Əsas səsdən əvvəl kiçik not başlığı ilə qeyd olunan səslər xanə ölçüsünə daxil edilmir və ani sürətdə ifa olunur. Mizrab zərbəsi döymə üsulunun üzərində göstərilir. Bununla yanaşı iki qat cırmaq və üç qat cırmaq növləri də var (Nümunə 6). Bu isə barmaq döymə və ardıcıl iki və ya üç dartma sim üsulunun tətbiqi ilə əmələ gəlir. Eyni qaydada ani sürətlə səsləndirilir.

Nümunə 6

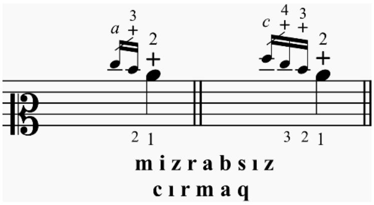

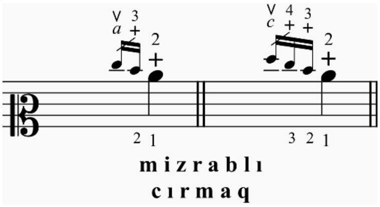

Barmaq döymə – sol əl barmaqlarını alətin qoluna (barmaq lövhəsinə) döyməklə mizrabsız ifa etmə metodudur. Belə ki, səslər simin dartılması ilə deyil, simə (lövhə üzərinə) güclü barmaq zərbəsinin endirilməsi ilə (döyməklə) alınır. Nisbətən daha zəif səslənmə əmələ gəlir. Adətən, sürüşdürmə, dartma sim və ya cırmaq üsulları ilə birləşdirilir:

• Sürüşdürmədən əvvəl;

Nümunə 7

• Dartma simdən əvvəl və ya sonra;

Nümunə 8

• Cırmaqlama zamanı;

Nümunə 9

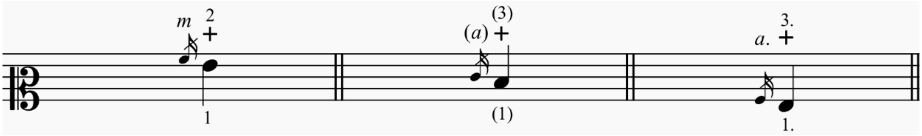

Nümunələrdə barmaq döymə texnikası “i”, “m”, “a”, “c” simvolları ilə göstərilmişdir (Nümunə 7, 8, 9). Müvafiq olaraq sol əlin 1-ci (*indice*), 2-ci (*medio*), 3-cü (*anular*), 4-cü (*chiquito*) barmaq applikaturası ilə tətbiqini bildirir. Ağ, sarı və kök sim qrupuna uyğun olaraq işarələnir.

Məlumdur ki, tar təsnifatına görə mizrablı alətlər qrupuna daxildir. Bir sıra simli-dartımlı alətlərdə isə mizrabsız çalğı üsulundan istifadə edilir. Mizrabsız çalğı dedikdə, alətin mizrab əvəzinə sağ əl barmaqları vasitəsilə ifası nəzərdə tutulur. Bununla yanaşı müasir ifaçılıqda gitarda “fingertapping”, “two-hand tapping” [11], bağlamada “şelpe”, “parmak vurma” [14] kimi çalğı metodları geniş maraq qazanmışdır. Bu cür ifa zamanı sağ əl barmaqları alətin qoluna (barmaq lövhəsinə) vurulmaqla səslər əldə edilir. Bu zaman səslər simin dartılması ilə yanaşı, pərdələr üzərinə güclü barmaq zərbələrinin endirilməsi ilə alınır.

Gitarda “two-hand tapping” metodu XX əsrdən etibarən populyar musiqinin təsiri ilə formalaşmağa başlayır [12]. Bağlamada “şelpe”, “parmak vurma” texnikası isə Anadolu coğrafiyasına xas xalq musiqi ənənələrinin icrasında öz əksini tapır. XX əsrin sonlarına doğru geniş öyrənilməyə başlanır [2; 5]. Adı çəkilən çalğı metodları tar ifaçılığında sol əl üçün səciyyəvi dartma

sim, barmaq döymə, cırmaq, ənguştkari üsullarını xatırladır. Qeyd etmək lazımdır ki, adı çəkilən çalğı metodları funksiyasına görə bənzərlik təşkil etsə də, hər bir alətdə istifadə şəkli və janr-üslub çərçivəsi müxtəlifdir. Sağ əldə həmin üsulların icra edilməsi tar çalğısı üçün xarakterik olmamışdır. Lakin müasir mərhələdə gənc tarzən Şəhriyar İmanovun fəaliyyətində ilk dəfə eksperimental ifa özünü göstərir. O, “Lake” kompozisiyasının orta hissəsində mizrabsız çalğı üsulunu tarda tətbiq etmişdir (Nümunə 10).

Nümunə 10

Tarda mizrabsız çalğının öyrənilməsi üçün bir sıra yeni not-işarə sistemi ilə tanış olmaq lazım gəlir. İlk növbədə sağ əlin pozisiyası barmaq lövhəsinə (tarın qoluna) yaxın gətirilir və müəyyən barmaq işarələri təyin edilir. Bir sıra alətlərin notasiyasında rəqəmlərdən (1,2,3,4) və ya “PİMA” işarələməsindən istifadə edilir. Dütar, banjo və gitarın not-işarə sisteminə dair araşdırmalarda bunu müşahidə edə bilərik [6; 9] O cümlədən Arif Sağ və Erdal Erzincan bağlamanın “şelpe” texnikasına dair tədqiqatlarında da “PİMA” işarələməsinə müraciət edirlər [4; 8]. Bunu tarın notasiyası üçün aşağıdakı kimi uyğunlaşdırırıq:

Applikatura	sol əl	sağ əl		Sim qrupunu təyin edən simvol	
baş barmaq	—	P (*pulgar*)			
işarə barmağı	1	İ (*indice*)		ağ sim	①
orta barmaq	2	M (*medio*)		sarı sim	②
üzük barmağı	3	A (*anular*)		kök sim	③

sərçə barmaq	4	—		bəm və zəng simlər	④

V – sol və ya sağ əl ilə barmaq döymə texnikası. Yuxarısında qeyd olunan applikaturaya əsasən barmaq vurulur.

Λ – sol və ya sağ əl ilə teli çəkmə/dartma texnikası. Yuxarısında qeyd olunan applikaturaya əsasən tel dartılır, aşağısında qeyd olunan barmaq isə səslənəcək notun applikaturasını təyin edir.

"Ghost" notlar (bəzən "ghosted" – səssiz, susdurulmuş, yalançı not kimi də adlanır) hər hansı bir səs yüksəkliyinə sahib olmayan səslərdir. Musiqidə ritm və teksturanın təşkilinə xidmət edir. Bu zaman sol əl barmaqları açıq simin üzərinə elə qoyulur ki, onun səs çıxarma imkanları (simin titrəməsi kəsilməklə) məhdudlaşır. Beləliklə müəyyən bir səs yüksəkliyinə malik olmayan zərb səslənmə meydana gəlir. Simli alətlərin (məs. elektro gitar, kontrabas) müasir ifa tərzlərində, əsasən jazz üslubunda həmin səs-zərb üsuluna rast gəlmək mümkündür. Notasiyada "×" not başlığı ilə qeyd olunur (Nümunə 11).

Nümunə 11. Bəzmigah kompozisiyasından fraqment (müəllif: Şəhriyar İmanov)

Qapama – sim titrəyişinin dayandırılması ilə səsin kəsilməsi üsuludur. Çalğı zamanı tam səssizlik əldə etmək üçün tətbiq edilir [10, s. 54]. Belə ki, müəyyən səsin ifa uzunluğu bitdikdə və ya pauzanın ifası zamanı dərhal simlər susdurulur. Səs yayılmasının dərhal dayandırılması, sol və ya sağ əl barmaqlarının simlərin üzərini örtməsi, qapaması ilə baş verir. Müvafiq olaraq sol əl barmaqları barmaq lövhəsi tərəfdə, sağ əl barmaqları isə çanaq tərəfdə simləri susdurur.

Müasir ifaçılıqda buna bənzər "apagado" texnikası ilə qarşılaşırıq. Bu, flamenko üslubunda geniş tətbiq edilir. Sağ əl zərbəsindən sonra kəskin şəkildə bütün simlərin susdurulması ilə özünü göstərir [13]. Müəyyən ritmik şəkilin ifası zamanı akkordların susdurulması musiqidə zərb əmələ gətirir. Gitara məxsus texnika olsa da, tar çalğısında gənc ifaçılar tərəfindən istifadə edilir. Əsasən

populyar musiqi tərzlərində müşahidə olunur. Misal olaraq, Şəhriyar İmanovun “Mirage” kompozisiyasına nəzər yetirək:

Nümunə 12

Nümunədə tarın açıq simlərinin “×” not başlığı ilə qeyd edilməsi həmin ifa üsulunu işarə edir (Nümunə 12). Belə ki, özündən əvvəlki istənilən akkordun susdurulmasını bildirir. Bu zaman mizrab zərbəsindən sonra sağ əl ilə simlərin üzəri bağlanır və səslənmə susdurulur. “Golpe” (isp. *golpe*; *golpear* – zərbə; vurmaq) ifa zamanı müəyyən ritmik funksiyanı yerinə yetirir və alətin çanaq hissəsinə edilən zərbələri bildirir. Nümunədə qeyd olunan “*” simvolu “golpe” üsulunu bildirir və sağ əl barmaqlarının zərb hərəkətlərini təyin edir. Burada böyük çanağa sağ əlin üzük və ya sərçə barmağı ilə, kiçik çanağa (və ya tarın üzünə) orta barmaq ilə tətbiq edilir.

Flajolet[4] texnikası simli musiqi alətlərində tətbiq edilən xüsusi səs yaratma metodudur. Bir səsin əsas tonundan başqa çıxara bildiyi üst tonlar da vardır. Flajolet texnikası isə əsas səsin əvəzinə həmin səsin üst tonlarının – harmoniklərin eşidilməsini mümkün edən çalğı texnikasıdır. Simlilərdə flajolet üsulu fit və ya fleyta ilə müqayisə edilən yüksək tonlu (cingiltili) səslər yaradır [7, s. 663-665]. Bunun üçün simi barmaq lövhəsinə (pərdəyə, tarın qoluna) sıxmaq əvəzinə sim üzərinə səthi və ani toxunuş edilir. Həmin səsləri tarın bir sıra pərdələrində əldə etmək mümkündür. Bu səslərə “təbii harmониklər” də (natural harmonics) deyilir.

Təbii harmonikləri ağ və sarı sim, eləcə də kök sim qrupunda bəm tel boyunca bir sıra pərdələrində əldə edilir. Musiqi mətnində “□” simvollu not başlığı ilə göstərilir. Sim qrupları üzrə yazılışı və səslənməsi aşağıdakı kimidir:

- Ağ sim üzərində təbii harmoniklər;

[4] Flageolet – fleyta ailəsinə daxil olan fit başlıqlı, şaquli nəfəsli musiqi alətidir.

Nümunə 13

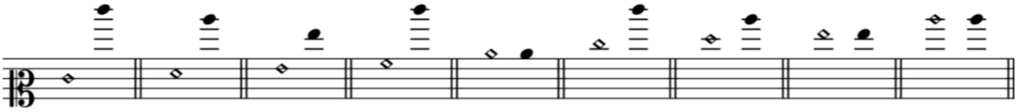

- Sarı sim üzərində təbii harmoniklər;

Nümunə 14

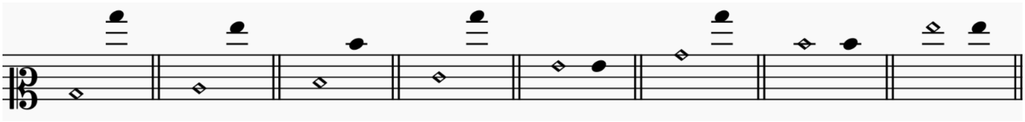

- Kök simin bəm teli üzərində təbii harmoniklər;

Nümunə 15

Məlumdur ki, tarın notasiyasında “” simvolu əsasən bəm və zəng simlərdən istifadəni nəzərdə tutur. Harmoniklərin göstərilməsində də bu işarədən istifadə edilir. Belə olduğu halda həmin simlər və harmoniklər not mətnində müəyyən şəkildə fərqləndirilir. Harmoniklər not mətnində bir neçə şəkildə göstərilə bilər:

Nümunə 16

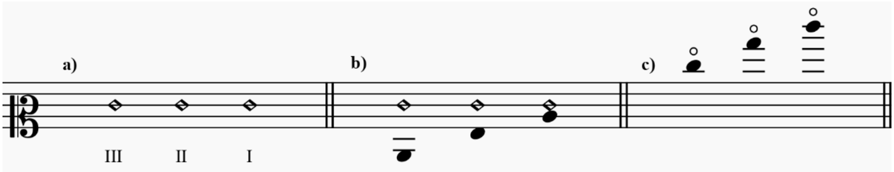

a) Sim qruplarını rum rəqəmləri ilə göstərməklə: bəm sim – III, sarı sim – II, ağ sim – I.
 isə simvolu həmin simin hansı pərdəsi üzərində tətbiq edilməsini bildirir;
b) Harmoniklərin aşağısında tarın açıq simlərini qeyd etməklə. Bu, sim qrupunu təyin edir.
 simvolu isə həmin simin hansı pərdəsi üzərində tətbiq edilməsini bildirir;

c) Tələb olunan səslərin üzərində “○” simvolu qeyd edilməklə. Bu, ifa olunacaq səs yüksəkliyini təyin edir. Hansı sim qrupu və pərdədə tətbiq edilməsi göstərilmir;

Tarın bəm və zəng simlərindən istifadə zamanı isə müəyyən artikulyasiya simvolları qeyd edilir:

Nümunə 17

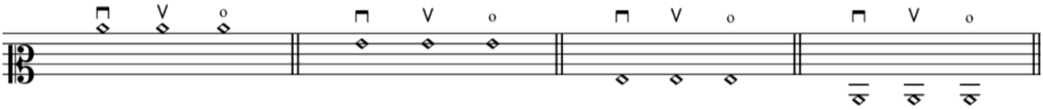

Flajolet texnikası xalq musiqi ifaçılığı üçün xarakterik olmasa da, çağdaş ifaçılıqda və bir sıra müasir kompozisiyalarda xüsusi səs yaratma metodu kimi işlədilir.

Araşdırmada tarın ifaçılıq üsulları ilə digər alətlərin çalğı texnikalarına qarşılıqlı nəzər yetirilmişdir. Digər texnikaların əslində tarın imkanları üçün heç də yad olmadığı, sadəcə üslub və istifadə şəkli cəhətdən fərqləndiyi məlum olmuşdur. Eləcə də bu üsulların eyniləşdirilməməsi üçün müqayisəli şəkildə oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən edilmişdir. Bununla yanaşı tar ifaçılığı üçün yeni hesab edilən müasir çalğı tərzlərinə də nəzər yetirilmişdir. Şübhəsiz ki, tar ifaçılıq sənəti klassik musiqi təfəkkürü ilə yanaşı, ən çağdaş musiqi üslublarının belə məharətlə öhdəsindən gəlməkdədir. Bu səbəblə tarın daim genişləyən çalğı üsullarının öyrənilməsi də xüsusi maraq doğurur. Müasir mərhələdəki çalğı priyomlarının araşdırılması ilk dəfə bu məqalədə öz əksini tapır. Ümid edirik ki, araşdırmamız bu istiqamətdə aparılacaq gələcək tədqiqatlara faydalı olacaqdır.

Sadigov Kanan Gazanfar

Research of Methods of Contemporary Performance on the Tar

Summary

The performance art of the Azerbaijani tar is distinguished by its rich variety of playing techniques. Furthermore, as a result of interaction with other musical instruments, several performance methods have influenced and been incorporated into tar playing. In particular, in the contemporary period, the influence of popular music and the activity of young musicians have given rise

to modern approaches in tar performance. Therefore, this paper examines several performance techniques of the tar in conjuction with the playing methods of other instruments, identifying both their similarities and differences. This study represents the first scholarly attempt to examine the new emerging playing techniques. For this purpose, references are made to contemporary playing practices of the violin, guitar, baghlama, and banjo, as well as to relevant research conducted on these instruments. The musical examples presented in the article have been transcribed by the author, and certain playing techniques are applied to the notation of the tar for the first time.

Key words: Azerbaijani tar performance art, modern performance practices, instrumental techniques, new playing methods

Садыгов Кянан Газанфар оглу

Исследование современных приемов исполнения на таре

Резюме

Исполнительское искусство азербайджанского тара отличает богатое разнообразие исполнительских приемов. Более того, в результате взаимодействия с другими музыкальными инструментами, несколько исполнительских методов оказали влияние и были интегрированы в игру на таре. В частности, в современный период влияние популярной музыки и деятельность молодых музыкантов привели к возникновению современных подходов в исполнении на таре. Поэтому в данной работе рассматриваются несколько исполнительских техник игры на таре в взаимном рассмотрении с методами игры на других инструментах, выявляя как их сходства, так и различия. Это исследование представляет собой первую научную попытку изучить вновь возникающие техники игры. Для этого сделаны ссылки на современные практики игры на скрипке, гитаре, багламе и банджо, а также на соответствующие исследования, проведенные по этим инструментам. Музыкальные примеры, представленные в статье, были транскрибированы автором, и некоторые техники игры впервые применены к нотации тары.

Ключевые слова: искусство игры на азербайджанском таре, современные исполнительские практики, инструментальные приемы, новые методы игры.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Adler, S. (1989). The Study of Orchestration (Second Edition). W.W. Norton & Company, İnc. New York. 640 p.
2. Ayyıldız, S. (2018). Methods for creating melodic patterns using parmak vurma technique in saz (bağlama) performance. Ph.D Thesis, İstanbul Technical University, İnstitute of Social Sciences. 431 p.
3. Bədəlbəyli, Ə. B. (1969). İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti. Bakı: Elm. 248 səh.
4. Çanakçı, E., Mak, M. (2023). Bağlamada tel ayırma tekniği. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 106, səh. 1-25.
5. Çalışkan, F. (2018). 1980'lerden günümüze performans pratiğinin dönüşümü ve etkileri: bağlama çalgısında el ile (tezenesiz) çalma tekniği. Portre Akademik Müzik ve Dans Araştırmaları Dergisi, 17, səh. 7-29.
6. During, J. (2001). Hand Made. Pour une anthropologie du geste musical. Cahiers d'ethnomusicologie, 14, səh. 39-60.
7. Groves, G. (1879). A Dictionary Music and Musicians (A. D. 1450-1880) by Eminent Writers, English and foreign: in 4 volumes (Vol.1), London. 962 p.
8. Haşhaş, S., Yeşilyurt R., İmik Ü. (2021). Bağlama öğretimi/öğreniminde parmak baskılarını göstermeye yönelik bir işaretlendirme yöntemi önerisi. İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi, Cilt:7, Sayı: 1. səh. 33-62.
9. Turner, J. A. (1900). Ellis's thorough School for the five stringed Banjo. Tutor Book, London. 92 p.
10. Vəkilov, H. (2007). Azərbaycan tarı və onun ifaçılıq problemləri haqqında təkliflər. Bakı. 58 səh.

İnternet resurslar

11. Sarah Command Teaches Percussive Acoustic Techniques from Andy McKee's "Drifting". URL: https://www.guitarworld.com/acoustic-nation/acoustic-nation-sarah-command-teaches-percussive-acoustic-techniques-andy-mckees-drifting
12. How to two-hand tap like Eddie Van Halen. URL: https://www.guitarworld.com/lessons/how-to-two-hand-tap-like-eddie-van-halen
13. Flamenco Guitar Techniques and Definitions. URL: https://richterguitar.com/flamenco-guitar/flamenco-guitar-techniques-and-definitions/
14. Sinan Ayyıldız – "Aman ovçu". URL: https://www.youtube.com/watch?v=HnwoeDHWZ-U

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 29.04.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15.05.2025
Ekspert rəyi: Gülnar Verdiyeva

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

TƏSVİRİ SƏNƏT

UOT 730
https://orcid.org/0009-0007-9147-260X
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.0188

Samirə Məmmədova Mahir qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin doktorantı
E-mail: samiramamedova04@mail.ru

MÜASİR AZƏRBƏYCAN DƏZGAH HEYKƏLTƏRAŞLIĞINDA ESXATOLOGİYA TEMATİKASI

Xülasə: Təsviri sənətdə mücərrəd anlayışlar yaradıcının təxəyyülü və icra texnikasından asılıdır. Mücərrəd anlayışlı mövzulu sənət əsərləri yaradılarkən, rəssam və heykəltəraşın özünün fərdi baxışı və təsəvvürü ön plana çıxır, bu da hər bir əsərin özünəməxsusluğunu müəyyən edir. Hazırkı məqalədə isə Azərbaycan heykəltəraşlığında mühüm yer tutan bir sıra əsərlər təhlil edilib. Məqalədə Zeynalabdin İsgəndərovun "Ölüm", Fuad Salayevin "Qıl körpüsü" və "Son. Cənnətə qapı" adlı əsərləri araşdırılaraq, bu əsərlərin bədii həlli və onlarda istifadə edilən simvolizm təhlil olunmuşdur. Əsərlərin Azərbaycan heykəltəraşlığındakı rolu və təsiri, həmçinin bu əsərlərin sənət tarixindəki əhəmiyyəti müzakirə edilir.
Açar sözlər: esxatologiya, axirət, cəhənnəm, plastika, heykəltəraşlıq

Heykəltəraşlıq, təsviri sənətin digər növlərindən fərqli olaraq, yaradıcıya nisbətən məhdud imkanlar təqdim edən bir sənət növüdür. Çünki heykəl, statik bir obyekt olaraq, məhdud bir mühitdə, zaman və məkan baxımından sərhədlənmiş şəkildə emosiyalar və düşüncələr yaratmağa çalışır. Bu sənət, yalnız bədii estetikaya deyil, həm də fiziki mühitlə əlaqəyə əsaslanan məna və hisslərə dayanır. Təsviri sənətdə, məsələn, boyakarlıq və ya qrafikada səth üzərindəki rəng və formaların oyunları ilə anlaşılan təsir yaratmaq imkanları genişdir. Lakin heykəltəraşlıqda, materialın təbiəti və fiziki məhdudiyyətlər, bədii və ideya təhvilinin daha mürəkkəb və dolğun bir şəkildə reallaşmasını tələb edir. Xüsusilə də mövzu bəşəriyyətin son taleyi, ölüm, cənnət, cəhənnəm, bir sözlə – esxatologiya kimi çox dərin fəlsəfi və metafizik anlayışlar olarsa –

sənətkarın yalnız texniki bacarığı deyil, həm də güclü bir emosional zəka, təxəyyül və fəlsəfi düşüncə qabiliyyəti ilə bu çətin mövzunu izləyiciyə çatdırmaq mümkün ola bilər.

Bəşəriyyətin gələcəyi, həyatın və ölümün təbiəti barədə dərin düşüncələr tarix boyunca insan təfəkkürünün əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Bu cür suallara cavab axtarmaq fərdi olmaqdan çıxaraq ümumbəşəri bir məsələyə çevrilmiş və sənətkarlar da bu mövzulara öz əsərlərində tez-tez müraciət etmişlər. Lakin heykəltəraşlıq, özünün məhdudiyyətləri ilə bu mövzuların təcəssümündə daha mürəkkəb bir vəzifə qarşısında dayanır. Hətta ən təcrübəli sənətkarlar üçün belə, bu məqsədin reallaşdırılması böyük bir bədii cəsarət, texniki bacarıq və fəlsəfi düşüncə tələb edir. Bu cür mücərrət mövzuların sənətdə, xüsusilə də heykəltəraşlıqda təcəssümü, nəinki ideyanın realizasiyası, həm də izləyicinin bu ideya ilə ünsiyyətdə olmasını təmin edən bir vasitə olaraq çıxış edir. Bu baxımdan, bu mövzuların heykəltəraşlıqda işlənməsi həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən çoxsaylı çətinliklər və suallar doğurur. Məsələn, ölüm kimi mövzu ilə əlaqəli olaraq, sənətkar necə bir mövzuya müraciət etməli və bunu necə formalaşdırmalıdır ki, həmin mövzu izləyicini düşündürsün, həm də onun emosional dünyasına təsir etsin? Əslində, heykəltəraşın bu çətinlikləri aşması, əsərinin yalnız estetik qiymətini deyil, həm də metafizik və fəlsəfi dərinliyini ortaya qoyur.

Yuxarıda deyilən mücərrət mövzuların heykəltəraşlıqdakı çətinliklərinə baxmayaraq müasir dövr Azərbaycan heykəltəraşlığında bu cür mövzulara rast gəlmək mümkündür. Bunun üçün bəzi mühüm nümunələrə diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, Fuad Salayevin “Qıl körpüsü” və “Son. Cənnətə qapı” adlı əsərləri, Zeynalabdin İsgəndərovun “Ölüm” adlı heykəli esxatologiya mövzusuna aid ən yaxşı nümunələrdən sayılır. Hər üç əsər, yalnız estetik və texniki cəhətdən deyil, həm də insan mövcudiyyəti ilə bağlı dərin düşüncələri təqdim edir. Zeynalabdin İsgəndərovun “Ölüm” əsəri, ölümün simvolik təcəssümü olaraq, insanın sonsuzluğa olan marağını və qorxusunu əks etdirir. Fuad Salayevin “Qıl körpüsü” və “Son. Cənnətə qapı” əsərləri isə insanın həyatdakı keçici anlarını və ölümdən sonrakı səyahətini rəmzlərlə təqdim edir.

Bu əsərlər, yalnız bədii və texniki baxımdan deyil, həm də onların fəlsəfi yükü ilə Azərbaycan heykəltəraşlığında yeni bir mərhələnin təcəssümüdür.

Bu heykəllərin təhlili, yalnız onların bədii dəyərini deyil, həm də onların fəlsəfi və metafizik məzmununu daha dərindən anlamağa imkan verir. Beləliklə, bu əsərlər Azərbaycan heykəltəraşlığının inkişafını, sənətin təkcə gözəllik deyil, həm də ideya və duyğuların ifadəsi olduğunu nümayiş etdirir. Bu baxımdan, əsərlərin təhlili Azərbaycan heykəltəraşlığının inkişafı və mədəniyyətimizə verdiyi töhfələr barədə daha geniş baxış formalaşdırmağa kömək edir.

Esxatoloji mövzulu dəzgah heykəltəraşlığının nümunələrindən Fuad Salayevin "Qıl Körpüsü"nü (1994) qeyd etmək lazımdır. Ümumiyyətlə Salayev istənilən mövzuya öz toxunuşları ilə xüsusi məna verməyi bacaran sənətkardır. Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Emin Ələkbərov özünün sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasında qeyd edir ki, *"Hər bir sənətkarın öz dəsti xətti, düşüncə tərzi onun əsərlərində də özünü büruzə verir və Fuad Salayev də heykəltəraşlıq sahəsində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən heykəltəraşdır. Fuad Salayevin hər bir işinin respublika və xarici sərgilərdə uğur qazanması sənətkarın heykəltəraşlıq məkanında özünəməxsus dəsti-xəttə malik olmasının, yaradıcı bir sənətkarın, yeni və fərqli əsərlər müəllifinin mövcudluğunun geniş miqyasda, həm ölkə daxilində, həm də ölkə xaricində təsdiqidir"* [1; 12-13]. Esxatoloji mövzulu "Qıl körpüsü" adlı bu əsər Azərbaycanın müasir incəsənətində önəmli yeri olan, dərin fəlsəfi məna daşıyan konseptual kompozisiyalardan biridir. "Qıl körpüsü" ifadəsi İslam mədəniyyətində tez-tez rast gəlinən metaforalardandır. Bu ifadə, xüsusilə, hədislərin təsvir etdiyi mənəvi bir sınağı, insanların axirətdə cənnət və cəhənnəm arasındakı körpüdən keçməsini təsvir edir. Bu körpü incə bir qıl qədər nazik və iti olduğu üçün yalnız düzgün yolda olanlar və günahdan uzaq duranlar keçə bilər. Fuad Salayev bu dini-simvolik anlayışı müasir incəsənət kontekstinə gətirərək onu daha geniş, universal mənalarla zənginləşdirir. Heykəl sadəcə dini motivlərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda fərdi və cəmiyyətin həyatına dair daha geniş bir metafora təqdim edir. Fuad Salayevin "Qıl Körpüsü" əsəri həm də insanın daxili mübarizəsi, əxlaq prinsipləri və həyatda qərarların nəticələrinə dair bir düşüncə formasıdır. Körpüdən keçmək hər bir insanın həyatında qarşılaşdığı çətin qərarları və

mənəvi balansı simvollaşdırır. Buna görə kompozsiyada ayrı-ayrı fədlərə nəzər saldıqda hərəsinin bir pozada təsvir olunduğunu görürük. Biri sonluğun gözünə dik baxaraq getdiyi halda, digəri utanaraq başını aşağı salır, bir başqası geriyə dönməklə sanki dönüb həyatdakı əməllərinə düzəliş etmək istəyir. Bundan başqa kompozisiyada müxtəlif personajların olması körpünün yalnız fərdi deyil, kollektiv şəkildə insanların ortaq dəyərlər üzərində balans qurmağa çalışdığı bir cəmiyyəti də əks etdirir.

Ümumi olaraq Fuad Salayevin "Qıl Körpüsü" əsəri həm forma, həm də məna baxımından Azərbaycan müasir incəsənətində çoxşaxəli bir simvolik dəyərə malikdir. O, tamaşaçını həm öz daxili dünyasını, həm də insan cəmiyyətinin vəziyyətini düşünməyə vadar edir. Bu əsər insanın mənəvi yolunu əks etdirən güzgü rolunu oynayır və hər kəsi öz "qıl körpüsü" ilə üzləşməyə çağırır.

Fuad Salayevin yaradıcılığında esxatologiya tematikası təkcə "Qıl körpüsü" ilə yekunlaşmır. Onun "Son. Cənnətə Qapı" əsəri də bu mövzulu kompozisiyalarındandır. Bu əsərin Azərbaycan heykəltəraşlığındakı əhəmiyyəti aldığı mükafatla təsdiqini tapır. "*Fuad Salayev yaratdığı qiymətli əsərlərinə görə 1993–cü ildə Tokio şəhərində İtalyan pavilyonunda keçirilən XVII Ümumdünya rəssamlarının sərgisində nümayiş olunan "Son.Cənnət qapısı" adlı əsərinə görə Beynəlxalq diploma layiq görülüb"* [1; 11]. O həm fəlsəfi, həm də simvolik baxımdan dərin məzmun daşıyan bir heykəltəraşlıq əsəridir. Bu əsər həyat, ölüm, axirət və mənəvi axtarışların konseptual təsviri kimi qəbul edilir. Əsərin adı və forması, eləcə də onun təqdimat tərzi tamaşaçıya geniş düşüncə sahələri açır. Əsəri şərh edərkən ilk növbədə onun adına və ifadə formasına nəzər salmaq lazımdır. Bu kompozisiyada yuxarıya doğru dik duran pilləkənin sonunda dayanan adam fiqurunu görürük. Pillələrin ara məsafəsinin eyni olmaması həyat yollarının çətinlik səviyyəsini simvolizə edir. Adam fiqurunun aşağıya doğru boylanmasını sanki ömür hekayəsinə son dəfə nəzər salması kimi qiymətləndirmək olar. Bu baxışlar insanın hansı çətinliklərdən çıxıb, cənnətə doğru yüksələ bilməsi və son mənzilə getməzdən öncə bir daha dünyəvi həyata nəzər yetirməsi anlamına gələ bilər. Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Emin Ələkbərov bu əsəri təhlil edərkən belə qənaətə gəlmişdir: *"Kompozisiya*

baxımından "Son. "Cənnət qapısı" böyük marağa səbəb olan əsərdir. Bu əsərdə təsvir olunan hündür pilləkən yuxarı qalxdıqca incə və daralır. Pilləkənin dibinə bərkidilmiş iki ox onun dəstəyini təşkil edir və nərdivanın yuxarı hissəsində qabağa əyilmiş qocanın təsviri indiki və gələcək dünyalar arasında olan insanı təmsil edir. Heykəltəraşın "sərhədi", bu dünyadan o dünyaya "keçid"i əks etdirən əsərləri dərin mənalarla doludur" [4; 5]. Bundan başqa digər bir elmi məqaləsində bu kompazisiyanı belə təhlil etmişdi: *Fuad Salayevin "Son. Cənnət qapıları" kompozisiyası plastik formanın konvensionallığının daha da gücləndiyini nümayiş etdirir. Burada tamaşaçıya ömrünün sonuna çatmış bir insan təqdim olunur. İnsanın mənəvi yüksəlişini simvolizə edən pilləkən və "varlığı" "yoxluqdan" ayıran son pillədən əvvəl bir anlıq donmuş insan fiquru real yozumdan çox uzaqdır. Kompozisiya həm məzmunca, həm də plastik həll baxımından son dərəcə simvolikdir. Buradakı pilləkən çox şərti olaraq pilləkən adlandırıla bilər və insan fiquru isə çətin müəyyən edilə bilən siluetdən ibarətdir"* [3; 128]. "Son. Cənnətə Qapı" əsəri insanın həyatı və ölümü barədə ən fundamental sualları incəsənət vasitəsilə araşdıran, güclü bir metafora və simvol olaraq çıxış edir. Bu heykəl həm milli mədəniyyətin dini dəyərlərini, həm də bəşəriyyətin mənəvi axtarışlarını tərənnüm edir.

Azərbaycan incəsənətində müasir dövr heykəltəraşı, çoxsaylı mükafatlara, o cümlədən Azərbaycanın əməkdar artisti adına layiq görülən, gərgin emosional reaksiyalar doğuran heykəlləri ilə tanınan Zeynalabdin İsgəndərov realizm elementlərini abstraksiya ilə birləşdirən üslubdan istifadə edərək əsərlərində izləyiciləri ölüm, mənəviyyat və şəxsiyyət kimi universal mövzular üzərində düşünməyə dəvət edir. O, yaradıcılığında dərin mövzuları açmağa, izləyicilərini mənəvi dəyərlərə fikir verməyə səsləyib. Stilistik seçim baxımından İsgəndərov öz yaradıcılığında dramatik formalardan və emosional təsiri artırmaq üçün işıq və kölgənin oyunundan məharətlə istifadə edib. O, "Ölüm" adlı heykəlində də bu ənənəni davam etmişdir. Elə əsərin adının özü ölüm mövzusunun birbaşa araşdırılmasına işarə edir. Heykəlin insan fiqurunda və önə doğru əyilən pozada verilməsi bir tərəfdən ölümün bəşəriyyət qarşsında günahkar olduğu hissini yaradırsa, digər tərəfdən fiqurun sərtliyi onun həm qorxulu, həm də qaçılmaz təbiətini ifadə edir. O, bu əsəri ilə ölümü təkcə faciəli

sonluq kimi deyil, həm də insan varlığının zəruri mərhələsi, bəlkə də daha dərin və naməlum bir yerə, varlığa keçid kimi ifadə etmişdir. Yəqin ki, buna görə heykəlin üzünü boş saxlayıb. Kölgənin düşməsilə ölümün qaranlıq, bizə məlum olmayan tərəfini vurğulamağa çalışıb. Heykəldə boşluq elementləri həyatın kövrəkliyini və ölümün qaçılmazlığını simvollaşdırır. Səthin nahamarlığı isə ölümün emosional təsirini əks etdirir.

Ümumiyyətlə, Zeynalabdin İsgəndərovun üslubu, bir qayda olaraq, realizm və abstraksiya sintezi ilə xarakterizə olunur ki, bu da hər bir tamaşaçıya əsərin mənasını özünəməxsus şəkildə şərh etməyə imkan verir. İsgəndərov boş və massiv formalar arasında kəskin kontrastlar və ya növbələşən hamar və kobud fakturalar kimi bədii vasitələrdən istifadə edir. Onun bu üslubunu nəzərə alsaq, bu əsərlə həyatdan ölümə keçid ideyası ilə əlaqəli olan gərginliyi və dramı vizual olaraq vurğuladığını deyə bilərik. Ölüm heykəlinin emosional təsiri onun mövzusunun universallığı ilə gücləndirilə bilər. Heykəl bir tərəfdən naməlumluq qorxusunu oyadır, digər tərəfdən də ölümün bir keçid olaraq varlığın və mədəni irsin qaçılmaz bir parçası olduğunu göstərir. Bu, onun digər əsərləri, məsələn, xatirə abidələri üçün də xarakterikdir. Güman etmək olar ki, İsgəndərovun yaradıcılığında ölüm obrazının özü simvolik və metaforikdir. Heykəltəraşın mücərrəd formalara üstünlük verməsi tamaşaçının təfsiri üçün yer buraxır. Sənətşünas Hökumə Səfərli Ağasoy sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasında qeyd etdiyi kimi, *“Əsasən plastik həllin reallığına və yapma manerasının yumşaqlığına üstünlük verən heykəltəraş, elə əsərlərinin tamaşaçı rəğbəti qazanmasını da bu inandırıcılıq və icra səmimiliyi ilə əldə etmişdir”* [2; 12].

Yekun olaraq demək olar ki, müasir dövrdə inkişaf etməkdə olan Azərbaycan təsviri sənətində, o cümlədən dəzgah heykəltəraşlığında, həm mövzu, həm janr, həm də stilistika baxımından böyük bir inkişaf və müxtəliflik müşahidə olunur. Bu inkişaf, yalnız sənətin texniki cəhətləri ilə bağlı deyil, həm də sənətkarların ideya və yaradıcılıq dünyalarının zənginliyi ilə əlaqədardır. Bu gün Azərbaycan heykəltəraşlığı, müxtəlif dövrlər və mədəni təsirlər arasında bir körpü rolunu oynayır və yerli ənənələrlə yanaşı, müasir bəşəri düşüncələr və fəlsəfi yanaşmalarla da zənginləşir. Müxtəlif heykəltəraşların yaratdığı

nümunələr arasında ən sadə, gündəlik həyatı və insanları təsvir edən əsərlərdən tutmuş, daha dərin fəlsəfi və metafizik mənalar daşıyan, bəşəriyyətin taleyinə dair ideyalar ortaya qoyan əsərlərə qədər geniş bir spektr müşahidə olunur. Bu, Azərbaycan heykəltəraşlığının həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə zənginləşdiyini və bu sahədə yeni yolların açıldığını göstərir. Xüsusilə, son dövrlərdə, esxatologiya kimi çox dərin və mürəkkəb mövzuların Azərbaycan heykəltəraşlarının yaradıcılığında yer alması, bu sənət növünün inkişafında əhəmiyyətli bir addım olaraq qiymətləndirilə bilər. Esxatologiya, insanın həyat və ölüm mövzusuna dair tarixi və müasir baxışları, varlığın mövcudiyyəti və sonsuzluq məsələlərinə dair düşüncələri əks etdirən bir anlayışdır. Bu, yalnız dini və metafizik bir mövzu olmaqla qalmır. Onu fəlsəfi, mədəni və bəşəriyyətə dair geniş düşüncə sahəsinə də aid etmək olar. Müasir Azərbaycan heykəltəraşları, bu dərin ideyanı öz əsərlərində fərqli formalarda təqdim edərək, izləyicini düşündürməyə, emosional və intelektual olaraq təhrik etməyə cəhd edirlər.

Esxatologiya, müasir dövr Azərbaycan heykəltəraşlarının yaradıcılığında yalnız bir mövzu deyil, həm də onların fəlsəfi və mənəvi düşüncə tərzini ifadə etmələrinin bir yolu olaraq çıxış edir. Bu əsərlər, gözəl və estetik təsvirlər yaratmaq məqsədini daşımaqla yanaşı, həm də həyatın mənası, ölümün təbiəti və bəşəriyyətin axirət taleyi barədə dərin düşüncələri gündəmə gətirir. Bu baxımdan, heykəltəraşlıq əsərlərinin təkcə estetik qiyməti deyil, həm də onların ideya yükü, sənətin əsl qüdrətini ortaya qoyur. Müxtəlif heykəltəraşların bu mövzularda yaratdıqları əsərlər, cəmiyyətin kollektiv şüurunun və mədəniyyətinin dərinliklərinə enməyi və bu dərinliklərdən yeni mənalar çıxarmağı bacarır.

Beləliklə, Azərbaycan heykəltəraşlığında esxatologiya mövzusunun işlənməsi, yalnız bədii və fəlsəfi sahədə deyil, həm də mədəniyyətin bir parçası olaraq, insanın mövcudiyyətinə və ölümə dair düşüncələrini əks etdirən mühüm bir prosesdir. Bu mövzu ilə bağlı yaradılan əsərlər, yalnız müasir dövrün sənətini deyil, həm də Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafını, onun universallığını və zamansızlığını nümayiş etdirir. Esxatologiyanın Azərbaycan heykəltəraşlığında yer alması, eyni zamanda sənətin yalnız bir özünüifadə forması olmadığını, həm

də cəmiyyətin dəyərlərini, ideallarını və mövcudluq anlayışlarını təhlil etməyin bir yolu olduğunu göstərir. Müasir Azərbaycan heykəltəraşları bu cür dərin mövzuları işləməklə, bir tərəfdən sənətin ənənələrini yaşadır, digər tərəfdən də onları yeni fəlsəfi və estetik yönlərdə inkişaf etdirir və müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, bəşəriyyətin böyük suallarına cavab axtarır. Bu mənada, Azərbaycan heykəltəraşlığının gələcəyi, əsrlər boyu formalaşmış ənənələrin və müasir düşüncə tərzlərinin harmoniya içində birləşdiyi bir sahə olacaqdır.

Fuad Salayev. Qıl körpüsü. 1994. Tunc, 37x67x10 sm

Zeynalabdin İsgəndərov. Ölüm.
2002. Tunc

Fuad Salayev. Son. Cənnətə qapı.
1994. Tunc. 28x36x18

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ələkbərov, E. Heykəltəraş Fuad Salayevin yaradıcılığı: / Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı – Bakı: 2016.
2. Səfərli Ağasoy H. Müstəqillik dövründə Azərbaycanın dəzgah heykəltəraşlığı: / Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı – Bakı: 2016.
3. Алекперов Э. Соотношения «содержания» и «формы» в творчестве Азербайджанского скульптора Фуада Салаева / Empirický a aplikovaný výzkum – Paradigmata poznání. 4. 2016.

4. Алекперов Э. Философские образы в творчестве Фуада Салаева / Literature and art of the new century: the transformation process and the continuity of traditions Materials of the international scientific conference on January 20-21, 2016 – Prague 2016.

Самира Махир кызы Мамедова

Эсхатологическая тема в современной азербайджанской скульптуре

Резюме

Статья посвящена важной теме эсхатологии в творчестве современных азербайджанских скульпторов, которая, несмотря на свою значимость, представлена в их работах в относительно ограниченном объеме. Богатый художественный ландшафт современной пластики формируется благодаря произведениям множества талантливых мастеров, каждый из которых привносит в свои работы уникальные смыслы, содержание и сюжеты. Цель данного исследования заключается в глубоком анализе произведений, которые затрагивают эсхатологические темы, рассматриваемые в контексте азербайджанской скульптуры. В рамках исследования изучается художественно-эстетические особенности таких пластических образцов, как «Смерть» Зейналабдина Искендерова, «Судный день» и «Конец. Врата в рай» Фуада Салаева. Эти работы проанализированы с точки зрения их концептуального содержания, формальных характеристик и эмоционального воздействия на зрителя, что позволит лучше понять, как современные скульпторы интерпретируют вечные вопросы жизни и смерти, а также судьбы человечества.

Ключевые слова: эсхатология, конец света, рай, пластика, скульптура

Samira Mammadova Mahir

The Theme of Eschatology in Contemporary Azerbaijani Sculpture

The article is dedicated to the important theme of eschatology in the works of contemporary Azerbaijani sculptors, which, despite its significance, is represented in their works in a relatively limited volume. The rich artistic

landscape of modern sculpture is shaped by the creations of many talented masters, each of whom brings unique meanings, content, and narratives to their works. The aim of this study is to conduct a deep analysis of works that touch upon eschatological themes, examined within the context of Azerbaijani sculpture. The research focuses on the artistic and aesthetic features of such plastic samples as "Death" by Zeynalabdin Iskenderov and "Judgment Day" and "The End. Gates to Paradise" by Fuad Salayev. These works are analyzed in terms of their conceptual content, formal characteristics, and emotional impact on the viewer, allowing for a better understanding of how contemporary sculptors interpret eternal questions of life and death, as well as the fate of humanity.

Key words: eschatology, hereafter, heaven, sculpture, plasticity

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 28.01.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 03.02.2025
Ekspert rəyi: Aslan Xəlilov

UOT 75
ORCID: 0009-0007-5043-1537
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.0199

Nərmin Kərimli Muxtar qızı
Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyası
Doktorant
narmin.kerimli.93@mail.ru

TƏSVİRİ SƏNƏTDƏ AVTOPORTRET

Xülasə: Məqalədə insanın özünüifadə forması kimi avtoportret janrının tarixi inkişafı və sənətkarın daxili dünyasının sənət vasitəsilə təqdim olunması prosesi araşdırılır. Həmçinin, məqalədə avtoportretin yalnız xarici görünüşün təsviri ilə məhdudlaşmadığı, eyni zamanda sənətkarın emosional vəziyyəti, sosial mövqeyi və şəxsiyyət anlayışını əks etdirdiyi vurğulanır. Müəllif qədim dövrlərdən müasir dövrə qədər olan nümunələrə əsaslanaraq, avtoportretin sənətdə bir özünü tanıma və izah etmə vasitəsi kimi xüsusi rol oynadığını qeyd edir. Nəticədə, avtoportretin təkcə təsviri sənətin deyil, həm də psixoloji və fəlsəfi özünüifadə formasının ayrılmaz hissəsi olduğu göstərilir.

Açar sözlər: təsviri sənət, tarixi avtoportret, özünüifadə, portret janrı, fərdi üslub, özünü tanıma.

Avtoportret – rəssamın təkcə öz simasını deyil, şəxsiyyətini, dünyagörüşünü, yaşadığı dövrün sosial və mədəni kontekstini bizə təqdim etdiyi güzgüdür. Avtoportret sənət tarixində yüz illərlə öz yerini qoruyub saxlamışdır. İlk avtoportret nümunəsi tarixdə çox qədim dövrlərə – e. ə. XIV əsrə Firon Akhenatonun dövrünə aid olan saray heykəltəraşı Bek və onun həyat yoldaşı Taheretin birgə heykəlidir. Bu erkən nümunə bizə göstərir ki, insan özünü təsvir etməyə çox qədim zamanlardan maraq göstərib. Lakin avtoportretin bir ifadə forması, fərdi sənət nümunəsi kimi inkişafı İntibah dövründə baş verir. Bu dövrdə artıq insan, onun şəxsiyyəti, emosiyaları və fərdi baxışı sənətin mərkəzinə çevrilir.

Orta əsrlərdə rəssamlar yalnız zadəganların sifarişlərini yerinə yetirirdilər. Şəxsi portret, xüsusilə avtoportret, qeyri-adi sayılırdı. Rəssamlar anonim idi, onların fərdiliyi ön planda deyildi. Amma İntibah dövründə bu dəyişdi. Rəssam

artıq yaradıcı şəxsiyyət kimi qəbul olunmağa başladı və bu özünü avtoportretlərdə göstərdi. Bundan əlavə, əgər Orta əsrlərdə insan həyatı daha çox axirətə hazırlıq kimi görülürdüsə, İntibahla birlikdə humanist ideyalar sənətə daxil olur və rəssamın özü sənətin mövzusuna çevrilməyə başlayır. Sandro Bottiçellinin, Rafael Santi, Leonardo da Vinçinin, Mikelanjelonun, Tisianın və digər rəssamların yaradıcılığında avtoportretləri görə bilərik. Onlarının avtoportretlərində sənətdə şəxsi ifadənin güclü forması təzahür olunur.

Sənətşünas Qraşenkov erkən İntibah dövrünün avtoportretləri haqqında yazır ki, tamaşaçıya birbaşa baxış, güzgü vasitəsilə yaranan qeyri-təbii asimmetriya – bunlar çoxfiqurlu kompozisiyalardakı avtoportretlərin ayırd edici xüsusiyyətləridir. Məsələn, Sandro Bottiçellinin “Sehrbazlara pərəstiş” əsərinin ön tərəfində, sağ küncdəki bir fiqurun - tamaşaçıya birbaşa baxan bir kişinin – S.Botiçellinin özü olduğu güman edilir. Bu fiqurun üzü çox fərqlidir, və digər personajlardan fərqli olaraq izləyici ilə göz kontaktı qurur. Bu, çox vaxt avtoportretlərdə rast gəlinən bir xüsusiyyətdir.

Avtoportret deyəndə ilk ağıla gələn rəssamlardan biri Qərbi Avropa İntibahının ən görkəmli ustalarından biri olan Albrext Dürerdir. Onun avtoportretləri təkcə öz dövrünün deyil, bütövlükdə sənət tarixinin zirvəsi hesab edilir. Dürer özünü bəzən müqəddəs obraz kimi təqdim edirdi və bu, dövrünün estetik və dini anlayışlarına da işarə edirdi. onun 14 yaşında təsvir etdiyi avtoportretində həyata yeni başlayan gəncin sakitliyini görürüksə, zamanla işlədiyi digər avtoportretlərdə özünü sınamış və özündən əmin olan yetkin bir insanı görürük.

İntibahdan sonra da Barokko, Rokoko və Neoklassizm dövrlərində də rəssamların yaradıcılığında avtoportret geniş yayılmışdı. Mannerist rəssam El Qrekonun avtoportretləri ilə yanaşı, sonradan ispan sənətkarları Velaskes və Surbaran, fransız akademik rəssamı Nikola Pussen, Flamand sənətkarları Rubens, Antoni van Deyk və dahi holland sənətkarı Rembrant van Reynin avtoportretləri təsviri sənət tarixində əvəzedilməz yerə sahibdir. Qeyd edək ki, Barokko dövrünün avtoportretləri təntənəli ifadə tərzi, təmtəraqlı, güclü işıq-gölgə kontrastları ilə seçilir. Avtoportret bu dövrdə artıq təkcə özünü tanımaq yox, özünü göstərmək və təqdim etmək vasitəsinə çevrilmişdi.

XVII əsrin görkəmli ispan rəssamı və Barokko dövrünün ən tanınmış sənətkarlarından biri olan Velaskesin "avtoportret" olaraq tanınan rəsmləri çox azdır və bəzi hallarda bu rəsmlərin həqiqətən avtoportret olub-olmadığı barədə mübahisələr var. Bununla belə, bəzi məşhur əsərlərində özünü təsvir etmişdir. "Nədimələr" Velaskesin ən məşhur əsərlərindən biridir Velaskes burada həm də özünü rəsmin sol tərəfində, əlində fırça ilə təsvir etmişdir. bu, bəlkə də onun ən məşhur avtoportreti hesab olunur. Bu əsər təkcə bədii baxımdan deyil, fəlsəfi baxımdan çox qiymətlidir. Burada sənətkarın sənətdəki rolu, baxış bucağı və təsviri sənətdə realizm anlayışı kimi məsələləri ortaya qoyulur.

Portret ustalarından biri də Rembrandt van Reyndir. O avtoportreti daha əvvəl olmadığı qədər zirvəyə daşımışdır. Onun avtoportretləri dərin müşahidə, emosional səmimiyyət və özünü tanıma cəhdləri ilə doludur. Rembrandt öz portretlərini idealizə etmir, əksinə – həyatın bütün izlərini, üzündəki qırışları, ağrıları və zamanın təsirini açıq şəkildə göstərirdi.

Onun avtoportretləri olduqca çoxdur. Məsələn, həyat yoldaşı Saskiya ilə birgə portretində rəssam daha zəngin və xoşbəxt görünür. Amma sonrakı dövrlərdə təsvir etdiyi avtoportretlərdə artıq maliyyə çətinlikləri, şəxsi itkilər və kədər onun üzündə hiss olunur. Belə bir dövrdə Rembrantın çəkdiyi bu avtoportretlərdə onun bütün bu çətinliklərinə baxmayaraq sevdiklərinin ölümünü görmüş, yetkin, peşəkar, təcrübəli biri olduğunu üzündən, baxışlarından şahid ola bilirik.

İmpressionistlər üçün isə avtoportret sadəcə zahiri görünüşü əks etdirmək deyil, hissi vəziyyəti, ani ruh halını, işıq və rəngin insan üzərindəki təsirini göstərmək idi. Yəni, İmpressionistlərin avtoportretləri özlərini tanımaqdan daha çox, hiss etdiklərini ifadə etmək cəhdidir. Onlar güzgüdə özlərinə baxmaqdan çox, güzgünün işığı necə əks etdirdiyinə maraq göstərirdilər. Bu da avtoportreti onlarda şəxsi bir eksperiment, sənət baxışı ilə özünü araşdırmaq forması halına gətirdi. Postimpressionist rəssamlar Pol Sezan, Pol Qoqen, Vinsent van Qoq, Anri de Tuluz-Lotrek həmçinin, rus rəssamları İlya Repin, İsaak Levitan **və** Konstantin Korovin, Valentin Serov, Zinaida Serebryakova və digərlərinin yaradıcılığında olan avtoportretlərin hər biri müəlliflərinin təkrarlanmaz hisslərini, düşüncələrini və daxili vəziyyətini aydın şəkildə göstərir.

XX-XXI əsrlərdə avtoportretlər isə daha çox eksperimental xarakter daşıyırdı və simvolik məna qazanmışdır. Müasir rəssamlar avtoportreti bir tədqiqat vasitəsi, özünüifadə forması və cəmiyyətə tənqidi baxış kimi istifadə edirlər. Bu dövrün seçilən avtoportretlərinin müəllifləri Anri Matiss, Mark Şaqal, Edvard Munk, Kazimir Maleviç, Frida Kahlo, Pablo Pikasso, Salvador Dali, Frensis Bekon, Endi Vorhol və digərləri idi. Adı çəkilən rəssamlarının avtoportretlərinin hər biri özünəməxsus və təkrarsız yanaşma ilə seçilir. Bu avtoportretlər təkcə öz fiziki görünüşünü əks etdirmir, həm də dövrün bədii istiqamətlərinin inkişaf mərhələlərini**,** müəlliflərinin şəxsi psixoloji vəziyyətlərini **və** sənət axtarışlarını bədii şəkildə izah edir.

Əsrin orijinal və özünəməxsus rəssamlarından biri olan Frida Kahlo idi və onun öz daxili aləmini cəsarətli və azad şəkildə təqdim etdiyi avtoportretləri onun yaradıcılığına böyük uğur qazandırmışdır. Rəssam Frida Kahlo avtoportretlərindəki məkan təsvirlərinin fərqliliyi və orijinallığı baxımından araşdırılmağa layiqdir. Tez-tez müraciət etdiyi və yaradıcılığının böyük bir hissəsini təşkil edən avtoportretlərində onun öz həyatının fiziki və emosional sarsıntılarının izlərini görmək mümkündür. Frida Kahlonun uşaqlıq illərində başlayan həyata tutunmaq mübarizəsi onun bütün həyatına və sənət həyatına təsir edən bir davamlılığa çevrilərək onu dövrünün əsasını qoyan və əhəmiyyətli rəssamlarından birinə çevirdi. Fridanın əsərlərində mühüm yer tutan avtoportretlər onun öz bədənində yer edən ağrıları təmsil etmək üçün bir vasitə kimi istifadə edilmişdir. Bir sözlə, Frida özünü və daxili dünyasını ifadə etmək üçün avtoportretlərdən istifadə edirdi. Onun daxili hissləri simvolik əşya və obrazlarla birləşdirən avtoportretləri əks etdirdiyi reallıqla rəssamın daxili dünyasına səyahət əsəri kimi qiymətləndirilir.

Azərbaycan təsviri sənətində də avtoportret olduqça geniş yayailmışdır. Erkən avtoportretlərdən biri Bəhruz bəy Kəngərliyə aiddir. Bu dövrdə realist təsvir üsulları üstünlük təşkil edirdi və sənətkarlar daha çox klassik portretlər işləyirdi. Sovet dövründə rəssamlar daha çox ideoloji tələblərə uyğun əsərlər yaratsalar da, avtoportret janrı bəzən daxili azadlıq ifadəsi kimi istifadə olunurdu. Maral Rəhmanzadə, Vəcihə Səmədova, Tağı Tağıyev, Əyyub Hüseynov, Böyükağa Mirzəzadə, Altay Hacıyev, Arif Hüseynov, Toğrul

Nərimanbəyov, Rasim Babayev, Çingiz Fərzəliyev, Tofiq Ağababayev, Kamal Əhməd və başqa sənətkarların yaradıcılığındakı avtoportretlər rəssamların həm öz sənət yolunu, öz daxili dünyalarını, yanaşmalarını, yaradıcılıq üslubunu, o cümlədən də zamanın reallıqlarını əks etdirir. Bu nümunələrin hər birində insanın öz iç dünyasına səyahətini izləmək olar.

Nəticə olaraq, avtoportret həm tarix, həm psixologiya, həm də sənət baxımından çoxqatlı bir anlayışdır. O, bizə göstərir ki, insan həmişə özünü tanımağa çalışır və sənət bu axtarışın ən güclü vasitələrindən biridir. Avtoportret – sənətçinin özünə verdiyi sualların cavabıdır. Bu suallar zamanla dəyişsə də, "Mən kiməm?" sualı həmişə sənətin mərkəzində qalacaq.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Salamzadə Ə., Rzayev N., Kərimov K., Əfəndiyev R., Həbibov N. (1977). Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Maarif nəşriyyatı. s. 212.
2. Виппер Б.Р. (1977). Итальянский Ренессанс XIII-XVI вв. М.,. т. 1-2.

Нармин Керимли Мухтар кызы

Автопортрет в изобразительном искусстве

Резюме

В статье исследуется историческое развитие жанра автопортрета как формы самовыражения человека, а также процесс представления внутреннего мира художника посредством искусства. Отмечается, что автопортрет не ограничивается лишь изображением внешности, но также отражает эмоциональное состояние, социальное положение и понимание личности художника. Автор, опираясь на примеры от древних времён до современности, подчёркивает особую роль автопортрета как средства самопознания и самовыражения в искусстве. В результате показано, что автопортрет является неотъемлемой частью не только изобразительного искусства, но и психологической и философской формы самовыражения.

Ключевые слова: изобразительное искусство, исторический автопортрет, самовыражение, жанр портрета, индивидуальный стиль, самопознание.

Karimli Narmin Mukhtar gizi

Self-Portrait in Fine Art

Summary

The article explores the historical development of the self-portrait genre as a form of human self-expression, as well as the process of presenting the artist's inner world through art. It emphasizes that the self-portrait is not limited to depicting physical appearance but also reflects the artist's emotional state, social status, and understanding of identity. Based on examples from ancient times to the modern era, the author highlights the unique role of the self-portrait as a means of self-exploration and self-expression in art. As a result, it is shown that the self-portrait is an integral part not only of visual art but also of psychological and philosophical forms of self-expression.

Key words: visual art, historical self-portrait, self-expression, portrait genre, individual style, self-exploration

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 29.04.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 05.05.2025
Ekspert rəyi: Aslan Xəlilov

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

УДК 7.03
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.0205

Лейла Исаева Азад гызы
Бакинская Академии Хореографии
докторант
s63816701@gmail.com

ПОСТМОДЕРНИСТСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ В ТВОРЧЕСТВЕ ЗАСЛУЖЕННОГО ХУДОЖНИКА АЗЕРБАЙДЖАНА ФАРМАНА ГУЛАМОВА

Резюме: Статья посвящена творчеству Заслуженного художника Азербайджана Фармана Гуламова, который своими работами в жанрах пейзажа, натюрморта и портрета занимает важное место в современной азербайджанской живописи. Отмечается, что выразительное творчество художника отличается обращением к национальным традициям, а также существующим в мировой живописи художественным принципам. Подчеркивается, что эклектика, используемая Фарманом Гуламовым во всех жанрах, – это влияние постмодернистского стиля европейских и национальных живописных традиций.

Ключевые слова: Фарман Гуламов, художник, постмодернизм, живопись, абстрактное мышление, национальные традиции.

Последовавшее за модернизмом, это течение нашло отражение в творчестве современных художников, в чьих произведениях прослеживается скептицизм, ирония, философская критика объективной реальности. Впервые этот термин упоминается в работе Жан-Франсуа Лиотара «Состояние постмодерна» (1979) (10). Постмодернизм подразумевает синтез различных стилей и направлений, отрицая при этом художественной традиции европейской живописи. Вместе с тем, этот стиль раскрывает злободневные проблемы социальной жизни, для решения которые современные художники пользуются взятыми из

обычной жизни формами и материалами, помещая их в зачастую новую систему координат.

В научной литературе существуют различные представления о возникновении течения постмодернизма в культуре и искусстве, его сущности и стране, где оно зародилось. В статье «Постмодернизм» в Большой Российской энциклопедии написано: «Термин постмодернизм впервые был использован в 1870 году английским художником Дж. У. Чепменом для определения живописи постимпрессионизма» (6). С.В. Зеленко пишет, что «постмодернизм как термин впервые был употреблен немецким философом Р. Панвицем (1881-1969) в его книге «Кризис европейской культуры», написанной в 1917 году» (2). В статье В.П. Ратникова «Постмодернизм: возникновение, развитие, сущность» отмечается: «К. Маркс, Ф. Ницше и С. Фрейд, главные представители новой философской парадигмы, оказали большое влияние на всю философию XX века, включая развитие постмодернизма, задолго до своего времени» (7).

Как видно, в научной литературе существуют самые разнообразные мнения о том, является ли постмодернизм направлением или стилем, о периоде его становления и его родине. Некоторые связывают это с появлением направления поп-арт в западноевропейском и американском изобразительном искусстве в 1950-1960-х годах. В упомянутой выше статье «Постмодернизм» в Большой Российской энциклопедии говорится, что «термин постмодернизм, исходной формой проявления которого является поп-арт, стал использоваться в изобразительном искусстве в 1970-е годы, и вместе с этим увеличился разрыв между массовым и элитная культура была соединена мостом» (6). В.М. Дианова в книге «Постмодернистская философия искусства: происхождение и современность» пишет: «По мнению американского теоретика Ф. Джеймисона, возникновение постмодернизма можно отнести к послевоенному буму в США (конец 1940-х – начало 1950-х годов), а во Франции – к периоду ее основания можно отнести Пятую республику (1958 год). Тем не менее, Хак Д. Сильверман утверждает, что

«постмодернизм не имеет родины» (1, с. 156). В автореферате Гузель Файзрахманова на диссертацию, посвященную постмодернистским тенденциям в изобразительном искусстве Башкирстана и Татарстана, отмечается, что: «Постмодернизм как стиль начал формироваться в изобразительном искусстве в конце 1950-х годов и полностью сформировался в 1970-е годы» (8, с.11).

Сегодня постмодернизм можно встретить в культурах самых разных стран, но, по мнению Жака Деррида, «самая постмодернистская страна — это Япония». Обобщая приведенные выше ссылки, можно сделать вывод, что постмодернизм как культурное явление первоначально проявился в изобразительном искусстве, а уже затем нашел свое отражение в других областях искусства.

В творчестве азербайджанских художников признаки постмодернизма можно встретить в произведениях, созданных с конца 70-х и преимущественно 80-х годов. Живя с чувством свободы, выдвигая девиз «что хочу, то и создаю», представители разных поколений с бунтарскими убеждениями, далекие от идеологии и политики, азербайджанские художники сломали барьер между элитной и массовой культурой и создали в своих произведениях гротескные образы и первые перформансы. Основной характеристикой творчества этих художников, отличавшихся в свое время «бунтарским» характером, является наличие в их картинах типичной для постмодернизма эклектики – сочетания разных стилей.

Постмодернистские тенденции проявились и в творчестве известного представителя современного азербайджанского изобразительного искусства, заслуженного художника Фармана Гуламова. Поиски художником тем и форм в этом направлении определили уровень проявления влияния постмодернизма на его творчество. Сказанное можно отнести к работам Фармана Гуламова «Полночь», «Полет», «Энергия», «Утро», «Тайна ночи», «С внуком», «Еда», «Танец», «Евангелие», «Утреннее пробуждение», «Композиция», «Ночь», «Художник и модель», «Композиция в пространстве», «Кочевники», «Пилигримы», «Разговор»,

«Общение», «Ренессанс», «Быт», «Базар» и другим. В картине Фармана Гуламова «Тайна ночи» интересно воспевание необычной сцены дня.

Фарман Гуламов находился под влиянием особенностей разных течений и во многих случаях любил смешивать стили. Результатом этого является многообразие его работ, многообразие сюжетов, богатое цветовое решение его картин. В работе «Утро», имеющей совершенно иной стиль художественной выразительности, талантливый художник испытал влияние кубизма, изобразил природу геометрическими формами, умело создал связь массы и ритма. Изображая оптимистичными мазками лирико-романтический пейзаж, художник говорит зрителю «доброе утро», возвещая зарю нового дня.

Отображая природу, художник в этой работе рассматривает отражающие архитектурную среду предметы словно это пластические элементы. В отличие от других своих пейзажей, в «Утре» художник использовал меньше оттенков цвета и предпочитал преимущественно белые тона.

Будучи поклонником творчества Рембрандта, картины, созданные художником под влиянием этого гения, всегда привлекают внимание своей высокой ценностью. К этому типу относится и произведение «Тайна ночи». На содержание «Тайны ночи» явно повлияла знаменитая картина Рембрандта «Урок анатомии доктора Тульпа», созданная в 1632 году. Произведение «Тайна ночи» Фарман Гуламов решил под влиянием картины Рембрандта «Урок анатомии доктора Тульпа», которой имеет высокую ценность как с точки зрения композиционной манеры, так и художественно-композиционного решения. Композиционный стиль своей работы художник решил с точки зрения своего индивидуального творчества, отличного от канонов классической живописи, и обратившись к эклектике, сумев создать таким образом интересное произведение в стиле постмодерн. В целом в многофигурных произведениях Фармана Гуламова можно увидеть следы влияния творчества Рембрандта. Американский ученый Ихаб Хасан систематизировал признаки постмодернистской культуры 80-х годов XX века в книге «Постмодернистская

культура» (4).

В произведениях Фармана Гуламова, созданных в постмодернистском стиле, отчетливо прослеживается участие, молчание, деконструкция, риторика, желание, сарказм, двусмысленность и другие признаки. Художественное решение работы художника под названием «Рынок», отображающее гущу людей, представлено в более темных оттенках. Изображение, данное в темно-синем цвете и мрачных оттенках неба под приглушенным отображением воздуха, встречает нас мистическим видом старинной базарной среды. Расположенная под открытым небом у подножия холмистых гор, базарная сцена простирается в сторону деревни с белыми домами и небольшими лачугами, просматривающимися вдалеке. Художник пытался отобразить не продаваемый здесь товар или разношерстную толпу, а образ жизни трудолюбивого человека. На зрителя воздействуют ностальгические чувства, создаваемые изображением старинной классической сцены в эпизоде с изображениями женщин в чадре, сидящих на земле, скрестив ноги, и продающих различные предметы. Этот эффект особенно подчеркивается изображением двух людей верхом на осле. Рынок на самом деле является местом, где толпятся люди и собираются вместе люди разных типов. В упомянутом произведении сцена, где продавцы выстроились в ряд на обочине дороги, сидя на земле и оглядываясь назад на трех идущих людей, терпеливо и спокойно ожидающих прохождения прохожего, нашла свое художественное решение в весьма эффектных формах.

Определенный интерес представляют натюрмортные работы Фармана Гуламова. Он является автором художественных образцов, которые наряду с реалистическими тенденциями предстают перед нами в абстрактных, импровизированных формах. В тех произведениях, которые отличаются индивидуальностью линий, преодолением живописных барьеров, что объясняется скорее национальными особенностями, художник иногда основывал описание родственных, а иногда и неродственных элементов на формальном живописном стиле.

В целом Фарман Гуламов не выбирал обычные сцены из жизни, а основным содержанием его произведений было создание впечатлений от событий необычного содержания, которые заставляют зрителей задуматься, заставляют прийти к его философии. Эту особенность можно отнести практически ко всем произведениям художника.

В своем творчестве Фарман Гуламов посредством композиции и цветового решения, смелой цветовой палитры и светотеневых эффектов сумел по-своему отобразить принципы абстрактного мышления. Методы, приемы и средства художественной выразительности, использование декоративности и символов, добавление далеких от композиции и содержания деталей, нашедших отражение в портретах, в пейзажах и натюрмортах, созданных Фарманом Гуламовым в начале XXI века, подтверждают склонность художника к постмодернизму. Эклектика, используемая Фарманом Гуламовым во всех жанрах, — это влияние постмодернистского стиля европейских и национальных живописных традиций.

Список литературы

1. Дианова, В.М. Постмодернистская философия искусства: истоки и современность. / В.М.Дианова. - Санкт-Петербург: Петрополис, - 1999. - с.156.

2. Зеленко, С.В. Постмодернизм как феномен культуры и мировоззренческая концепция восприятия эпохи [Электронный ресурс] / URL: file:///C:/Users/help/Downloads/Zelianko%20(1).PDF

3. Искусство в Азербайджане после независимости: новые горизонты (Art in Azerbaijan After Independence: New Horizons) Асиф Гасанов.

4. Ихаб Хассан. Культура постмодернизма [Электронный ресурс] / URL: https://knigogid.ru/books/365825-kultura-postmodernizma 23

5. Касумова Сакина Фарзали Кызы К вопросу адаптации локальной культуры Азербайджана к культурологическому пространству постмодерна // Научные исследования. 2018. №3 (22).

6. Постмодернизм. Большая российская энциклопедия [Электронный ресурс] / URL:https://bigenc.ru/philo sophy/text/3162376 21

7. Ратников, В.П. Постмодернизм: истоки, становление, сущность // Философия и общество. - 2002. №4 (29), - с.127-132.

8. Файзрахманова, Г.Р. Постмодернистские тенденции в изобразительном искусстве Башкортостана и Татарстана: / Автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. / - Екатеринбург, 2007. - с.11.

9. Mədətova, G. Postmodernist tendencies in the creativity of Farman Gulamov // "İncəsənət və mədəniyyət problemləri", AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu. Bakı, 2019. №3 (77), - s. 21-27.

10. Jean-François Lyotard. La Condition Postmoderne. Les Editions de Minuit, 1979. Жан-Франсуа Лиотар: Состояние постмодерна. — Перевод с французского.

Leyla İsayeva

Azərbaycanın əməkdar artisti Fərman Qulamovun yaradıcılığında postmodernist meyillər

Xülasə: Məqalə mənzərə, natürmort və portret janrlarında əsərləri ilə müasir Azərbaycan rəngkarlığında mühüm yer tutan Azərbaycanın Əməkdar rəssamı Fərman Qulamovun yaradıcılığına həsr olunub. Qeyd olunur ki, rəssamın ifadəli yaradıcılığı milli adət-ənənələrə, eləcə də dünya rəngkarlığında mövcud olan bədii prinsiplərə müraciəti ilə seçilir. Fərman Qulamovun bütün janrlarda işlətdiyi eklektizmin Avropa və milli rəssamlıq ənənələrinin postmodern üslubunun təsiri olduğu vurğulanır.

Açar sözlər: Fərman Qulamov, rəssam, postmodernizm, rəngkarlıq, abstrakt təfəkkür, milli ənənələr.

Leyla Isayeva

Postmodernist Trends in The Works Of The Honored Artist Of Azerbaijan Farman Gulamov

Summary

The article is devoted to the work of Honored Artist of Azerbaijan Farman Gulamov, whose works in the genres of landscape, still life and portrait occupy an important place in modern Azerbaijani painting. It is noted that the artist's expressive work is distinguished by its appeal to national traditions, as well as artistic principles existing in world painting. It is emphasized that the eclecticism used by Farman Gulamov in all genres is the influence of the postmodern style of European and national painting traditions.

Key words: Farman Gulamov, artist, postmodernism, painting, abstract thinking, national traditions.

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi:.01.10.2024
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 22.10.2024

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

UOT 746
ORCID: 0009-0009-7941-396X
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.0213

Könül Gəncmalıyeva Nurməhəmməd qızı
Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyasının doktorantı
konul.gencmaliyeva@gmail.com

QORUYUCU XARAKTERLİ DİNİ ƏŞYALARIN BƏDİİ-DEKORATİV XÜSUSİYYƏTİ

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan xalqının dini-mədəni dünyagörüşündə qoruyucu funksiyaya malik dini əşyaların – amulet, talisman, dua mətnli divar bəzəkləri və qırxaçar camların bədii-dekorativ xüsusiyyətləri təhlil edilir. Bu əşyalar yalnız inanca əsaslanan qoruyucu vasitələr deyil, həm də müxtəlif dövrlərin sənət estetikası və sosial düşüncə sistemini əks etdirən dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri kimi təqdim olunur. Amulet və talismanların üzərində Qurandan ayələr, Allahın adları və müxtəlif dualar işlənmiş, bu yazılar bəzən xəttatlıq sənətinin estetik nümunəsi, bəzən isə mənəvi qoruma vasitəsi kimi funksionallaşdırılmışdır. Material baxımından bu əşyalar mis, gümüş, əqiq daşı, parça və ya rəngli şüşədən hazırlanaraq forma və kompozisiya baxımından simmetriya və simvolik harmoniyanı əks etdirir.

Məqalədə həmçinin dua yazılı divar elementləri və qırxaçar camların dekorativ funksiyası və qoruyucu mənası təhlil olunur. Bu əşyalar üzərində işlənmiş həndəsi və nəbati ornamentlər, yazı kompozisiyası və rəng harmoniyası onları həm estetik baxımdan zəngin, həm də simvolik məna daşıyan dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinə çevirir. Nəticə etibarilə, bu qoruyucu əşyalar Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətində dini və bədii təfəkkürün vəhdətini ifadə edən bədii nümunələrdir.

Açar sözlər: dini, qoruyucu, əşya, bədii-dekorativ, xüsusiyyət, amulet, talisman,

Giriş. Azərbaycanın maddi-mədəni irsində qoruyucu funksiyaya malik dini-ayin əşyaları, dekorativ-tətbiqi sənətin mühüm bir istiqamətini təşkil edir.

Bu əşyalar sadəcə inanc obyektləri kimi deyil, həm də fərqli dövrlərin estetik zövqünü, bədii düşüncə tərzini əks etdirən sənət nümunələridir. Bu qəbildən olan əşyalar arasında amuletlər, talismanlar, dua mətnli divar bəzəkləri və "qırxaçar" camlar xüsusi yer tutur. Bu əşyaların funksional təyinatı ilə yanaşı, onların forma-plastikası, ornamental dili, material seçimi və ikonoqrafiyası da onları sənətşünaslıq baxımından dəyərli tədqiqat obyektinə çevirir.

Əsas hissə: Amuletlər və talismanlar Azərbaycan xalqının dini dünyagörüşündə qoruyucu funksiyası ilə tanınır. Onlar adətən kiçik ölçülü, daşınan, bəzən boyunbağı, bilərzik, geyim elementi, bəzən isə müəyyən məkana asılan formada olur. Ənənəvi olaraq metal (mis, gümüş, bürünc), parça, sümük, keramika və ya daş materiallardan hazırlanır. Bunların üzərində tez-tez Qurandan ayələr, xüsusilə Ayət əl-Kürsi, Fələq, Nas, bəzən isə dualar və Allahın adları (ya Hafiz, ya Qadir, ya Rəhim və s.) həkk olunur. Bu yazılar həm epiqrafik ornament, həm də mənəvi-fəlsəfi qoruyucu kod kimi çıxış edir. Yazı elementləri ilə yanaşı, həndəsi motivlər, spiral, qızıl gül və səkkizguşəli ulduz formaları da əyani olaraq qoruyuculuq rəmzini şərtləndirir.

Türbət. Baş ağrısı üçün istifadə edilmiş dua. Üçkünc formalı. XX əsrin əvvəli.

Bədii baxımdan bu əşyaların cəlbediciliyi onların ornamental həlli, simvolik kompozisiyası və material-tekstura uyğunluğunda təzahür edir. Ən

sadə mis lövhədən tutmuş, mürəkkəb oyma üsulu ilə hazırlanmış gümüş amuletlərə qədər geniş bir estetik spektr mövcuddur.

Qoruyucu xarakterli əşyalardan biri XX əsrin əvvəlinə aid olan və baş ağrısı üçün istifadə edilmiş türbətdir. Üçkünc formalı bu türbət həm funksional, həm də simvolik baxımdan maraqlı qoruyucu əşyadır. Üçbucaq forması İslam mədəniyyətində bəzən üçlük prinsipini (ağıl, ruh, bədən və ya keçmiş, indi, gələcək), o cümlədən qoruyucu mahiyyət kəsb edir. Əsas bədii elementi yığcamlıq və simmetriya təşkil edir. Bu cür formalar bədənə yaxın daşımaq üçün daha ideal olur. Bu tipli yazılı dua vasitəsilə həm maddi qoruma, həm də mənəvi təsir məqsədi güdülür. Yasin surəsi İslamda qoruyucu, şəfa verici və mübarək surə kimi tanındığından, XIX əsrin əvvəllərinə aid olan bir amuletin üzərində onun yazılması əşyanın həm dini güc daşıyıcısı, həm də epiqrafik estetik obyekti olmasını göstərir. Qrafik tərzdə yazı həm xəttatlıq sənətinin, həm də simvolik oxunmanın ifadəsidir. Bu tip əşyalar Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətində sözlə duanın əyani gücünü birləşdirən nümunələrdəndir.

XIX əsrin sonuna aid edilən bir talisman nümunəsi – əqiq daşı da olduqca maraqlı bədii həlli ilə seçilir. Qeyd edək ki, əqiq daşı İslam ənənəsində ruhi tarazlıq, qoruma və iman gücü simvoludur. Onun istifadəsi həm materialın yarıqiymətli daş statusu, həm də müalicəvi və mənəvi enerji daşıdığına inam ilə bağlıdır. Dekorativ baxımdan əqiq daşlar çox zaman oyma texnikası, qızıl və ya gümüş çərçivə, və ya sadə bağlanmış ip ilə təqdim olunur. Bu əşya həm şəxsi bəzək, həm də simvolik güc obyektidir.

Üzəri qara parçadan, asması isə qaytandan olan dua qabı. XIX əsrin sonu.

Parçadan hazırlanmış qaytanlı dua qabı (XIX əsrin sonu), İslam xalqlarının inanclarında geniş yayılmış qoruyucu vasitədir. Qara rəngin burada seçilməsi şər qüvvələrə qarşı qoruyucu funksiyası ilə əlaqələndirilir. Qaytan isə onu boyuna, qoltuğa və ya beşiklərə bağlamağa imkan verən funksional elementdir. Bu növ dua qabları həm məişət həyatında, həm də uşaq qoruma ayinlərində geniş istifadə olunmuşdur.

Dua qabları çox zaman metal və ya parça əsaslı olub, içində kağıza yazılmış ayələr və ya Quran hissələri daşıyır. Formaca silindrik və ya düzbucaqlı olan bu qablar, həm fərdi qoruma, həm də ev üçün bərəkət niyyəti ilə istifadə edilir. Dekorativliyi sadə, lakin ornamentli yazı və naxışlarla zəngin ola bilər.

Maraqlı qoruyucu vasitələrdən biri də üzərində "Ya Qaziyəl-hacət" yazılmış talismandır (XIX–XX əsrlər). Bu ifadə – "Ehtiyacları yerinə yetirən Allah" – qoruyucu funksiyaya əlavə olaraq arzu və niyyətin həyata keçməsinə də işarədir. Bu tip yazılı amuletlər həm duanın maddiləşdirilmiş forması, həm də xəttatlığın bədii nümunəsi kimi dəyərlidir. Yazı üslubu dekorativ kompozisiyanın əsasını təşkil edir.

Üzərində ərəbcə "Ya Qaziyal-hacət" yazılmış talisman. XIX-XX əsrin əvvəlləri.

XIX sonu – XX əvvəlinə aid olunan qoruyucu amuletlər adətən simmetrik struktura, bədii həndəsi kontur və rəqəm-mətn birlikləri ilə hazırlanır. Mümkündür ki, onun üzərində şifrələr, şəxsi adlar, və ya metafizik simvollar yer alıb. Bu cür əşyalar mənəvi qoruma ilə yanaşı, onun müəllifinin fərdi yanaşmasını da əks etdirir.

Məscidlərdə, türbələrdə və evlərimizdə dualı yazı lövhələri və bəzək zolaqları qoruyucu-funksional təyinatlı əşyalar kimi çıxış edir. Bu yazılar çox zaman taxta, daş və ya suvaq üzərində həkk olunmuş, kufi, nəsx və nəstəliq xətti ilə işlənmişdir.

Yazıların funksiyası təkcə informativ və estetik deyil, həm də enerji qoruyuculuğu idi – “Bismillahir-rəhmanir-rəhim”, “La ilahə illəllah”, “Allahu Əkbər” kimi ifadələrin yaşayış məkanının üzərində yerləşdirilməsi bir növ bəd nəzərə və neqativ təsirlərə qarşı sədd kimi qəbul edilirdi.

Qoruyucu amulet. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli

Bəzək zolaqları çox zaman bitki motivləri, stilizə olunmuş palma budaqları, aypara-günəş kompozisiyası və ya yazı ilə birləşdirilmiş həndəsi ornamentlər ilə tamamlanırdı. Bu isə həmin yazıların dekorativ sistemin ayrılmaz hissəsi kimi funksionallaşdırıldığını göstərir.

XIX sonu – XX əvvəlində divar bəzəkləri üçün məxmər materialının seçilməsi bu əşyaların həm estetik zəriflik, həm də müqəddəslik simvolu olduğunu göstərir. Onların üzərində adətən “Bismillah”, “Ayətəl-Kürsi”, “Əl-İxlas” və s. kimi dualar olur. Parça üzərində sapla tikmə, ipək sapla yazı, bəzən

də boya ilə yazılmış həndəsi yazı-kompozisiyası görünür. Divar bəzəkləri həm dekorativ, həm də qoruyucu ayin vasitəsi olaraq məkanda istifadə olunurdu.

Azərbaycan xalqının ən maraqlı qoruyucu inanc sistemlərindən birinə söykənən əşyalardan biri də Qırxaçar camlardır. Ənənəyə görə, bu camlar uşaqları, anaları və ev sakinlərini pis ruhlardan, bəd nəzərdən və bədbəxtliklərdən qorumaq üçün istifadə olunurdu. Adətən evlərin girişində, pəncərə və ya qapı üstündə, bəzən beşik və ya yelləncəklərdə yerləşdirilirdi.

Divar bəzəyi. Məxmər. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli

Qırxaçar camlar adətən müxtəlif metal məmulatlarından – üzərində gümüşü boya və yazılarla hazırlanır. Onların üzərində dualar, “qırx Bismillah”, “Ya Allah”, “Ya Hafiz” və s. ifadələr, bəzən də rəqəmlərlə qoruyucu kodlar işlənir.

Qırxaçar acam. XVI əsrin ortaları.

Bədii cəhətdən bu camlar vizual harmoniya, rəng kontrastı və formanın simmetrik təşkili ilə seçilir. Çox zaman dairəvi olur. Bəzi nümunələrdə ayna elementləri də istifadə olunur – bu da “şər enerjini əks etdirmə” funksiyası ilə əlaqələndirilir. Qədim tarixə malik bu qoruyucu qırxaçarlar Azərbaycan mədəniyyətində xüsusi inamla qorunan mistik predmet kimi hesab edilir. XVI əsrə aid olan bir qırxaçarı həm tarixi sənət nümunəsi, həm də bədii-estetik cəhətdən özünün aktuallığı ilə seçilir. Bədii baxımdan rəngli şüşənin işlənməsi, yazı ornamentikası və simvolik tərtibat bu əsəri daha da cəlb edici edir.

Nəticə: Nəticə etibarilə qeyd edək ki, qoruyucu dini əşyalar Azərbaycanda həm ayini-funksional, həm də bədii-dekorativ kontekstdə formalaşmışdır. Onlar xalqımızın dini dünyagörüşü ilə sənət estetikası arasında körpü rolunu oynayır. Bu əşyaların hazırlanmasında istifadə olunan forma, material, yazı və simvolik motivlər onları sadə inancların yox, eyni zamanda mədəni-tarixi dəyərlərin daşıyıcısı edir. Həm amulet və talismanlar, həm də dua yazılı bəzəklər və qırxaçar camlar Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin həm bədii-estetik cəhətinə, həm də daşıdığı məna-məzmun yükünə görə ən mühüm nümunələrdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Çələbi, T. (1998). Talisman. Bakı: [n.y.].
2. Mustafayev, A. (2009). Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı: “Bakı Universiteti”

3. İslam mədəniyyəti və Azərbaycan məişəti [İzomaterial] /T.Şiriyev; tərc. F.Bəşirova; elmi red. N.Əliyeva (ön söz). Bakı: "Avropa", 2021.

4. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin "sehrli" kolleksiyası: Amulet, həmayil və dualar [İzomaterial]: [Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyası əsasında] / A.Rüstəmbəyova; elmi red. N.Vəlixanlı. Bakı: "Aspoliqraf", 2023.

Гянджмалиева Кёнюль Нурмахаммад кызы

Художественно-декоративные особенности религиозных предметов с оберегающим характером

Резюме

В статье анализируются художественно-декоративные особенности религиозных предметов с оберегающим характером в духовно-культурном мировоззрении азербайджанского народа – амулетов, талисманов, настенных украшений с молитвенными текстами и оберегающих стеклянных амулетов, известных как «гырхачар». Эти предметы представлены не только как средства защиты, основанные на вере, но и как образцы декоративно-прикладного искусства, отражающие художественную эстетику и социальное мышление различных исторических эпох. На амулетах и талисманах часто встречаются аяты из Корана, имена Аллаха и различные молитвы, которые функционируют либо как эстетические образцы каллиграфического искусства, либо как средства духовной защиты. Материалы их изготовления – медь, серебро, агат, ткань и цветное стекло – сочетаются с симметричными формами и символической гармонией. Также рассматриваются настенные элементы с молитвами и оберегающие стеклянные амулеты (гырхачары) с точки зрения их декоративной функции и символического смысла. Геометрические и растительные орнаменты, композиции с надписями и цветовая гармония придают этим предметам как эстетическую ценность, так и глубокое символическое содержание. В итоге данные предметы выступают как художественные образцы синтеза религиозного и художественного мышления в азербайджанском декоративно-прикладном искусстве.

Ключевые слова: религиозное, оберегающий, предмет, художественно-декоративный, амулет, талисман.

Gandjmaliyeva Kenul Nurmahammad

Artistic and Decorative Features of Religious Objects with Protective Function

Summary

The article analyzes the artistic and decorative features of religious objects with protective functions in the spiritual and cultural worldview of the Azerbaijani people – amulets, talismans, wall decorations with prayer texts, and protective glass charms known as “qırxaçar.” These objects are presented not only as faith-based protective items but also as samples of decorative-applied art reflecting the aesthetic traditions and social thinking of various historical periods. Koran verses, names of Allah, and various prayers inscribed on amulets and talismans function both as aesthetic examples of calligraphic art and as spiritual protective elements. Made from materials such as copper, silver, agate, fabric, or colored glass, these items exhibit symmetry and symbolic harmony in their form and composition. The article also examines wall-mounted prayer inscriptions and qırxaçar charms in terms of their decorative role and symbolic meaning. Geometric and vegetal ornamentation, calligraphic compositions, and color harmony render these objects both aesthetically rich and symbolically significant. Ultimately, these protective items represent artistic examples of the synthesis of religious and artistic thought in Azerbaijani decorative-applied art.

Key words: religious, protective, object, artistic-decorative, amulet, talisman

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 01.05.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 12.05.2025
Ekspert rəyi: Aslan Xəlilov

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

UOT 746
https://orcid.org/0009-0005-7035-6074
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.0222

Günel Aslanova Zahir qızı
MTV Məhud Məsuliyyətli Cəmiyyəti, müxbir
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin dissertantı
aslanovagunel2729@gmail.com

SUMAX XALÇASININ ÖZÜNƏMƏXSUS BƏDİİ-TEXNİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ GÖRƏ AZƏRBAYCAN XALÇAÇILIQ TARİXİNDƏ YERİ VƏ ROLU

Xülasə: Məqalənin yazılmasında məqsəd Sumax xalçasının özünəməxsus bədii-texniki xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan xalçaçılıq tarixində yeri və rolu haqqında ətraflı məlumat verməkdir. Xüsusilə qeyd etmək olar ki, xalça sənətinin əsasını təşkil edən ilk nümunələr həsir, çətən, buriyanın ərsəyə gəlməsində istifadə edilən bitki xammallarından qarğı, qamış, çətəndən sadə hörmə texnikası ilə müxtəlif funksiyaya malik əşyalar hazırlayırdılar. Mürəkkəb naxışları vurmağa imkan verən dolama texnikası ilə toxunan Sumax xalçaları bizə qədim dövrlərdən məlum olsa da, 1850-ci ildən sonra Sumax xalçalarının inkişaf prosesini dəqiqliklə müəyyən etmək çətindir. Lakin bu parçaların böyük əksəriyyəti XIX əsrin sonlarına aiddir. İstehsalı XVIII-XIX əsrin əvvəllərinə aid edilən bu günə qədər davam edən ən qədim sumax nümunələrini bir çox millətlər: kürdlər, qaşqaylar və şahsevən tayfaları istifadə etməklə gözəl xalça nümunələri ərsəyə gətirmişlər. Lakin Şahsevən tayfası düyün toxunma texnikasını "qayıq" mənasını verən "kaikko" adlandırmışlar. Ən geniş yayılmış Şirvan zonası xalça kompozisiyalarında Sumax xalçalarının bədii tərtibatından geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Lakin dekorativ xüsusiyyətlərinə nəzər yetirdikdə, 3 hissəyə bölünür. nümunələrdən Quba xalçaçılılq məktəbinin "Qollu-çiçi", "Əjdahalı" xalçası dekorativ xüsusiyyətlirinə görə zəngin nümunələr hesab etmək olar.

Dünyanın bir çox muzey və şəxsi kolleksiyalarında saxlanılan sumax xalçaları təkcə, Azərbaycanın mədəni irsinin bir parçası kimi

qiymətləndirilirməsində deyil, eyni zamanda dünya mədəniyyət inciləri siyahısını daha da zənginləşdirir.

Açar sözlər: xovsuz xalça, bədii-texniki xüsusiyyətləri, kompozisiya quruluşu, toxunma texnikası, naxış, haşiyə, "Əjdahalı" xalça, Şirvan və Quba xalçaçılıq məktəbi

İnsan həyatına müxtəlif mənbələrdən daxil olan gözəllik aləmi bizi estetik cəhətdən tərbiyələndirmək xüsusiyyətinə malikdir. Bu istiqamətdə böyük əhəmiyyət kəsb edən xüsusilə də xalq yaradıcılığının məhsulları olan xalça və xalçaçılıq məmulatlarının istehsalı dərin tarixi köklərə bağlı olmuş və uzun təkamül yolu keşmişdir. Xüsusilə qeyd etmək olar ki, xalça sənətinin əsasını təşkil edən ilk nümunələr həsir, çətən, buriyanın ərsəyə gəlməsində istifadə edilən bitki xammallarından qarğı, qamış, çətəndən sadə hörmə texnikası ilə müxtəlif funksiyaya malik əşyalar hazırlayırdılar. Bundan başqa ilkin kətan və eyni zamanda yun parçalar xalçaçılığın inkişafında əsas rolunu oynamışdır. Belə ki, xalça sənəti texnoloji əsası toxuculuqdan əldə etmişdirsə, bitki mənşəli həsir nümunələri xalçaların funksionallığını müəyyənləşdirirdi. Sadə toxunuşlu xovsuz xalçalar toxunuş texnologiyasına və naxış elementlərinə görə müxtəlif olmuş və xalça sənətinin inkişaf tarixinə nəzər salsaq, xovlu xalçaların meydana gəlməsinə təsir göstərmişdir. Xovsuz xalçalar əsasən məişətdə, xüsusilə qeyd etmək olar ki, onların növ müxtəlifliyindən asılı olmayaraq bütün spesifik texniki və texnoloji metodlardan istifadə edilərək toxuyurdular.

Xovsuz xalçaların tarixi təkamül prosesinə nəzər salsaq, tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif bitki xammallarından toxunma məmulatlarının hazırlanması geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Azərbaycanda hörmə həsirlərin qalıqları və izləri aşkar edilən arxeoloji obyektlər eneolit dövründən başlayır. Həsir məmulatlarının toxunma texnologiyası ən sadə üfüqi və şaquli dəzgahların quraşdırılması və arğacın əriş ipindən keçirdilməsindən ibarət olmuşdur. Bitki lifli hörmə məmulatlarının hazırlıq ənənəsi bugünədək özünü qoruyub saxlamışdır.

Xalça sənətinin sonrakı inkişaf mərhələsinə nəzər salsaq, ilk olaraq xovsuz xalça və xalça məmulatları meydana çıxır və onların müxtəlif növlərini qeyd etmək olar. Bir ənənə halını özündə əks etdirən Əriş və arğac ipinin xovsuz

xalçalarda rənglənmə metodikasında xalçalar elə toxunurdu ki, naxış ipi rənglənməyə ehtiyac qalmayan əriş saplarını görmək mümkün deyildi.

"Xovsuz xalçalar aşağıdakı növlərə bölünür: palaz, kilim, cecim, şəddə, ladı, vərni, zili, sumax. Bu adlar sadalanan xalça növlərinin nə hazırlanma texnikası, nə də konkret funksional təyinatı ilə bağlıdır." (Tağıyeva, R., 2015, s. 181).

Son dövrlər xovsuz xalçaların ən geniş yayılmış növlərində, toxunma materialı kimi yundan bəzi hallarda da ipəkdən toxunan Sumax xalçarını qeyd etmək olar. Mürəkkəb naxışları vurmağa imkan verən dolama texnikası ilə toxunan Sumax xalçaları bizə qədim dövrlərdən məlum olsa da, 1850-ci ildən sonra Sumax xalçalarının inkişaf prosesini dəqiqliklə müəyyən etmək çətindir. Lakin bu parçaların böyük əksəriyyəti XIX əsrin sonlarına aiddir. Buna səbəb Rusiyanın rəsmi nəzarəti altında Qafqazda baş vermiş xalça istehsalı və ixracının olmasıdır. Qeyd etmək olar ki, istehsalı XVIII-XIX əsrin əvvəllərinə aid edilən bu günə qədər davam edən ən qədim sumax nümunələrini bir çox millətlər: kürdlər, qaşqaylar və şahsevən tayfaları istifadə etməklə gözəl xalça nümunələri ərsəyə gətirmişlər. Lakin Şahsevən tayfası düyün toxunma texnikasını "qayıq" mənasını verən "kaikko" adlandırmışlar. "Tədqiqatçılar Sumax sözünü Şamaxı şəhərinin adı ilə əlaqələndirir, bəzi mənbələrdə isə maldar tayfalar olan «Kimak» ların adı ilə bağlayırlar. Orta əsr ərəb tarixçisi Əl İstəxri «Kimak»ları türk tayfalarına aid edirdi. Xarici tədqiqatlarda Sumax xalçasının adı toxunduğu qayıq texnikasına verilmişdir, yəni «sumax texnikası» termini işlədilir. Halbuki yerli xalça ustaları bu günədək bu texnikaya yalnız "qayıq" deyirlər." (Tağıyeva.R, 2006, s. 78).

Sumax xalçalarının toxunmasında 3 ipdən, bunlar arğac, əriş və naxış ipi olmaqla 2 üsullu qayıq texnikasında ("Sarıma dolma" və "halqalı dolama") müxtəlif formalı naxışlar yaradaraq toxuyurdular. Qədim dövrlərə aid edilən Sumax xalça nümunələri sumax sərbəst çeşniyə malik olmuşsa da, xovlu xalçaların yüksək inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu çeşnilər sıradan çıxmış və sonrakı inkişafına nəzər salsaq yaradılan sumax nümunələri sərbəst çeşniyə malik olmamışdır.

Əsasən, üslublaşdırılmış zəngin bitki elementləri, həndəsi medalyonlar, S və yaxud Z formalı stilizə olunmuş əjdaha təsvirləri, antromorf, zoomorf, nəbati ornamentlər, "Xətai" kompozisiyalı və.s. kimi elementlər, eləcə də, qədim və orta əsrlərə aid olan və XVI əsrdən əvvəl toxunmuş demək olar ki, bütün növ sumax bəzəklərində rast gəlinən "dolanqaç" – "meandr"kimi tanınan dalğavari rəsmli çox kiçik haşiyə Sumax xalçalarında öz əksini tapmışdır.

Ən geniş yayılmış Şirvan zonası xalça kompozisiyalarından Sumax xalçalarının bədii tərtibatından geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Lakin dekorativ xüsusiyyətlətinə nəzər yetirdikdə, 3 hissəyə bölmək olar. İlk qrupa çoxbucaqlı medalyonlar, brilliyant və ya ulduz şəkilli elementləri aid etmək olar ki, bu tip sumax xalçaları əsasən XV-XVI əsrlərdə Qərbi Türkiyədə istehsal olunmuş "kiçik naxışlı Holbeyn" və "böyük naxışlı Holbeyn" adlanan növlərdən götürülmüş xalçalardır. Holbeyn xalçalarının spesifik xüsusiyyəti əsas medalyonların kənarındakı çıxıntılarda doldurucu kimi buynuza bənzər qarmaqlı cütləri olan kiçik kvadratlardan istifadə edilməsidir ki, bu tip sumaxların haşiyələri adətən kiçik həndəsi medalyonlardan və ya stilizə edilmiş rozetlərdən ibarətdir.

İkinci böyük qrupa raportlu sıx şəkildə düzülmüş çoxgüşəli ("Crivelli star") ulduzdan və kiçik medalyonlardan, kənarları dalğalı olan oval medalyonlar klassik fars mənşəli palmetlərdən ibarət sumaxlar təşkil edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər 2 qrupun haşiyəsi bir-biriylə eynilik təşkil edir.

Üçüncü qrup sumaxların dekorativ elementləri daha çox yerli ənənələrdən ibarətdir. "Əjdahalı Sumax" kimi tanınan xalçalar XVI əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərində istehsal olunan klassik Əjdaha xalçalarından götürülüb. Sonrakı inkişafını XVIII-XIX əsrlərdə tapan "Əjdahalı" xalçalarının özləri idxal olunan Kirman xalçalarına əsaslanan Azərbaycan xalça emalatxanasının istehsalı idi. Ehtimal olunur ki, XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ bölgəsində istehsal olunan Əjdaha xalçaları üzərində işlənmiş sumax xalçalarıdır ki, əjdaha olduğu düşünülən, böyük bucaqlı S formalı motivlərdən ibarət elementlər Vərni sumaxlarıdır. Haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülən bu elementi bəzi araşdırmaçılar stilitzə olunmuş əjdahanın təsviri olması, bəziləri isə damğa, işarə olması fikri irəli sürülür. Tuncer

Gülensoy bu cür elementlərin qədim oğuz boylarının Kızık, Bayandur, İqdır və s. damğaları olduğunu irəli sürmüşdür.

"Sumax" sözünün mənasına nəzər salsaq, tədqiqatçılar Şamaxı toponiminə uyğun türkdilli "şamax", "şamak" tayfasının adı ilə birbaşa bağlı olduğunu güman edirlər. "Erkən orta əsrlərdə Şamaxı adlı şəhər təkcə Şimali Azərbaycanda deyil, həm də Cənubi Azərbaycanda mövcud imiş. "Şamax" (kamak) etnonimi bu günədək Orta Asiyanın subetnik qruplarının adlarında saxlanılır: qaraqalpaqlarda "Şamak", türkmənlərdə "Şamak", qırğızlarda "Şamaki" və "Şamaka" şəklində Orta Asiyada "Şamaxı" adlı qala toponimi var. Sumaxların istehsal mərkəzi (Şamaxı) olmuşdur – onlar həmçinin Cənubi Azərbaycanda (Axar, Mərənd, Urmiya), Qarabağda (Cəbrayıl, Laçın) və Naxçıvanda toxunurdu. Daha sonra istehsal mərkəzi Quba və digər regionlara keçmişdir" (Tağıyeva, R, 2015, s. 272).

Sumax xalçalarının özünəməxsus funksionallığını nəzərə alsaq, məişətdə əsasən, döşənəcək, divar örtüsü, nisbətən kiçik ölçülü sumaxçalar ibadət xalçası "Namazlıq" kimi istifadə xüsusiyyətlərini vurğulamaq olar. Texnikasına görə "Qarımış fərş", ölçüləsinə görə isə "göllü palaz","sumax-palaz" və s. Misal göstərmək olar. Yerliyi sumağı rəngdə olan sumaxlara "sumaxı kilimlər" deyilir və ara sahəsi, əsasən, tünd qırmızı rəngdə olurdu.

Sumax xalçalarının əsas istehsal mərkəzi Şamaxı zonası, eyni zamanda da Qarabağ, Naxçıvan və Cənubi Azərbaycan, daha sonralar isə Quba zonasına keçmiş, XIX əsrdə məhşurluq qazanaraq demək olar ki, Azərbaycanın bir çox bölgələrində toxunmuşdur. Bədii tərtibatında daha çox Gəncə, Qarabağ, Quba və Şirvan xovlu xalçalarının kompozisiya quruluşlarından istifadə edilir. "Sumaxın kompozisiyası və onun ayrı-ayrı elementləri əsasən xovlu xalçaların və xüsusən Quba-Şirvan xovlu xalçaların ornament kompozisiyası ilə eynidir." (Kərimov, L., 1961. s. 21).

Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin incilərindən sumax xalçalarına misal olaraq, 18 dekabr 1967-ci ildə Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinin kolleksiyasına daxil olmuş Quba xalçaçılılq məktəbinin "Qollu-çiçi" xalçasından təsirlənərək toxunan sumax xalçasının ara sahəsinin bədii tərtibatında gölbəndlik

kompozisiya quruluşunda "xətai" elementinə oxşar verilməsi xalçaya xüsusi görünüş vermiş olur.

Quba xalçaçılıq məktəbinə aid klassik əjdaha kompozisiyalı digər nümunə XIX əsrin II yarısına aiddir. Wher kolleksiyasında qeydə alınmış ən erkən nümunə hicri təqvimlə 1223-cü ilə (miladi 1808/9) aiddir. Açıq qırmızı torpaq, fil dişi sümüyü rəngli, solğun mavi, açıq tonlu yaşıl və açıq mavi və.s. qeyri-adi çaların daha çox istifadəsi xalçanın rəng çeşidinin zənginliyindən xəbər verir.

Sumax. Quba, Azərbaycan. 1950-ci illər. Material: Əriş, arğac – yun. Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinin kolleksiyası

Con Mumford XX əsrin əvvəllərinin ən nüfuzlu xalça kitablarından biri olan Şərq kilimlərində 1915-ci ilin dördüncü nəşrinə yazdığı ön sözdə qeyd edir ki: "Şirvan bölgəsində rus ordusuna qədər mövcud olmuş müstəqil Soumaki xanlığı var idi.". George Keppel, 1824-cü ildə Babil, Assuriya, Midiya və İskitiyaya səyahətlər haqqında şəxsi hekayələr, Jan Lefevre özünün Qafqaz xalçaları kitabının girişində geniş sitat gətirirək deyir: "biz Şurmann xəritəsində Şirvan ərazisində Şamaçin adını qeyd edirik. Qafqaz kilimləri, daha sonradan Sumax halına gəldi". Göstərilən məlumatlara əsasən, qeyd etmək olar ki, sumaxı kilimləri dünyanın bir çox kolleksiyalarını bəzəmişdir.

Qeyd etmək olar ki, Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin mühüm əhəmiyyətə malik olan xalçaçılıq sənəti nümunələri nəinki, Azərbaycanın, eləcə də, dünyanın qeyri-maddi mədəni irsinin nadir incisidir. Xovsuz xalçalardan Sumax xalçalarının ənənəyə sadiqliyi, özünəməxsus texniki, texnoloji və funksional xüsusiyyətləri ta qədim dövrdən bugünə kimi Azərbaycan xalça sənətinin inkişafında rolu qiymətsiz və əvəzsizdir.

Sumax "Əjdahalı". Quba, Azərbaycan. XIX əsrin II yarısı. Material: yun. Ölçü: 164 x 205. Wher kolleksiyası

Ədəbiyyat siyahısı

1. Kərimov L. (1961) Azərbaycan xalçası. I cild. Bakı-Leninqrad. 375 s.
2. Kərimov L. (1983) Azərbaycan xalçaası. II cild. Bakı.
3. Kərimov L. Azərbaycan xalçası."Azərxalça" ASC. 46 s.
4. Azərbaycan Xalçaları Şirvan qrupu. Azərilmə. 22 s.
5. Tağyeva R. (2006) Azərbaycan xalçası məişətdə. 143s.
6. Tağıyeva R. (2015) Azərbaycan xalçası. Bakı. II cild. 475 s.
7. Əliyeva K. (2020) Azərbaycanın xovsuz xalçaları. Bakı. Şərq-qərb. 350 s.
8. Həsənli T. (2017) , Quba xalçaçılığının qonaqkənd qolu. Bakı: 525-ci qəzet.
9. Xovsuz xalçalar. Azərbaycan Milli xalça muzeyi saytı. URL: https://azcarpetmuseum.az/az/collection/21

10. Antique eastern azerbaijani soumak carpets web-sayt. URL: https://www.azerbaijanrugs.com/guide/antique_caucasian_soumak_rugs.htm
11. Orientalcarpets web-sayt. Старинный ковер — Сумах ручной работы из Азербайджана. URL: https://orientalcapets.com/carpet/sumah/
12. Əsgərov R. Mühazirə. Dekorativ-tətbiqi sənət əşyalarının bərpası: toxuculuq məmulatları. URL: https://www.scribd.com/document/487911674/muhazire-12-docx

Асланова Гюнель Захир кызы

Место и роль ковра сумах в истории азербайджанского ковроделия по его уникальным художественно-техническим особенностям

Резюме

Целью данной статьи является предоставление подробной информации о месте и роли ковра Сумах в истории ковроделия Азербайджана благодаря его уникальным художественным и техническим характеристикам. В частности, можно отметить, что первые образцы, составляющие основу коврового искусства, изготавливались из циновок, пеньки, растительного сырья, используемого при производстве бурии, а также из бамбука, тростника, пеньки с простым плетением. Хотя ковры Сумах, сотканные с использованием техники намотки, позволяющей создавать замысловатые узоры, известны нам с древних времен, сложно точно определить процесс развития ковров Сумах после 1850 года. Но подавляющее большинство этих произведений относятся к концу 19 века. Многие народы: курды, кашкайские и шахсеванские племена использовали древнейшие образцы Сумаха, производство которых относится к началу XVIII-XIX веков и продолжается по сей день. Однако племя Шахсеван называло технику узлового плетения «каикко», что означает «лодка». Наиболее распространенная ковровая композиция Ширванской зоны, широко использовалась художественная аранжировка ковров Сумах. Однако, учитывая его декоративные особенности, он разделен на 3 части. Ковры Губинской школы ковроткачества «Голлу-чичи» и «Аждахали» могут считаться богатыми образцами благодаря

своим декоративным особенностям. Ковры Сумах, хранящиеся во многих музеях и частных коллекциях мира, не только ценятся как часть культурного наследия Азербайджана, но и еще больше подчеркивают свое место в истории мировой культуры.

Ключевые слова: безворсовый ковер, художественно-технические особенности, композиционная структура, техника ткачества, узор, кайма, ковер «Дракон», Ширванская и Губинская школа ковроткачества.

Aslanova Gunel Zahir

The Place and Role of the Sumakh Carpet in History of Azerbijan Carpet-Making According to its Specific Artistic and Technical Characteristics

Summary

The purpose of this article is to provide detailed information about the place and role of the Sumakh carpet in the history of carpet making in Azerbaijan due to its unique artistic and technical characteristics. In particular, it can be noted that the first samples, which are the basis of carpet art, were made of mats, hemp, plant raw materials used in the production of buria, and made of bamboo, reed, and hemp with a simple weaving technique, with various functions. Although Sumakh carpets, which are woven using a winding technique that allows for intricate patterns, have been known to us since ancient times, the development process of Sumakh carpets after 1850 is difficult to determine with certainty. But the vast majority of these pieces belong to the end of the 19th century. Many peoples – the Kurds, the Qashqai and the Khasavan tribes have used the oldest examples of sumach, whose production dates back to the beginning of the 18th-19th centuries, and which have continued to this day. The most widespread Shirvan zone carpet composition, the artistic arrangement of Sumakh carpets was widely used. However, considering its decorative features, it is divided into 3 parts. “Gollu-chichi” and “Ajdahali” carpets of the Kuba carpet-making school can be considered rich examples due to their decorative features.

Sumakh carpets, which are stored in many museums and private collections of the world, are not only valued as a part of the cultural heritage of Azerbaijan, but also further highlight their place in the history of world culture.

Key words: pileless carpet, artistic and technical features, compositional structure, weaving technique, pattern, border, “Dragon” carpet, Shirvan and Kuba carpet weaving school.

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 27.01.2025
Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 02.04.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 07.04.2025

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

UOT 76
ORCID: https://orcid.org/0009-0007-6342-8150
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.0232

Heydərova Esmira Fəxrəddin qızı
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının dissertantı
E-mail: heydarova03@gmail.com

VƏCİHƏ SƏMƏDOVANIN YARADICILIĞINDA SÜJETLİ KOMPOZİSİYALAR VƏ ONLARIN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTİ

Xülasə: Məqalədə Vəcihə Səmədovanın yaradıcılığında süjetli kompozisiyaların bədii xüsusiyyətləri tədqiq edilir. XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan təsviri sənətində qadın rəssamların rolu artmış və bu dövrdə Vəcihə Səmədova realist təsvir texnikası ilə yanaşı, qadın dünyasına məxsus poetik duyumu bədii görüntüyə gətirmişdir. Məqalədə onun süjetli kompozisiyaları arasında xüsusilə seçilən "Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan bəstəkarlarının arasında" (1951), "Nişan mərasimi" (1955), "Azərbaycan toyu" (1957), "Bağda" (1957), "Lənkəranlı qızlar" (1961), "Lənkəranda toy təntənəsi" (1964), "Xəbər gözləyərkən" (1964) və "Kəşfiyyatçı qocalar" (1965) kimi kompozisiyaları təhlil olunur.

Bu əsərlərdə qadın obrazları, sosial münasibətlər, xalqın məişəti və mənəvi dəyərləri rəssamın fərdi bədii dili ilə təqdim olunur. Vəcihə Səmədova kompozisiyalarında yalnız bədii harmoniyaya deyil, həm də psixoloji dərinliyə, daxili dinamizmə və koloristik ahəngə nail olmuşdur. Əmək, ailə, gözlənti, mədəniyyət və tarixi yaddaş bu süjetlərin əsas süjet sütunlarını təşkil edir. Rəssamın hər bir əsəri müəyyən mənada poetik mahiyyət daşıyaraq Azərbaycan qadınının həyatda və sənətdəki yerini ifadə edir. Məqalədə bu kompozisiyaların sənətşünaslıq baxımından təhlili aparılaraq, onların həm bədii-estetik əhəmiyyəti üzə çıxarılır.

Açar sözlər: Vəcihə Səmədova, süjetli kompozisiya, Azərbaycan rəngkarlığı, rəssam, bədii xüsusiyyət

Giriş. Azərbaycan təsviri sənətinin inkişafında qadın rəssamların iştirakı XX əsrin ikinci yarısından etibarən daha da fəallaşmış və bu proses milli

rəssamlıq məktəbinin ideya-estetik sərhədlərinin genişlənməsinə töhfə vermişdir. Bu baxımdan, Əməkdar incəsənət xadimi Vəcihə Səmədova həm ilk peşəkar qadın rəssamlarından, həm də sosialist realizmi üslubunda fərdi dəst-xətti olan görkəmli rəssam kimi XX əsr Azərbaycan təsviri sənətinin inkişafında böyük rol oynamışdır.

Əsas hissə: Vəcihə Səmədovanın yaradıcılığında süjetli kompozisiyalar xüsusi yer tutur. Bu əsərlərdə yalnız bir an və ya vəziyyət deyil, məna dərinliyi olan hadisələr, sosial və psixoloji fon rəssamın fərdi baxış bucağından təqdim olunur. Onun süjetli kompozisiyalarında əsas mövzular qadın obrazı, əmək, mədəniyyət, musiqi, vətənə bağlılıq, maarifçilik və insani münasibətlərdir. Bu mənada rəssamın "Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan bəstəkarlarının arasında" (1951), "Nişan mərasimi" (1955), "Azərbaycan toyu" (1957), "Bağda" (1957), "Lənkəranlı qızlar" (1961), "Lənkəranda toy təntənəsi" (1964), "Xəbər gözləyərkən" (1964), "Kəşfiyyatçı qocalar" (1965) və s. əsərlərini vurğulaya bilərik. Alları qeyd olunan bu kompozisiyaların hər biri – istər əmək mövzulu, istər musiqili, istərsə də gündəlik həyat mənzərəsi – təbiiliyin və ideyanın vəhdəti əsasında qurulmuşdur. Əsərlərindəki insan obrazları sadəcə portret xarakteri daşımır, onlar dövrün ruhunu, sosial mövqeləri və milli dəyərləri əks etdirən simvollar kimi də çıxış edir.

Vəcihə Səmədovanın "Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan bəstəkarlarının arasında" (1951) əsəri Azərbaycan rəngkarlığında mühüm yer tutan realist üslubda çəkilmiş əsərlərdəndir. Bu əsər, Azərbaycan musiqisinin görkəmli nümayəndəsi Üzeyir Hacıbəylinin dövrünün bəstəkar və sənətkarları ilə birgə anlarını əks etdirir. Məhz buna görədir ki, bu əsər Vəcihə Səmədovanın yaradıcılığında portret və süjetli kompozisiya sintezinin uğurlu nümunələrindən hesab edilir. Tabloda isti, olduqca səmimi, mehriban və ziyalı mühit hiss olunur. Otaq klassik interyer elementləri ilə bəzədilib: xalçalar, ağır pərdələr, pianino və masa üzərindəki sənədlər, notlar. Bu elementlər Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin intellektual və estetik dəyərlərini əks etdirir.

Əsərin mərkəzində Üzeyir Hacıbəyli oturmuş vəziyyətdə təsvir edilib. O, gözlüklü, klassik kostyumda, ciddi və dərin düşüncəli baxışları ilə diqqət çəkir. Üzeyir bəyin arxasında və ətrafında digər gənc bəstəkarlar (onun istedadlı

tələbələri Fikrət Əmirov, Cahangir Cahangirov, Süleyman Ələsgərov və Ədilə Hüseynzadə) toplaşıb. Sağ tərəfdə oturan qadın və ayaq üstə dayanan kişi də əsərə xüsusi dinamika qatır. Sol tərəfdə isə bir qadın pianoda ifa edir, bu da musiqi mühitinin canlılığını əks etdirir.

Vəcihə Səmədova hər bir obrazın fərdi xüsusiyyətlərini önə çəkərək, onları özünəməxsus cizgilərlə təqdim etmişdir. Belə ki, rəssam burada isti, təbii tonlardan istifadə edib. Günəş işığının pəncərədən süzülməsi, interyerə işıq və dərinlik qatır. İşıq Üzeyir Hacıbəylinin və gənc bəstəkarların üz ifadələrini daha real və təsirli göstərməyə imkan yaradır. Bu əsər yalnız Üzeyir Hacıbəylinin şəxsiyyətini deyil, bütövlükdə onun ətrafında formalaşmış musiqi mühitini də təsvir edir. Başqa sözlə desək, burada bəstəkarın tələbələri və Azərbaycan musiqisinin inkişafında mühüm rol oynayan şəxslər bir araya gətirilib. Əsər milli mədəniyyətimizə və musiqi sənətinə olan sevgini ifadə etməklə yanaşı, Üzeyir Hacıbəylinin Azərbaycan musiqi mədəniyyətindəki aparıcı rolunu nümayiş etdirir. Odur ki, bu tablo, həm tarixi sənəd, həm də bədii ifadə vasitəsidir və Azərbaycan incəsənətində realizmin parlaq nümunələrindən biri hesab edilir.

Qeyd edək ki, vaxtilə Vəcihə Səmədovanın müəllimləri bu əsərin mürəkkəb kompozisiya quruluşuna və dərin bədii-fəlsəfi məzmuna malik olduğunu xüsusilə vurğulamışlar. Gənc rəssam burada həm portret janrının mövcud ənənələrindən məharətlə faydalanmış, həm də təhsil illərində qazandığı bilik və bacarıqları uğurla tətbiq etmişdir. Bununla yanaşı, onun doğma istedadı da əsərin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. *“Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan bəstəkarlarının arasında” əsəri rəssamın ilk qrup portret işi kimi diqqəti cəlb edir. “Bu əsər müjdəçi rolunu oynayaraq sənətə istedadlı və ciddi rəssamın gəldiyindən soraq verirdi. Əsərdə gənc rəssamın axtarış həvəsli olduğu görünür, potensialının böyüklüyü özünü göstərirdi. Məhz bu səbəblərdən də ona Moskvada daha üç il qalmaq, təhsilini aspiranturada davam etdirmək təklif olunur. Aspiranturanı bitirəndə isə Vəcihə xanıma başqa bir təklif edirlər. Onun institutda saxlanmasını və burada işləyərək tələbələrə dərs deməsini istəyirlər. Lakin Vəcihənin vətənə bağlılığı, yurd sevgisi böyük idi. O, həmin təklifi qəbul etməyərək Bakıya qayıdır” [İ.Əliyeva, Azərbaycan, 2014, 27 noyabr. Səh.7].*

Vəcihə Səmədovanın süjetli kompozisiyalarında obrazlar heç zaman passiv tamaşa obyektinə çevrilmir. Onlar daxili dinamizmə və fərdi psixoloji dolğunluğa malikdirlər. Kompozisiyalarda məkan, insan və predmet arasında qurulan tarazlıq, rəssamın yüksək kompozisiya duyumunu, koloristik aydınlıq isə onun kolorist rəssam kimi peşəkarlığını nümayiş etdirir.

Vəcihə Səmədovanın "Nişan mərasimi" (1955) əsəri rəssamın emosional yüklü süjetli kompozisiyalar silsiləsinə aiddir. Kompozisiya, adından da bəlli olduğu kimi, Azərbaycan xalqının ənənəvi ailə mərasimlərindən biri olan nişan hadisəsini əks etdirir.

Vəcihə Səmədova. "Nişan mərasimi". 1955.

Lakin rəssam burada konkret ayin və mərasimi deyil, onun emosional və sosial kontekstini önə çəkmişdir.

Əsərdə mərkəzi fiqurların dinamikliyi həm süjetin əsas yükünü daşıyır, həm də kompozisiyanın emosional mərkəzini təşkil edir. Ətraf fiqurlar (qara çarşablı qadınlar, ağ köynəkli uşaq və yaşlı kişi) isə səhnəyə şahidlik edən, lakin müdaxilə etməyən elementlər kimi yerləşdirilmişdir. Bu yanaşma kameralı və teatr səhnəsi effekti yaradır. Kompozisiya axıcı diaqonal quruluşa malikdir: fiqurlar soldan sağa, üfüqi və maili şəkildə düzülərək həm məkan, həm də hadisə ardıcıllığını təqdim edir.

Qeyd edək ki, əsərin bədii həlli konkret – realist tərzdə işlənilməyib, ancaq silinmiş sərhədlər, yumşaq keçidlər və qısa, amma kəskin fırça hərəkətləri ilə formalaşdırılmışdır. Bu da onu göstərir ki, rəssam hadisədən çox hissləri ifadə etməyə çalışmışdır. Rəssamın bu əsərində ekspressiv rəng həlli xüsusi yer tutur. Tünd qara və qırmızı rənglər, qadın fiqurlarının geyimində və ümumi tonallıqda dramatik və ağır emosional fon yaradır. Bu rənglərə qarşılıq olaraq, ağ rəngli uşaq fiquru, həm rəng, həm də məna baxımından kontrast mərkəz kimi seçilir – gələcək nəsil, ümid, yeni başlanğıc.

Qəhvəyi, yaşıl və qızılı çalarlar isə kompozisiyaya təbiilik və daxili istilik qatır. Bu rəng münasibətləri əsəri yalnız bədii deyil, həm də emosional tarazlıqla zənginləşdirir. Fırça yaxmalarının sərbəst və rənglərin kütləvi işlənməsi ilə tamamlanır ki, bu da Vəcihə Səmədovanın rəngkarlıq texnikasında psixoloji təsvir dərinliyi yaratmaq istəyindən xəbər verir.

“Nişan mərasimi” (1955) bir ailə mərasimi olmaqla yanaşı, keçmiş və gələcəyin qovuşması, ayrılıq və ümidin, qadın hissiyyatının bədii görüntüyə çevrilməsi baxımından da simvolik məna daşıyır. Buradakı sarılan qadınlar bir tərəfdən qəbul etmə və vidalaşma, digər tərəfdən isə ənənə və davamlılıq anlamını təmsil edir. Əsər həm də cəmiyyətin qadın mövqeyinə dair susqun, lakin dərin bir ifadə daşıyır. Qadınlar ön plandadır, lakin üzlər təfərrüatsızdır – bu, onların hisslərinin ümumiləşdirilməsinə, tamaşaçının onları fərqli təfsir etməsinə imkan verir.

“Nişan mərasimi” (1955) tablosu Vəcihə Səmədovanın yaradıcılığında sosial məna ilə bədii ifadənin vəhdətini yüksək səviyyədə nümayiş etdirir. “Nişan mərasimi” yalnız bir hadisənin təsviri deyil, həm də Azərbaycan qadınının həyatındakı emosional keçid anlarının bədii poetikasıdır. Qeyd edək

ki, Vəcihə Səmədovanın bütün əsərlərində qadın obrazları üstünlük təşkil edir ki, bu da onun yaradıcılığını səciyyələndirən xüsusiyyətlərdəndir. Əsərdəki koloristik dram, kompozisiya plastikası və süjetin sosial dərinliyi onu sənətşünaslıq baxımından nəinki dövrünün, hətta janrın yüksək nümunələrindən birinə çevirir.

Oxşar kompozisiya həllinə biz rəssamın "Azərbaycan toyu" (1957) əsərində rast gəlirik. Bu əsər Vəcihə Səmədovanın ən genişmiqyaslı və çoxfiqurlu süjetli kompozisiyalarından biridir. Bu əsərdə rəssam yalnız toy mərasimini deyil, həm də xalqın məişət ənənələrini, ailə institutunu və qadının cəmiyyətdəki funksional rolunu birgə təsvir edir.

Vəcihə Səmədova. "Azərbaycan toyu". 1957.

Kompozisiya dinamik və ritmik quruluşa malikdir – səhnə dərinlik və qatlar üzrə təşkil olunub. Ön planda gəlin fiquru, mərkəzdə isə onu əhatələyən qadınlar, uşaqlar və toy hazırlığı ilə məşğul olan digər iştirakçılar təsvir edilib. Fiqurların yerləşimi həlqəvari quruluş yaradır – bu, ailə və qadın dünyasının qapalı, lakin dinamik strukturunu simvolizə edir. Sağ tərəfdə samovar və

qızdırıcı alətlərlə məşğul olan qadınlar məişət realizmini, solda uşaq əmizdirən ana və xidmətçi isə qadın çoxfunksionallığını bədii dillə təqdim edir.

Bütün süjet daxili həyət məkanında qurulub. Bu, həm real məkan, həm də xalqın ailəvi kollektiv yaddaşının mədəniyyət modeli kimi oxuna bilər. Mərkəzdəki gəlin fiziki olaraq passiv, lakin emosional olaraq əsərin semantik mərkəzidir. Onun ətrafında cərəyan edən hərəkət – yemək daşıyan, bəzək gətirən, qucaqlaşan qadınlar – toy mərasimindəki birgəlik və funksional əmək bölgüsünü göstərir.

Əsərin koloristik quruluşu Azərbaycan milli ornamentikasına və tekstil mədəniyyətinə əsaslanır. Qırmızı, sarı, yaşıl, mavi və tünd tonlar bir-birinə qarşı balanslı şəkildə yerləşdirilmişdir. Gəlinin parlaq sarı paltarı və onun üstündəki al-qırmızı xalçalar əsərin rəng mərkəzini təşkil edir. Bu, ənənəvi gəlin libasının parlaqlığı və təntənəsinin rənglə ifadəsi kimi oxunur.

Arxa plan isə daha yumşaq, pastel tonlarla verilib – bu da ön plandakı fiqurları önə çıxarmağa xidmət edir. Rəssam tektonik sıxlığa girmədən, fırça toxunuşlarını sərbəst və ritmik şəkildə tətbiq etmişdir. Bu isə əsəri həm dekorativ, həm də canlı ifadə daşıyan təsvirə çevirir. Əsərin əsas dəyəri yalnız bir toy səhnəsinin təsvirində deyil, bu məişət hadisəsinin ictimai və qadın kontekstində şərhindədir. Toy burada həm də cəmiyyətin çoxqatlı strukturunun, qadın həmrəyliyinin, ailə münasibətlərinin və xalq adət-ənənələrinin kollektiv simvoludur.

Əsərdə kişilər yoxdur – bu, təsadüfi deyil. Rəssam diqqəti qadın dünyasına, onların əməyinə, yükünə və birliyinə yönəltmişdir. Hər qadın fərqli yaşda, sosial funksiyada və psixoloji vəziyyətdədir: uşaqlı ana, yaşlı nəslin nümayəndəsi, gəlin, xidmətçi, mərasim iştirakçıları. Bu fərqlilik içində daxili harmoniya və qadınlararası enerji axını əsəri emosional gücə çevirir.

“Azərbaycan toyu” (1957) tablosu Vəcihə Səmədovanın xalq həyatı və qadın təfəkkürü ilə bağlı bədii müşahidələrinin yüksək sənətkarlıqla ifadəsidir. Bu əsər həm etnoqrafik baxımdan sənədli, həm də bədii-fəlsəfi baxımdan estetik bütöv bir əsərdir. Kompozisiya, rəng münasibətləri, fiqurların plastikası və sosial obrazları əsəri Azərbaycan süjetli rəssamlığının yüksək zirvələrindən biri səviyyəsinə yüksəldir.

Vəcihə Səmədovanın süjetli kompozisiyalarına xas olan koloristik həssaslıq, quruluş və məkan münasibətlərindəki peşəkarlıq, obrazlarının daxili aləminin bədii təcəssümü, onun özünəməxsus üslub orijinallığını və dərinliyini göstərir.

Vəcihə Səmədovanın süjetli kompozisiyaları içərisində "Xəbər gözləyərkən" (1964) tablosu özünün maraqlı bədii həlli ilə seçilir. Belə ki, bu əsər Vəcihə Səmədovanın emosional və psixoloji yüklü süjetli kompozisiyalarından biridir. Əsərin süjeti konkret olaraq bir hadisəyə – balıqçıların dənizdən qayıtmasını gözləyən qadınların narahat və ümidsiz gözləntisinə əsaslanır. Lakin bu gözlənti anı, rəssam tərəfindən vizual fəlsəfi metafora çevrilmişdir. Kompozisiyada fiqurlar üç qrupa bölünür: Ön planda iki qadın – biri gənc, biri yaşlı (emosional fokus nöqtəsidir); orta planda tənha qayıqlar (keçmişi və itkin ümidləri təmsil edir); arxa planda isə uzaqda toplaşmış insan kütləsi (kütləvi narahatlıq və kollektiv gözlənti məqamıdır). Bütün bu elementlər horizontal və dərinlikli kompozisiya quruluşu yaradır. Qadın fiqurlarının sahil boyunca düzülməsi isə dərin vizual perspektiv və emosional yüklü mənzərə təəssüratı yaradır.

Əsər koloristik baxımdan tutqun və soyuq rəng palitrası ilə işlənmişdir. Boz, tünd qəhvəyi, qumsarı və dəniz mavisi tonları, ümumi duyğusal vəziyyəti – narahatlıq, səssizlik, boşluq və ümidsizlik hissini əks etdirir. Bu rənglər, əsərdə hər hansı bir bayram və ya məişət parıltısından uzaq, dramatik-sakit ab-hava yaradır. Fırça işi burada daha yumşaq və səssiz fakturada aparılıb. Fiqurlar sərt konturlarla yox, səthə yayılmış rəng ləkələri ilə formalaşır. Bu texnika onların ətraf mühitlə iç-içə keçmiş, təbii və real görünməsinə xidmət edir. Qayıqların konturları isə daha sərtdir – sabit və lakin həyatın içindən çıxmış, sakit bir boşluq kimi oxunur.

"Xəbər gözləyərkən" (1964) əsəri yalnız bir ailənin yox, bir toplumun içindəki narahatlıq və qeyri-müəyyənlik vəziyyətini əks etdirir. Buradakı iki qadın – biri yaşlı, biri gənc – iki nəsli, keçmiş və gələcəyin emosional yüklərini, qadının ailədəki və cəmiyyətdəki gözləmə funksiyasını təmsil edir. Qayıqlar burda yalnız nəqliyyat vasitəsi yox, ümidlərin boşluqda dayanmış metaforasıdır. Onlar hərəkətsizdir, tərk edilmiş kimidirlər – bu isə gözləyənlərin təhlükə,

yoxluq və itki hissləri ilə baş-başa qaldığını göstərir. Arxa plandakı fiqurlar (fərqləndirilməyən, bir kütlə halında verilmiş insanlar) isə hər kəsin eyni aqibətlə üz-üzə olduğunu simvolizə edir. Bu, fərdi narahatlığın ictimai narahatlığa çevrildiyi bir məqamdır.

Vəcihə Səmədova. "Xəbər gözləyərkən". 1964.

"Xəbər gözləyərkən" (1964) əsəri Vəcihə Səmədovanın poetik realizm və sosial psixologiyanı birləşdirən yüksək bədii ifadə imkanlarını nümayiş etdirir. Bu əsər burada baş verən dramatik gözləmə anı ilə yanaşı, həm də Azərbaycan qadınının həyatdakı səssiz gücünü, gözləmə mədəniyyətini və emosional davamlılığını simvolizə etdirən bir rəngkarlıq nümunəsidir.

Kompozisiya quruluşu, rəng harmoniyası, bədii ritm və simvolik dərinlik baxımından bu tablo Vəcihə Səmədovanın ən lirik və fəlsəfi süjetli kompozisiyalarından hesab edilir. *"Doğma və yaxınlarının sözlərinə görə bu, artıq ölümcül xəstə olan rəssamın son böyük əsəri idi. Son diaqnozu gözləmə anının bütün dramatikliyi ilə verildiyi bu tablo özünəməxsus avtobioqrafik metafora kimi qavranıla bilər" (Əfəndiyev T. 2013. s. 54-55)*

Nəticə: Nəticə etibarilə qeyd edək ki, Vəcihə Səmədovanın süjetli kompozisiyaları yalnız dövrün bədii salnaməsi deyil, həm də qadın rəssamın cəmiyyətə, insanlara, milli dəyərlərə münasibətinin rəng, forma və süjet vasitəsilə ifadəsidir. Onun yaradıcılığında qadın fiquru, ailə münasibətləri,

məişət səhnələri və tarixi şəxsiyyətlər sənətkarlıqla yanaşı, dərin ideya yüklü simvollarla təqdim olunur. Rəssamın rəng duyumu, plastika quruculuğu və bədii təfəkkürü ona realist təsvirin çərçivələrini genişləndirərək, sosial realizmlə bədii lirikanı sintez etmək imkanı vermişdir. Məqalədə təhlil edilən süjetli kompozisiyalar, həm rəngkarlıq texnikası, həm də ideya-məzmun baxımından sənətşünaslıq dəyəri daşımaqla yanaşı, Azərbaycan rəngkarlığına böyük töhfə hesab edilir. Vəcihə Səmədova Azərbaycan qadınının ictimai rolunu və daxili gücünü süjet vasitəsilə təqdim edərək, onu klassik Azərbaycan rəssamlıq məktəbinin unudulmaz simalarından birinə çevirmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Məlikova Ş. (2015). Vəcihə Səmədova. Rəngkarlıq və qrafika. Bakı, Xalq Bank.
2. Əfəndiyev T. (2013). Vəcihə Səmədova. Rəngkarlıq və qrafika. Bakı, Sərvət toplusu.
3. Əliyeva İ. Qısa ömürlü sənətkarın uzunömürlü əsərləri. Vəcihə Səmədova – 90. Azərbaycan qəzeti, 2014, 27 noyabr. Səh. 7
4. Azərbaycan rəngkarlığının kraliçası (2009). Sənədli film. Rəssam Vəcihə Səmədova. URL: https://www.youtube.com/watch?v=rG-QSAFpbwI
5. Qısa ömürlü sənətkarın uzunömürlü əsərləri. Vəcihə Səmədova – 90. URL: https://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2014/noyabr/405284.htm

Гейдарова Эсмира Фахраддин гызы

Сюжетные композиции и их художественные характеристики в творчестве Ваджии Самедовой

Резюме

В статье исследуются художественные особенности сюжетных композиций в творчестве азербайджанской художницы Ваджии Самедовой. Во второй половине XX века роль женщин-художниц в азербайджанском изобразительном искусстве значительно возросла, и в этот период Ваджия Самедова привнесла в художественный образ не только реалистическую манеру изображения, но и поэтическое восприятие, присущее женскому

миру. Особое внимание в статье уделяется анализу таких произведений, как «Узеир Гаджибейли среди азербайджанских композиторов» (1951), «Обряд помолвки» (1955), «Азербайджанская свадьба» (1957), «В саду» (1957), «Ленкоранские девушки» (1961), «Свадебное торжество в Ленкоране» (1964), «В ожидании вестей» (1964) и «Пожилые разведчики» (1965).

В этих произведениях женские образы, социальные отношения, народный быт и духовные ценности представлены посредством индивидуального художественного языка автора. Ваджия Самедова достигает в своих композициях не только эстетической гармонии, но и психологической глубины, внутренней динамики и цветовой слаженности. Темы труда, семьи, ожидания, культуры и исторической памяти формируют смысловой каркас её сюжетов. Каждое из произведений художницы в определённой мере несёт поэтическое содержание и отражает место азербайджанской женщины в жизни и искусстве. В статье проводится искусствоведческий анализ этих композиций, раскрывается их художественно-эстетическая значимость.

Ключевые слова: Ваджия Самедова, сюжетная композиция, азербайджанская живопись, художник, художественные особенности.

Haydarova Esmira Fakhraddin

Narrative Compositions and Their Artistic Features in the Work of Vajiha Samadova

Summary

This article examines the artistic features of narrative compositions in the work of Azerbaijani painter Vajiha Samadova. In the second half of the 20th century, the role of female artists in Azerbaijani visual art increased significantly, and during this period, Vajiha Samadova brought to the artistic image not only a realist depiction technique but also a poetic sensibility rooted in the feminine world. The article focuses on analyzing some of her prominent compositions such as “Uzeyir Hajibeyli Among Azerbaijani Composers” (1951), “Engagement Ceremony” (1955), “Azerbaijani Wedding” (1957), “In the

Garden" (1957), "Girls of Lankaran" (1961), "Wedding Celebration in Lankaran" (1964), "Waiting for News" (1964), and "Elderly Scouts" (1965).

These works present female figures, social relations, folk life, and spiritual values through the artist's distinctive visual language. In her compositions, Samadova achieves not only artistic harmony but also psychological depth, internal dynamism, and rich color balance. Themes such as labor, family, expectation, culture, and historical memory serve as the conceptual framework of her narrative art. Each painting carries a poetic dimension and reflects the role of Azerbaijani women in both life and art. The article provides an art-historical analysis of these compositions, revealing their artistic and aesthetic value.

Key words: Vajiha Samadova, narrative composition, Azerbaijani painting, artist, artistic features

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 01.05.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 12.05.2025
Ekspert rəyi: Aslan Xəlilov

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

UOT 76
ORCID: 0000-0003-0334-6245
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.0244

Aslan Xəlilov Əkbər oğlu
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Təsviri sənət tarixi və nəzəriyyəsi kafedrasının dosenti
E-mail: aslan_ashiq@mail.ru

ÜLKƏR ƏBÜLFƏTİN YARADICILIĞINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK RUHİYYƏSİNİN TƏRƏNNÜMÜ

Xülasə. Məqalə çağdaş dövr Azərbaycan təsviri sənətinin gənc nümayəndələrindən biri olan Ülkər Əbülfətin yaradıcılığında mühüm yer tutan vətənpərvərlik ruhiyyəsinin tərənnümünə həsr olunub. Gənc yaşlarından rəssamlığa olan həvəsi ilə seçilən Ülkər Əbülfət yaradıcılığında əsas diqqəti vətənpərvərlik mövzusuna yönəltmiş, xüsusilə şəhidlərə və Qarabağ mövzusuna həsr olunmuş portretlər silsiləsi ilə tanınmışdır. Rəssam yalnız realist üslubda deyil, həm də orijinal texniki üsullarla – qarışıq texnika, zər səpmə, qrafik-yağlı boya sintezi vasitəsilə fərdi bədii dil formalaşdırmışdır.

Ülkər Əbülfətin yaradıcılığında portret janrı ilə yanaşı mənzərə və natürmort janrları da mühüm yer tutur. Onun çəkdiyi Qarabağ və Zəngəzur bölgələrinin dini-memarlıq abidələri, təbiət lövhələri və milli ornamentli kompozisiyaları Azərbaycanın mədəni-tarixi irsinə bədii münasibətini nümayiş etdirir. Xüsusilə "Qarabağ atları, Qarabağ xalçasının izi ilə" əsəri simvolik və fəlsəfi dərinliyi ilə fərqlənir. Məqalədə həmçinin rəssamın beynəlxalq miqyasda apardığı ictimai-mədəni fəaliyyətlər, Xocalı soyqırımı ilə bağlı təşəbbüsləri də onun fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsi kimi təqdim olunur.

Açar sözlər: Ülkər Əbülfət, rəssamlıq, yaradıcılıq, vətənpərvərlik, Qarabağ, iki dövlət – bir millət

Giriş. Çağdaş dövr Azərbaycan təsviri sənətinin gənc nümayəndələri arasında özünəməxsus dəsti-xətti ilə seçilən rəssamlardan biri də Azərbaycan

Rəssamlar İttifaqının üzvü, Gürcüstan Respublikası Rəssamlar Birliyinin Yaradıcılıq İttifaqının, o cümlədən Azərbaycan Veteran Tankçılar Birliyinin fəxri üzvü Ülkər Əbülfətdir.

İlk ixtisas təhsilini Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasında alan Ülkər Əbülfətin rəssamlığa olan həvəsi hələ erkən yaşlarında yaranmışdı. Onun rəsm çəkmə bacarığını müşahidə edən valideynləri stimul əlaməti olaraq gələcək rəssamı onu zamanında dəyərləndirib, lazımi rəsm avadanlıqları ilə təmin etmişdi. Gənc olmasına rəğmən mövzu və janr müxtəlifliyi ilə seçilən Ülkər Əbülfətin yaradıcılığında əsas yeri vətənpərvərlik mövzusu təşkil edir. Təbii ki, bunu şərtləndirən amillərdən biri məhz onun cəbhə bölgəsinə yaxın ərazidə - Beyləqanda dünyaya göz açması və Qarabağ müharibəsi zamanı müşahidə etdiyi hadisələr, yaşadığı hisslər, yaxın-uzaq qohumlarının şəhid olması idi. Odur ki, yaşananlar gənc rəssamın yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir.

Əsas hissə. Janr etibarilə daha çox tarixi, portret, mənzərə və natürmort janrlarına üstünlük verən Ülkər Əbülfət Qarabağ mövzusunda, xüsusilə Vətən uğrunda canlarını fəda etmiş şəhidlərimizi əks etdirən ümumi sayı 600-dən çox müxtəlif texnikada yaradılmış rəngkarlıq və qrafika əsərlərinin müəllifidir. Şəhid portretlərinin çəkilməsini özünə mənəvi borc bilən Ülkər Əbülfət kətana köçürtdüklərini daha yaxından duymaq, yaşamaq üçün mütəmadi olaraq hərbi forma geyinib cəbhə bölgəsinə üz tutar, əsgər və zabitlərimizlə, xüsusilə şəhid ailələri ilə sıx-sıx təmas yaradardı. Rəssamın Allahverdi Bağırov, Raquf Orucov, Asif Məhərrəmov, Albert Aqarunov, Mübariz İbrahimov, Polad Həşimov və digər şəhidlərimizə həsr olunmuş portretləri məhz bu qəbildəndir. Bildiyimiz kimi, portret əsərlərində obrazın canlandırılması üçün xarakterin düzgün verilməsi əsas şərtdir. Bu mənada Ülkər Əbülfətin portretləri özünün yüksək ifadəliliyi ilə seçilir. Rəssam bu tip portretlərin yaranmasında yağlı boya texnikası ilə yanaşı rəssam qarışıq texnikadan da böyük məharətlə istifadə edir. Belə ki, o, qrafik cizgilər çəkilmiş yapışqan səth üzərinə zər səpməklə nəticədə təsvir edilmiş obrazı daha fərqli və cəlbedici forma-biçimdə bədii görüntüyə gətirir.

Ülkər Əbülfətin şəhidlərə həsr etdiyi portret – kompozisiyalar içərisində Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, yəhudi əsilli Albert Aqarunova həsr edilmiş

"Mən bu torpaqda yaşayıram" (2017) adlı rəngkarlıq tablosu xüsusi diqqət çəkir. Əsərin adını da məhz vaxtilə Albert Aqarunovun səsləndirdiyi "Mən azərbaycanlı olmasam da, bu torpaqda yaşayıram, bu torpağı qoruyacağam. Müharibə bitməsə, getməyəcəm" – ifadəsi şərtləndirmişdir. Əsərin olduqca maraqlı bədii həlli və kompozisiya quruluşu vardır: rəssam kompozisiyanın mərkəzində 23 yaşlı şəhidi 533 nömrəli T-72 tankının üstündə əyləşmiş halda təsvir etmiş, arxa planda – fonda Albert Aqarunovun şəhid olduğu günə (8 may 1992) müvafiq hava mühitini, kompozisiyanın sağ yuxarı küncündə Şuşa qalasının, sol yuxarı küncündə isə şəhidin döyüşdə vurduğu iki tankın bədii görüntüsünü vermişdir. Rəssam təsvir etdiyi şəhidin tankını real həyatda görmüş, hətta tankın içində də olmuşdur. Özünün təbirincə desək, "Mən o tankı görməsəm və hiss etməsəydim, çəkə bilməzdim". Hazırda dağ yəhudilərinin sinaqoqunda saxlanılan bu əsərə görə Ülkər Əbülfət Milli Qəhrəmanın xatirəsinə həsr olunmuş mükafatla təltif edilmişdir.

Çəkdiyi yüzlərlə şəhid portretlərinin qarşılığında heç bir təmənna ummadan və yorulmadan çalışan Ülkər Əbülfətin yaradıcılığında görkəmli ictimai-siyasi və mədəniyyət xadimlərinin də portretləri kifayət qədərdir. Bu mənada rəssamın "İmadəddin Nəsimi və Rasim Balayev" (2019), "Türkiyə Respublikasının prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan" (2021), "Türkiyənin Azərbaycandakı fövqəladə və səlahiyyətli səfiri Cahid Bağçı" (2023), "Ulu öndər Heydər Əliyev" (2023), "Leyla xanım Əliyevanın portreti" (2023) və s. portretləri qeyd edə bilərik.

Ülkər Əbülfətin yaradıcılığında "Bir millət, iki dövlət", daha dəqiq desək, Türkiyə – Azərbaycan qardaşlığı, bu dövlətlər arasında qarşılıqlı mədəni-siyasi əlaqələrin tərənnümü də geniş vüsət almışdır. Bu mənada Türkiyə 15 iyul şəhidlərinə (15 iyul, 2016) həsr edilmiş portretləri, xüsusilə özünün dərin məna-məzmunu ilə seçilən və çoxfiqurlu kompozisiyadan ibarət "Türkiyə Cümhuriyyətinin yüz illiyi" (2023) əsərini qeyd etmək olar.

Çoxfiqurlu kompozisiyadan ibarət olan "Türkiyə Cümhuriyyətinin yüz illiyi" (2023) əsəri özünün dərin məna-məzmunu ilə seçilir. Türkiyə Cümhuriyyətinin yaranmasının yüz illiyinə həsr olunmuş bu əsərdə mərkəzi yeri Türkiyə bayrağının fonunda Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi Mustafa Kamal

Atatürk və Türkiyə Respublikasının indiki prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın bədii obrazları təşkil edir. Tabloda hər iki görkəmli türk siyasi liderinin dövründə Türkiyənin ictimai-siyasi və mədəni həyatında baş verən bir çox yeniliklər, o cümlədən Türkiyənin daxili və xarici siyasətinin bədii təzahürü öz əksini tapmışdır.

Ülkər Əbülfət. "Türkiyə Cümhuriyyətinin yüz illiyi". 2023.

Kompozisiyada təsvir edilən fiqur və ya elementlərin heç biri təsadüfi deyil, hər biri dərin məntiqə əsaslanmış və düşünülmüş şəkildə yerləşdirilmişdir. Belə ki, əsərin kompozisiya quruluşuna diqqətlə nəzər yetirsək, mərkəzi hissədə Türkiyə xəritəsinin siluetini və onun sərhədi boyu hər iki rəhbərin gördüyü işlərin əyani təcəssümünü müşahidə edə bilərik. Bu mənada Mustafa Kamal Atatürkün dövrü ilə əlaqədar türk xalqının milli qəhrəmanlıq rəmzi olan Çanaqqala Şəhidləri abidəsi (1915), Türkiyə Respublikasının qurulması (1923), müasir türk əlifbasının təsis edilməsi (1928) və Türkiyə dövlət bayrağının rəsmiləşdirilməsinin (1936) nişanələrini vurğulamaq olar. Aparılan uğurlu siyasətin davamı kimi Rəcəb Tayyib Ərdoğanın dövründə gerçəkləşən tarixi və mədəni hadisələrin də kompozisiyada yer alması əslində Mustafa Kamal Atatürklə başlayan müasir Türkiyə tarixinin Rəcəb Tayyib Ərdoğanda öz zirvəsini tapmasının əyani göstəricisidir. Nümunə olaraq İstanbulda yerləşən

Boğaziçi körpüsünün "15 İyul Şəhidlər Körpüsü" adlandırılması (2016), yeni tip günəş enerjisi paneli (2017), "Zeytun budağı" əməliyyatı (2018), "İstanbul Yeni Hava limanı"nın açılışı (2018), Qars Su Anbarının təchiz edilməsi (2020), Uzun müddət muzey kimi fəaliyyət göstərən Ayasofiya məbədinin məscidə çevrilməsi (2020), Qalata qülləsinin yenidən bərpası (2020), CSO Ada Ankara – Prezident Simfonik Orkestri memarlıq kompleksinin təmiri və bərpası (2020), Atatürk adına Giresun stadionunu (2021) qeyd etmək olar.

Tabloda Türkiyənin hərbi sənayesinin qüdrətini və sürətlə inkişaf etdiyini ifadə edən inqilabi yeniliklər də öz əksini tapmışdır. Belə ki, kompozisiyada üç hissədən ibarət olan Türkiyə silahlı qüvvələrinin – Quru Qoşunları (Altay tankı), Hərbi Dəniz Qüvvələri (TCG Anadolu Təyyarə gəmisi, Baş Sinif Sualtı gəmisi, Kəşfiyyat gəmisi, Fateh Qazma gəmisi) və Hərbi Hava Qüvvələrinin (Bayraqdar – PUA; Qızıl alma; TB2; Milli Döyüş Təyyarəsi) müasir tələblərə cavab verən texniki qüvvələri bədii görüntüyə gətirilib. Təsvir olunan bütün hərbi qüvvələr kompozisiyada elə yerləşdirilib ki, onların hər biri Türkiyə dövlətinin mühafizəsinə xidmət edir. Bunu kompozisiyada yer alan Hərbi Hava Qüvvələrinin (PUA-lar) və Quru Qoşunlarının (tankın lüləyi) Türkiyə xəritəsinin sərhədindən kənara çıxmaması şərtləndirir. Lakin tablonun aşağı – mərkəzi hissəsində müasir nəqliyyat yolunun xəritənin hüdudlarını aşması və həmin yolda Türkiyənin ilk elektrikli TOGG avtomobilinin hərəkət etməsi, o cümlədən sağ tərəfdə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin də xəritədən kənara çıxması Türkiyənin Beynəlxalq iqtisadi aləmə inteqrasiyasını xarakterizə edir.

Kompozisiyanın aşağı hissəsində Türkiyə xəritəsini soldan sağa müşayiət edən zeytun budağı Rəcəb Tayyib Ərdoğanın "Zeytun budağı" əməliyyatını simvolizə etsə də, onun kökünün başlanğıcı məhz Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasının yüz illiyi ilə əlaqədar olaraq Mustafa Kamal Atatürk tərəfdən verilib. Rəcəb Tayyib Ərdoğanın başının üzərində Türk Dövlətləri Təşkilatının bayrağının işartısı isə Böyük Turan imperiyasını ifadə edir.

Tablonun ən diqqətçəkən məqamlarından biri kompozisiyanın yuxarı hissəsində Azərbaycanın 44 günlük II Qarabağ müharibəsində milli qəhrəmanlıq simvolu olan Şuşa qalası və önündə zəfər rəmzi olan Xarıbülbülün təsvir

edilməsidir. Bu onun göstəricisidir ki, XX əsrin əvvəllərində Çanaqqala döyüşü uğrunda azərbaycanlılar öz canlarından keçərək Türkiyə xalqının yanında idisə, bu gün – XXI əsrin əvvəllərində baş verən II Qarabağ Müharibəsində də Türkiyə xalqı Azərbaycanın yanında olduğunu bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Bütün bu detallar, istər siyasi, istərsə də mədəni arenada Türkiyə - Azərbaycan qardaşlığının, "Bir millət, iki dövlət" devizinin əyani təcəssümüdür.

Ülkər Əbülfətin yaradıcılığında portret janrı ilə yanaşı mənzərə janrı da daha geniş yer tutur. Azərbaycanın, xüsusilə Qarabağ və Zəngəzurun tarixi memarlıq abidələri, o cümlədən ölkəmizin səfalı təbiətini özündə əks etdirən mənzərə əsərləri özünün milli koloriti və rəng əlvanlığı ilə diqqət çəkir. Bu mənada rəssamın dini memarlıq abidələri özündə əks etdirən "Qarabağlar türbəsi. Naxçıvan" (2022), "Ağdam Cümə məscidi" (2022), "Məbəd. Zəngəzur" (2022), "Xudavəng monastır kompleksi. Kəlbəcər" (2022), "Ağoğlan məbədi. Laçın" (2022), "Məbəd. Göyçə mahalı" (2023), müdafiə xarakterli tikililərə həsr olunmuş "Şahbulaq qalası. Ağdam" (2022), "Əsgəran qalası. Xocalı" (2022) və tarixə qovuşmuş körpüləri özündə ehtiva edən "Xudafərin körpüsü. Cəbrayıl" (2022) və s. əsərlərinin adlarını çəkmək olar. Adları sadalanan əsərlərdən də göründüyü kimi, gənc rəssamın keçmişə "qayıdışı", tarixi abidələrimizə müraciəti onun əsərlərində milli irsin yeni, daha müasir tutumlu təfsiri ilə əyaniləşmişdir.

Memarlıq abidələri ilə yanaşı Ülkər Əbülfət Azərbaycanın füsunkar təbiətini tərənnüm edən "Mənzərə" (2016, 2022), "Çinar meşəsi. Zəngilan" (2022), "Çətir şəlaləsi. Şuşa" (2023), "Cıdır düzü. Şuşa" (2023), "İstisu. Kəlbəcər" (2023), "Bakı" (2023) və s. mənzərə əsərlərinin müəllifidir. Rəssamın təbiət mənzərələrində daha çox XIX əsrin görkəmli rus rəssamı İ.Şişkinin və xüsusilə XX əsr Azərbaycan təsviri sənətinin görkəmli nümayəndəsi Xalq rəssamı Səttar Bəhlulzadənin təsirini görmək mümkündür. Odur ki, Ülkər Əbülfətin təbiət motivli mənzərə əsərləri özünün kompozisiya quruluşuna, gözoxşayan rəng və zəngin naxış örtüyünə görə onunla təmasda olanlar tərəfindən cəlbedici, bir çox hallarda isə düşündürücü qəbul olunurlar.

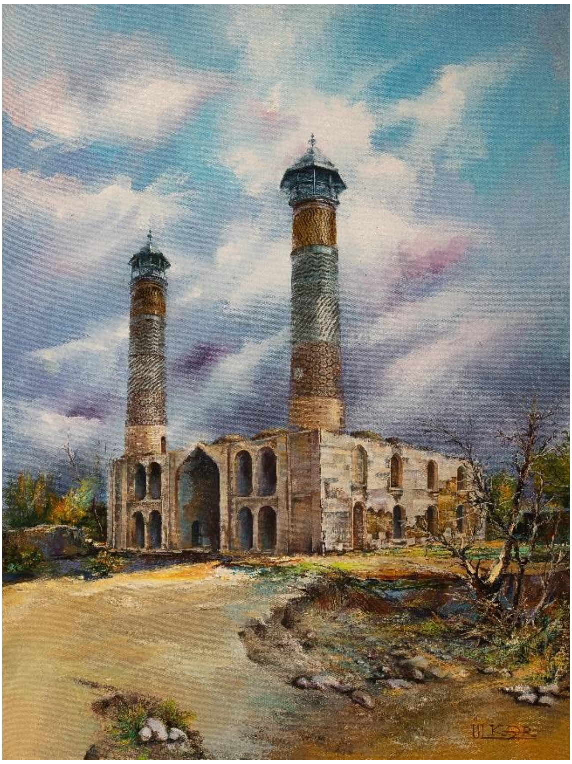

Ülkər Əbülfət. "Ağdam Cümə məscidi". 2022.

Rəssamın Qarabağ motivli əsərləri arasında "Qarabağ atları, Qarabağ xalçasının izi ilə" (2020) əsəri xüsusilə seçilir. Qarışıq texnikada – qrafik cizgilər və yağlı boya ilə icra edilmiş bu əsər olduqca maraqlı, məntiqlə və dərindən düşünülmüş kompozisiya quruluşuna malikdir. Belə ki, kompozisiyanın mərkəzində iki şaxə qalxmış at təsviri verilib. Atın birinin üzəri Qarabağ kilimi, digərinin üzəri isə Qarabağ xalçası ilə əhatələnib. Əsərdə sevinc (xalça) və kədər (kilim) bir araya gətirilib: xalça – ailə qurarkən özləri ilə xalçanı cehiz kimi aparan gəlinləri, kilim isə – müqəddəslik əlaməti olaraq Vətən uğrunda canlarını fəda edən, işğal edilən torpaqları geri qaytarsalar da özləri qayıtmayan şəhidləri simvolizə edir. Şaxə qalxmış atların təsviri eyni zamanda kişilik, qardaşlıq və qələbə rəmzini ifadə edir.

Yağlı boya ilə işlənmiş at fiqurlarının fonunda qrafik cizgilərlə üst-üstə sıralanmış cərgələrdə Qarabağın görkəmli tarixi memarlıq abidələri təsvir

edilmişdir. Kompozisiyanın yuxarı mərkəzi hissəsində Şuşa qalası (XVIII əsr), bir qədər aşağıda – tablonun sol hissəsində Əhmədalılar türbəsi (XIII əsr, Füzuli rayonu), mərkəzi hissədə Əsgəran qalası (XVIII əsr, Xocalı rayonu), sağ hissədə isə Ağoğlan məbədi (V-VI əsrlər, Laçın rayonu) təsvir edilib. Kompozisiyanın daha aşağı hissəsində – mərkəzdə yuxarıdan aşağıya doğru Şahbulaq qalası (XVIII əsr, Ağdam rayonu), Kəlbəcər dağları və 15 aşırımlı Xudafərin körpüsü (VII əsr, Cəbrayıl rayonu) bədii görüntüyə gətirilib. Tablonun yuxarı sağ və sol hissələrində Xarıbülbül təsvirlərinin də yer alması müəyyən mənada kompozisiyanın bədii həllinin tamamlanmasına xidmət edir.

Ülkər Əbülfətin yaradıcılığında say azlığı ilə seçilsə də natürmort janrında yaradılan əsərləri duyulası dərəcədə özünün ifadəliliyi ilə diqqət çəkir. “Güllər” (2016), “Lampa ilə natürmort” (2016), “Qarabağın şelli narı” (2022), “Xarıbülbül” (2022), “Muğam” (2023) adlı natürmortları bu qəbildəndir. Rəssamın digər əsərləri kimi natürmort janrlı əsərlərinin də həmkarlarının əsərləri ilə rəqabət gücündə olması bir çoxlarından fərqli olaraq onun ruhunda doğrudan da bədii-yaradıcı potensialın mövcudluğunun göstəricisidir.

Ülkər Əbülfət rəssamlıqla yanaşı 2020-ci ildən etibarən Azərbaycan və qardaş ölkənin – Türkiyənin ictimai həyatında da fəal iştirak etməkdədir. Xüsusilə onun layihə rəhbərliyi ilə Xocalı faciəsinin dünya ictimaiyyətinə tanıdılması istiqamətində ardıcıl olaraq Azərbaycan (Biləsuvar, Quba, Goranboy, Gəncə və Bakı), Gürcüstan (Tbilisi) və Türkiyədə (İstanbul, Ankara) keçirilən “Xocalı – tarixin qan yaddaşı” adlı silsilə sərgi – tədbirlərini qeyd etmək olar. Bununla yanaşı çoxsaylı vətənpərvərlik layihələrinin ideya müəllifi olan rəssam Xocalı həqiqətlərini dünyaya çatdırmaq məqsədilə 500-dən artıq jurnal çap etdirib 75 ölkənin rəsmi nümayəndəliyinə təqdim etmişdir.

Respublikamızda və ölkəmizin hüdudlarından kənarda keçirilən sərgi və müsabiqələrin davamlı iştirakçısı olan gənc rəssam Ülkər Əbülfətin əsərləri hazırda respublikanın və xarici ölkələrin nüfuzlu qalereya və şəxsi kolleksiyalarında qorunub saxlanılmaqdadır. Rəssamın 2023-cü ildə Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının yüz illiyinə həsr olunmuş “Bir millət, iki dövlət” adlı fərdi yaradıcılıq sərgisi isə Ulu öndərin

xatirəsinə dərin ehtiramın ifadəsi olmaqla yanaşı, eyni zamanda rəssamın pərəstişkarları və sənətsevərlər qarşısında yaradıcılıq hesabatı idi.

Ülkər Əbülfət. "Qarabağ atları, Qarabağ xalçasının izi ilə". 2020.

Nəticə. Nəticə etibarilə qeyd edək ki, Ülkər Əbülfətin əsərləri ilə tanışlıq təsdiq edir ki, rəssamın bir çox yaradıcılıq nümunələrinin özünəməxsus bədii tutum almasının kökündə onun milli-mənəvi qaynaqlara vurğunluğu və doğma Vətənə duyulası sevgisi dayanır. Sevindirici haldır ki, rəssamın çoxəsrlik bədii ənənələrə malik olan milli təsviri və dekorativ-tətbiqi sənət irsimizə davamlı meyl göstərməsi adi maraq çərçivəsindən çıxaraq özünün əyani təcəssümünü həmin zəngin bədii irsə yaradıcı münasibətdə ifadə edir. Eyni zamanda rəssamın çəkdiyi Qarabağ mövzulu tarixi əsərlərinin əsas qayəsi Azərbaycanın tarixi – mədəni irsini dünya miqyasında tanıtmaq və təbliğ etmək, xüsusilə Qarabağ həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə daha dolğun şəkildə çatdırmaqdır. Məhz buna

görədir ki, Ülkər Əbülfət öz səadətini xalqının zəfərində, doğma yurdunun – Azərbaycanın çiçəklənməsində və beynəlxalq arenada qalib ölkə kimi tanınmasında görür.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Alıyev S. (2022). Rəssamın könül dünyası. Mədəniyyət, №5. S.82-86
2. Xəlilov A. (2023). Ülkər Əbülfət. "Bir millət, iki dövlət". Bakı, [n..] 50 s.
3. Quliyev R. (2013). Azərbaycan təsviri sənətində tarix və şəxsiyyət. Bakı, Letterprres, 220 s.

Халилов Аслан Акбер оглы

Воспевание патриотического духа в творчестве Улькер Абульфат

Резюме

Статья посвящена отражению патриотического духа в творчестве одной из молодых представительниц современного изобразительного искусства Азербайджана – Улькер Абульфат. С ранних лет проявившая интерес к живописи, Улькер Абульфат направила своё творчество на раскрытие темы патриотизма, особенно прославившись серией портретов, посвящённых шехидам и Карабахской тематике. Художница использует не только реалистический стиль, но и оригинальные технические приёмы – смешанная техника, нанесение золота, синтез графики и масляной живописи, создавая тем самым индивидуальный художественный язык.

Помимо портретного жанра, в её творчестве важное место занимают пейзажи и натюрморты. Её изображения религиозно-архитектурных памятников, природы и орнаментальных композиций Карабаха и Зангезура демонстрируют художественное отношение к культурно-историческому наследию Азербайджана. Особенно выделяется произведение «Карабахские лошади по следам Карабахского ковра», отличающееся символизмом и философской глубиной. Также в статье отражены её

общественно-культурные инициативы международного масштаба, включая деятельность, связанную с Ходжалинским геноцидом.

Ключевые слова: Улькер Абульфат, живопись, творчество, патриотизм, Карабах

Khalilov Aslan Akbar oghlu

The Celebration of Patriotic Spirit in Ulker Abulfat`s Art

Summary

The article explores the reflection of patriotic spirit in the work of Ulker Abulfat, one of the young representatives of contemporary Azerbaijani visual art. From an early age, Ulker Abulfat demonstrated a passion for painting and has devoted her creative attention primarily to the theme of patriotism, becoming especially known for her series of portraits dedicated to martyrs and the subject of Karabakh. The artist employs not only a realist style but also develops a distinctive artistic language through the use of mixed media, gold leaf application, and a synthesis of graphic and oil painting techniques.

In addition to portraiture, her work includes landscape and still life genres. Her depictions of the religious and architectural monuments, natural scenes, and ornamental compositions of Karabakh and Zangezur express a deep artistic engagement with Azerbaijan's cultural and historical heritage. Of particular note is her work “Karabakh Horses: In the Footsteps of the Karabakh Carpet,” which stands out for its symbolic and philosophical depth. The article also highlights her international socio-cultural activities, including initiatives related to the Khojaly genocide.

Key words: Ulker Abulfat, painting, creativity, patriotism, Karabakh.

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 01.05.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi:13.05.2025

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

UOT 73
ORCID: 0009-0003-6935-8676
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.0255

Sevinc Ələkbər qızı Ələsgərova
Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyasının dissertantı
e-mail: sevaaleskerova62@gmail.com

XALQ RƏSSAMI MARAL RƏHMANZADƏ YARADICILIĞINDA NEFT MÖVZUSUNUN BƏDİİ-ESTETİK İFADƏSİ

Xülasə: XX əsrin ortalarında Azərbaycan təsviri sənətində sənaye mövzusu, xüsusilə neft sahəsi ətrafında formalaşan motivlər, sosialist realizmi kontekstində mühüm yer tuturdu. Bu sahədə Xalq rəssamı Maral Rəhmanzadənin rolu xüsusilə diqqətəlayiqdir. Rəssamın 1940-cı illərdən etibarən, xüsusilə “Neft” (1947) və “Neft daşları” (1956-1957) qrafik silsilələri, eləcə də “Bizim Xəzərdə” (1957) albomuna daxil olan əsərləri, Abşeron torpağının neftlə bağlı zəngin mənzərəsini tarixi və bədii ardıcıllıqla təqdim edir. O, neft buruqları, çənlər, estakadalar kimi texnoloji elementlərə estetik forma qazandıraraq sənaye motivini lirik ovqata çevirmişdir. Fəhlə əməyinin qəhrəmanlaşdırılması, insan-sənaye qarşıdurmasının bədii həlli və neftçilərin obrazları onun yaradıcılığında mərkəzi mövzulardan birinə çevrilmişdir. Maral Rəhmanzadə sənaye mənzərəsindəki sərtliklə poeziyanı birləşdirərək, Azərbaycan təsviri sənətində neft mövzusuna xüsusi müraciət edən rəssamlarından biri olmuşdur.

Məqalədə bu mövzunun Xalq rəssamı Maral Rəhmanzadənin yaradıcılığında necə təqdim olunduğu və rəssamın neft mövzulu (“Fəvvarə”, “Tanker dənizə çıxır”, “Neft çıxaran qurğu”, “Dənizdə buruqlar”, “Neft nəqli”, “Neft çənləri”, “Xəzərin sərvətləri” və s.) əsərlərinin təsviri sənət tarixindəki əhəmiyyəti təhlil olunur.

Açar sözlər: Maral Rəhmanzadə, Azərbaycan təsviri sənəti, neft mövzusu, qrafika, sosialist realizmi, sənaye mənzərəsi, qadın rəssamlar.

Xalq rəssamı Maral Rəhmanzadənin yaradıcılığında neft mövzusu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mövzu daha çox onun qrafik əsərlərində öz əksini tapmış və zəngin bədii üslub vasitəsilə təqdim olunmuşdur. Neft sənayesi və onun ətrafında formalaşan əmək – neftçi obrazları rəssamın tematik yaradıcılığının əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Bu istiqamətdə ən mühüm işlərdən biri 1947-ci ildə ərsəyə gələn "Neft" adlı 10 vərəqdən ibarət litoqrafiya silsiləsidir. Bu silsilədə Maral Rəhmanzadə Abşeron torpağının əsrarəngiz və simvolik obrazını yaratmaq məqsədi ilə çıxış edirdi. Yeraltı sərvətlərlə zəngin olan doğma yurdun müxtəlif dövrlərinə aid neft hasilatı mənzərələri burada ardıcıllıqla verilir.

Qeyd edək ki, Maral Rəhmanzadə neft mövzusuna müraciət edən ilk azərbaycanlı qadın rəssam idi. *"Maral Rəhmanzadənin adı nəinki ilk dəfə bu mövzuya müraciət edən rəssamların sırasında çəkilməli, xüsusi qeyd edilməlidir ki, o, sənaye mənzərəsi janrında yaddaqalan əsərlər müəllifi olan ilk azərbaycanlı qadın rəssamıdır. Onun müşahidəçilik ustalığını təsdiqləyən əsas cəhətlərdən biri dəmir qalaqlarında, neft anbarları olan iri çənlərdə, dəmir estakadalarda, ciddi landşaftda sənaye mənzərəsinin gözəlliyini görə bilməsidir" (Axundova N. 2014. s.40).*

Maral Rəhmanzadənin yaradıcılığında neft mövzusu demək olar ki, 1940-cı illərdən etibarən geniş vüsət almışdır. Rəssamın 1940-cı ildə yaradılmış "Fəvvarə" əsəri bu mənada diqqətçəkəndir. Bu əsər onun neft mövzusuna ilk ciddi yanaşmalarından biri olub və sənaye motivinin dramatik ifadəsi baxımından xüsusi yer tutur.

Bu avtolitoqrafiyanın mərkəzi motivini qəfil vuran neft fontanı, yəni buruğun partlayışla neft püskürməsi təşkil edir. Kompozisiyanın sol hissəsində yerin dərinliyindən yüksələn neft axını, çevrəsində dağılan konstruksiyalar, yerə səpələnmiş texniki detallar və sağ tərəfdə dayanmış işçilər obrazı ilə rəssam sənaye prosesinin dramatik anını yüksək emosional gərginliklə təqdim edir. Bu gərginlik həm forma, həm işıq-kölgə, həm də xəttin ritmik dinamizmi ilə yaradılıb. Maral Rəhmanzadə bu əsərində litoqrafiyanın plastik imkanlarından maksimum dərəcədə istifadə edib. Neft fontanının sıx və tünd ştrixlərlə verilmiş parlaq və vahiməli yüksəlişi kompozisiyanın dramatizmini artırır. Qrafik

təzadlar – tünd kütlənin arxa plandakı işıqlandırılmış buruqlarla ziddiyyəti – rəssamın işıq-kölgə effektini necə yüksək ustalıqla həll etməsini göstərir. Sol tərəfdəki dağıntılar və sağdakı fəhlələrin nisbətən sakit dayanışı arasında formaca disbalans olsa da, bu, məhz hadisənin qəfil və gözlənilməz xarakterini təsvir etmək məqsədi daşıyır.

Maral Rəhmanzadə. “Fəvvarə”. 1940.

Bu əsərdə Maral Rəhmanzadə sənaye prosesinə yalnız texniki və realist baxışla deyil, həm də estetik metaforik yanaşır. Neftin fışqırması yalnız texniki hadisə deyil, həm də simvolik “partlayış”, yəni insanla sənaye arasındakı qarşıdurmanın sanki kulminasiya nöqtəsidir. Burada həmçinin buruqlar və texniki avadanlıqlarla yanaşı, fonun dumanlı, qatı atmosferi təbiətin sərt və nəzarətsiz gücünü ifadə edir.

“Fəvvarə” əsərində insan fiqurları kiçik və olduqca həssas təsvir edilib. Belə ki, onlar təbiətin gücünə nəzarət etməyə çalışsalar da, bu gücün qarşısında

zəif görünürlər. Bu, Maral Rəhmanzadənin öz yaradıcılığında bəzən ideoloji çərçivədən kənara çıxaraq hadisələri poetik və tənqidi baxışla təqdim etməsinin əyani göstəricisidir.

Əsərin 1940-cı ildə yaradılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, II Dünya Müharibəsi ərəfəsində neftin strateji resurs kimi önəmi artır və bu zaman Azərbaycanda neft sənayesinə böyük diqqət yetirilirdi. Rəssam bu kontekstdə sənayeləşmə ideyasını həm ideoloji, həm də bədii baxımdan qrafik bir əsərə çevirmişdir.

Maral Rəhmanzadənin 1947-ci ildə ərsəyə gətirdiyi "Neft" silsiləsinə daxil olan əsərlər içərisində "Mancanaq - neft çıxaran qurğu", "Dənizdə buruqlar", "Tanker dənizə çıxır" və s. qrafik əsərləri xüsusilə seçilir.

Rəssamın "Mancanaq – neft çıxaran qurğu" əsərində ön planda neft çıxaran qurğu – mancanaq olduqca detallı və texniki cəhətdən dolğun təsvir olunub.

Rəssam neft sənayesinin mexaniki strukturunu yalnız texnoloji informasiya daşıyıcısı kimi deyil, eyni zamanda bədii simvol kimi təqdim edir. Dərinlik perspektivi və struktur elementlərinin təkrarı (buruqlar, bacalar, estakadalar) ilə kompozisiyada müəyyən ritmik quruluş yaradılıb. Bu əsərdə avtolitoqrafiya texnikasının imkanlarından istifadə edilərək tünd və açıq sahələr arasında kəskin təzad yaradılıb. Bu təzadlar diqqəti birbaşa əsas elementlərə – mancanağa və buruqlara yönəldir. İşıq-kölgə arasında balans, tünd ləkələrin sıxlığı və səmadakı buludların dolğun teksturası texniki prosesə romantik-simvolik məna yükü qatır. Qeyd edək ki, əsərdə təsvir olunan mancanaq və onun ətrafındakı texniki qurğular yalnız texnologiya deyil, eyni zamanda insan əməyinin gücünü təcəssüm etdirən struktur kimi təqdim edilib. Rəssam buruqları aşağı baxış nöqtəsi ilə təqdim edərək onların monumental təsirini artırmağa nail olmuşdur.

Bunu da qeyd edək ki, əsərin yaranma tarixi (1947) II Dünya Müharibəsindən sonrakı bərpa dövrünə təsadüf edir və həmin illərdə sovet dövrü təsviri sənətində texniki tərəqqi, əmək və sənaye rəmzləri ön planda dayanırdı. Bu əsərdə Maral Rəhmanzadə neft buruğunu sadəcə texniki obyekt deyil, həm də ideoloji simvol kimi təqdim etmişdir. Belə ki, burada insanın zəhməti,

mühəndis düşüncəsi və sənaye üzərində texnoloji üstünlük qabarıq şəkildə ifadə olunmuşdur.

Eyni zamanda bu təsvirin arxa fonunda yerləşən tüstü bacaları və buruqların ritmik çoxluğu sənaye irəliləyişinin dönməzliyini simvollaşdırır. Bu, "əməyin estetikası" anlayışının təsviri sənətdə necə ustalıqla təqdim edildiyini nümayiş etdirir.

Maral Rəhmanzadə. "Mancanaq – neft çıxaran qurğu". "Neft" silsiləsindən. 1947.

Rəssamın "Neft" silsiləsinə aid olan "Tanker dənizə çıxır" adlı son əsərində əks olunmuş ay işığında parıldayan sakit dəniz, Bakının əlvan işıqları və ağır-ağır hərəkət edən neft tankeri sənaye mənzərəsi ilə yanaşı, həm də lirik duyğularla zəngin bir ovqat yaradır.

Maral Rəhmanzadənin qrafik əsərlərində borular, dəmir çənlər, sərt landşaftlar belə özünəməxsus estetik dəyərlə təqdim olunur. İlan kimi qıvrılan boruların ritmik xətti, buruqların estakadalar üzərindəki yerləşməsi, tankerlərin

uzaqlara aparan obrazları onun yaradıcılığında yeni – sanki bir qədər lirik ovqatlı sənaye mənzərəsi idi. Bu lirika bəzən mədənlərin sərt mənzərəsinə köçürülmüş poetik duyumla ifadə olunur. Bu mənada rəssamın “Neft nəqli” (1947), “Neftçilər tankerdə” (1956-1957) və s. əsərlərini qeyd edə bilərik.

Rəssam üçün əsas məqsəd əsərlərində insan zəhmətini qabartmaq, əmək qəhrəmanlarını simvolik obrazlara çevirmək və neft sənayesinin fonunda insan-sənaye mübarizəsinin dramatizmini göstərmək olmuşdur. Onun “Fırtınada” (1957), “Ərzaq gətirildi” (1957) və s. əsərləri məhz bu qəbildəndir. Rəssamın neft mövzulu bəzi qrafik əsərlərində (“Yeddi gəmi adası”, 1957; “Günəş şüaları”, 1971) insan iradəsinin və texnoloji nailiyyətlərin təbiətlə harmonik və ya gərgin qarşılaşması ön plana çəkilir.

“Bizim Xəzərdə” (1957) albomuna daxil olan silsilə də rəssamın yaradıcılığında mühüm yer tutan neft mövzusunun davamı idi. XX əsrin 30-cu illərindən etibarən sənayedə baş verən sıçrayışlar – zavodların, dəmir yollarının, su elektrik stansiyalarının və xüsusilə də Neft Daşlarının salınması sənətkarların maraq dairəsinə daxil olur. Neft Daşlarında ekspedisiyada iştirak edən Maral Rəhmanzadə burada qəhrəmanlıqla dolu əmək mühitini bədii yaradıcılıq əsərinə çevirdi. O, batmış gəmidə neftçilərlə birgə yaşadı, fırtınalara sinə gərdi və buruqların əhatəsində bənzərsiz günbatan mənzərələrini (“Fırtına zamanı”, 1957; “Estakada”, 1957) yaratdı.

“O zaman zavod və fabriklər, neft və qaz mədənləri, su elektrik stansiyaları, dəmir yolları, yeni şəhərlərin tikildiyi sovetlər ölkəsində müşahidə olunan industrial bum, gündəlik insan əməyinin coşqun romantikası ilə səciyyəvi idi. Çox vaxt təhlükəli və çətin insan əməyi heyrət və sevinc doğururdu. İlk dəfə dirəklər üzərində tikilən unikal şəhərə – Neft Daşlarına ayaq basan rəssamın ürəyinə məhz bu hisslər hakim kəsilmişdi. Onu təhlükəli və qəhrəman əməyin romantikası, dəmir buruqların sərt gözəlliyi cəlb etmişdi” (Məlikova Ş. 2011, s.63).

Panoramlı kompozisiyalarda üfüq xəttinin qəsdən aşağı salınması, iri planlı estakadalar və buruqların monumental təsviri bu əsərlərə dinamika və ideoloji məzmun qazandırır. Bakıda keçirilən fərdi sərgi və Neft Daşlarındakı nümayişlər Maral Rəhmanzadənin bu sahədəki fəaliyyətini geniş tamaşaçı

kütləsinə tanıtdı. Onun "Bizim Xəzərdə" (1957) albomuna daxil edilən 15 əsəri 1957-ci ildə Moskvada nəşr olundu və bu silsilə sonradan Londonda, Kral Sənət Akademiyasında nümayiş etdirildi. Britaniya tənqidçiləri onun əsərlərini yüksək qiymətləndirərək müasir qrafikanın dəyərli nümunələri sırasında qeyd etdilər və London nəşrlərində Maral Rəhmanzadə haqqında ayrıca materiallara yer verildi.

Maral Rəhmanzadənin yaradıcılığında neft mövzusu təkcə sənayeləşmiş Azərbaycan cəmiyyətinin reallıqlarını əks etdirmək deyil, həm də bu reallıqları estetik dəyərlərə çevirmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat siyahısı

Axundova N. (2014). Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığında sənaye mənzərəsi janrı. Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru dis. Bakı. 130 s.

Məlikova Ş. (2011). Maral Rəhmanzadə. Rəngkarlıq və qrafika. Bakı: Şərq-Qərb. 240 s.

Əsədova X. (2013). Maral Rəhmanzadə. Qrafika, rəngkarlıq. Bakı: Şərq-Qərb. 104 s.

Əfəndi R. (2007). Azərbaycan incəsənəti. Bakı: "Şərq-Qərb". 160 s. + 112 s. (ill.)

Алескерова Севиндж Алекбер кызы

Художественно-эстетическое выражение темы нефти в творчестве народной художницы Марал Рахманзаде

Резюме

В середине XX века в азербайджанском изобразительном искусстве индустриальная тема, особенно мотивы, формирующиеся вокруг нефтяной отрасли, занимали важное место в контексте социалистического реализма. В этой области особого внимания заслуживает роль народной художницы Марал Рахманзаде. Начиная с 1940-х годов, в частности, ее графические серии «Нефть» (1947) и «Нефтяные камни» (1956-1957), а также работы, вошедшие в альбом «На нашем Каспии» (1957), с исторической и художественной последовательностью представляют богатую нефтяную панораму Апшеронской земли. Придавая эстетическую форму таким технологическим элементам, как нефтяные вышки, резервуары, эстакады,

она превратила индустриальный мотив в лирическое настроение. Героизация труда рабочих, художественное решение противостояния человека и индустрии, а также образы нефтяников стали одной из центральных тем в ее творчестве. Соединяя суровость индустриального пейзажа с поэзией, Марал Рахманзаде стала одной из художниц, особо обращавшихся к нефтяной теме в азербайджанском изобразительном искусстве.

В статье анализируется, как эта тема представлена в творчестве народной художницы Марал Рахманзаде, и значение ее произведений на нефтяную тематику («Фонтан», «Танкер выходит в море», «Нефтедобывающая установка», «Вышки в море», «Транспортировка нефти», «Нефтяные резервуары», «Богатства Каспия» и др.) в истории изобразительного искусства.

Ключевые слова: Марал Рахманзаде, азербайджанское изобразительное искусство, нефтяная тема, графика, социалистический реализм, индустриальный пейзаж, художницы.

Alasgarova Sevinj Alakbar qizi

Artistic and Aesthetic Expression of the Oil Theme in the People`s Artist Maral Rahmanzade`s Work

Summary

In the mid-20th century, the industrial theme in Azerbaijani fine art, particularly the motifs formed around the oil industry, held an important place within the context of socialist realism. In this field, the role of People's Artist Maral Rahmanzade is particularly noteworthy. Starting from the 1940s, especially her graphic series “Oil” (1947) and “Oil Rocks” (1956-1957), as well as the works included in the album “In Our Caspian” (1957), present the rich oil landscape of the Absheron land with historical and artistic consistency. By giving aesthetic form to technological elements such as oil rigs, tanks, and trestle bridges, she transformed the industrial motif into a lyrical mood. The heroization of workers' labor, the artistic resolution of the human-industry confrontation, and the images of oil workers became one of the central themes in her work.

Combining the harshness of the industrial landscape with poetry, Maral Rahmanzade became one of the artists who specifically addressed the oil theme in Azerbaijani fine art.

The article analyzes how this theme is presented in the work of People's Artist Maral Rahmanzade, and the significance of her oil-themed works (“Fountain”, “Tanker Goes to Sea”, “Oil Extraction Unit”, “Rigs in the Sea”, “Oil Transportation”, “Oil Tanks”, “Wealth of the Caspian” etc.) in the history of fine art.

Key words: Maral Rahmanzade, Azerbaijani fine art, oil theme, graphics, socialist realism, industrial landscape, women artists

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 13.05.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 20.05.2025
Ekspert rəyi: Aslan Xəlilov

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

UOT 73
ORCID: 0009-0007-2739-9604
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.0264

Sübhan Məmmədov Əli oğlu
Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyasının doktorantı
e-mail: subhan872@mail.ru

AĞA ƏLİ İBRAHİMOVUN FƏLSƏFİ MOTİVLİ ƏSƏRLƏRİNDƏ REALLIQ VƏ İRREALLIĞIN SİNTEZİ

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanın görkəmli rəssamı Ağa Əli İbrahimovun fəlsəfi motivli yaradıcılığı təhlil olunur. Onun "Qaçan adam" (1976), "Dördüncü ölçü" (1981), "Həqiqət önündə" (1989) və digər əsərləri üzərində aparılan təhlillər əsasında rəssamın fəlsəfi motivli əsərlərində reallıq və irreallığın necə sintez təşkil etdiyi göstərilir. Ağa Əli İbrahimovun yaradıcılığı, reallıq və irreallığın sintez olunduğu, fəlsəfi düşüncələrlə zənginləşdirilmiş əsərlərlə zəngindir. Rəssamın yaradıcılığında reallıq – insanın fiziki, psixoloji və mənəvi varlığı, irreallıq isə – həmin varlığın dərkindəki ilahi və metafizik qat kimi təqdim olunur. Ağa Əli İbrahimov rəngdən və formadan istifadə etməklə bədii məkanda insanın ilahi təkamülünü təsvir edir. Rəng kontrastları və abstrakt kompozisiyalar vasitəsilə ifadə olunan bu təsvirlər, əslində, insanın kainatla, zamanla, öz varlığı ilə apardığı dialoqun görünən səviyyədə canlandırılmasıdır. Ağa Əli İbrahimovun tablolarında hadisələr real zaman və məkan içində yox, düşüncə və duyğuların ritmində cərəyan edir. Odur ki, o, tamaşaçını yalnız əsərlərə baxmağa yox, eyni zamanda onları hiss etməyə dəvət edir.

Açar sözlər: Ağa Əli İbrahimov, Azərbaycan, rəssamlıq, əsər, fəlsəfi motiv, reallıq

Azərbaycan təsviri sənətinin görkəmli nümayəndələrindən olan Ağa Əli İbrahimovun yaradıcılığında fəlsəfi və estetik gücə malik əsərlər özünün dərin fəlsəfi qatı və düşündürücülüyü ilə seçilir. Onun fəlsəfi motivli kompozisiyalarında bəşəriyyət, din, ruh və qurtuluş kimi mənəvi mövzular kifayət qədərdir.

Ağa Əli İbrahimovun əsərlərində tamaşaçını düşündürən məqamlar əsas etibarilə onun fəlsəfi motivli əsərlərində üstünlük təşkil edir. Bu mənada rəssamın "Qaçan adam" (1976), "İnsanın doğuluşu" (1977), "Gün keçdi" (1977), "Dördüncü ölçü" (1981), "Ruhun vəhdəti" (1984), "Şər qarışanda" (1987), "Həqiqət önündə" (1989), "Yer kürəsinin sonu" (1990), "Ümid ağacı" (1996), "İki mələk" (2000), "Çağırış" (2001), "Sonun başlanğıcı" (2001-2002), "Əbədiyyətə addım" (2005) və s. bu kimi digər fəlsəfi motivli əsərlərini qeyd edə bilərik.

Yuxarıda adları vurğulanan bu əsərlərdə reallıq və irreallıq elementləri sintez şəklində təzahür edir. Daha geniş mənada desək, bu cür əsərlərdə insanın daxili dünyası, həyatın mənası və varlıq aləmi kimi məsələlər əks olunur. Reallıq və irreallıq arasındakı sərhədlər silinərək, tamaşaçıya dərin düşüncələr təqdim edilir.

Ağa Əli İbrahimovun yaradıcılığı, reallıq və irreallığın sintez olunduğu, fəlsəfi düşüncələrlə zənginləşdirilmiş əsərlərlə zəngindir. Onun fəlsəfi motivli tabloları, tamaşaçını düşünməyə və həyatın dərin mənalarını araşdırmağa təşviq edir. Belə tablolardan biri məhz rəssamın 1976-cı ildə bədii görüntüyə gətirdiyi "Qaçan adam" monumental tablosudur.

Ekspressiv simvolizm və abstrakt ekspressionizm tərzinə yaxınlığı ilə seçilən əsərdə mərkəzi fiqur kimi qaçan insan təsviri çıxış edir. Burada qaçan adamın konkret olaraq real obrazı yaradılmasa da, lakin dinamik fırça yaxıları və yığcam-anarxik rəng fakturası vasitəsilə müəyyən hərəkət hissi – qaçan adam təəssüratı yaradılıb. Bu, bizə insan ruhunun psixoloji dağılma və qaçış anını hiss etdirir – yəni real bir hadisə deyil, insanın ruh halının təcəssümüdür. Daha dəqiq desək, əsərin kompozisiyası mərkəzi fiqur və ya konkret – tanınan bir formadan uzaqdır. Burada hərəkət hissini, qaçışın enerjisini konkret şəkildə ifadə edən heç bir cizgi yoxdur. Bunun əvəzində Ağa Əli İbrahimov hərəkəti rəngin ritmi, fırçanın impulsivliyini və kompozisiya daxilindəki dinamizmi vasitəsilə təqdim edir. Tablonun kompozisiyası sanki fırtınalı bir təbiət səhnəsi kimi oxunur, əslində bu, daxili mənəvi burulğanın metaforasıdır.

Ağa Əli İbrahimov. "Qaçan adam". 1976.

"Qaçan adam" (1976) əsəri eyni zamanda fəlakət və qurtuluş dualizmini özündə əks etdirir. Reallıq burada insanın yaşam təcrübəsindən doğan qorxuları, mübarizələri və zamanla olan qarşıdurmalarıdır. İrreallıq isə bu qorxuların konkret səhnədə deyil, abstrakt rəng qatlarında ifadəsidir. Beləcə, əsər oxucuya sual ünvanlayır: insan nədən qaçır? Maddədən, zamandan, yoxsa özündən? Göründüyü kimi, tablonun əsas fəlsəfi məzmunu – insanın qorxu, təlatüm və xilasolma arzusu arasında yaşadığı mənəvi qaçışdır. Lakin bu qaçış fiziki deyil, dərin mənada ilahi və ideoloji xarakter daşıyır. Başqa sözlə desək, rəssamın əsərdə tamaşaçıya çatdırmaq istədiyi əsas fəlsəfi qayə ondan ibarətdir ki, bəşər övladı dünya qarşısında tək və qorxulu bir varlıqdır, tabloda əksini tapmış qaçış isə bu qorxuya verilən cavabdır.

Əsərin rəng həlli olduqca yüksək ustalıqla icra olunub. Belə ki, tablonun yuxarı hissəsində mavi, firuzəyi və ağ rənglərin dominantlığı bizi sanki səma ilə qarşılaşdırır. Lakin bu səma sülh və sakitlik yox, enerji burulğanı, psixoloji gərginlik mənbəyidir. Mərkəzdən aşağıya doğru rəng palitrası dəyişir – narıncı, qırmızı, sarı və yaşıl tonlara keçir. Bu keçid bizə duyğuların parçalanmasını,

insanın maddi aləmdə ilişib qalmasını və eyni zamanda ondan qurtulmaq istəyini xatırladır. Beləliklə, Ağa Əli İbrahimov burada rəngin dili ilə insanın ikili mövcudluğunu – həm bu dünyaya bağlı, həm də ondan azad olmaq istəyən varlıq olduğunu təsvir edir.

“Rəssamın hər birində emosionallıq duyulan tablolarının rəng qatından “boylanan” çoxqatlılıqda həm də fəlsəfi yük mövcud olduğundan onların hər biri bütün mənalarda düşündürücüdür. Müqayisə üçün deyək ki, zamanında yaşıdlarından Fərhad Xəlilov dahi Səttar Bəhlulzadənin “fəlsəfi mənzərə” yaratmaq ənənəsini davam etdirmişdisə, Ağa Əli İbrahimovun sərgilədiyi bədii yanaşmalarda Mircavad Mircavadov və Əşrəf Muradoğlu yaradıcılığı ilə səsləşə biləcək estetika hiss olunurdu. Başqa sözlə desək, onun yaratdığı rəng qatının hər santimetrində rəssam qəlbinin döyüntüləri, təzadlı yaşantılarının izi duyulmaqdadır” (Əliyev Z. 5 may, 2021).

Qeyd edək ki, Ağa Əli İbrahimovun “Qaçan adam” (1976) əsərində təkcə rəssam kimi deyil, eyni zamanda fəlsəfi düşüncə sahibi kimi özünü ifadə edir. O, boyanı yalnız forma yaratmaq üçün deyil, mənanı doğurmaq üçün istifadə edir. “Qaçan adam”ın qaçdığı məkan fiziki məkandan çox ruhun daxili aləmində itirdiyi sabitlik nöqtəsidir. Rəssamın fırçası bu sabitliyin itkisindən doğan enerjini tabloya köçürür.

Rəssamın fəlsəfi məzmunlu əsərləri içərisində “Dördüncü ölçü” (1981) adlı əsəri xüsusi yer tutur. Belə ki, bu əsər forma baxımından çox sadə görünsə də, olduqca dərin məna-məzmuna malik olması ilə səciyyələnir. İlk baxışdan formanın yoxluğu, minimalizmə yaxın səssizlik, rənglərin monoton təbəqələnməsi əsərin passivliyini nümayiş etdirir. Lakin bu sükut, dərin düşüncəyə açılan qapıdır. Rəssam burada formanın deyil, məhz məkanın mahiyyətini və zamanın intuitiv hissini təqdim edir.

Əsərin bütövlüyü bir baxışda çox az şey “deyirmiş” kimi görünə bilər. Rəng həlli yaşılın müxtəlif tonlarında sıxışdırılmış, solğun, dumanlı bir məkan təsiri bağışlayır. Kompozisiyanın tam mərkəzinə çəkilmiş incə çat, gözə güclə görünən nazik xətlər – bir zaman çərçivəsinin qırılmasını, klassik məkanın dağıdılmasını simvolizə edir. Bu çat – fiziki bir divar çatlağı deyil, fikir müstəvisinin yarılmasıdır. Rəssam burada bizi üç ölçülü məkandan kənara –

dördüncü ölçüyə dəvət edir. Fiziki dünyada dördüncü ölçü zamandır. Lakin Ağa Əli İbrahimovun tablosunda bu zaman davam edən, axan bir zaman deyil – burada zaman dondurulmuş, metafizik bir anlayış kimi təqdim olunur. Fırçanın yoxluğu, kənarların tərtib olunmaması, həndəsi formalardan imtina – bütün bunlar təbiət qanunlarının, görmə stereotiplərinin dağıdılmasıdır.

Ağa Əli İbrahimov. "Dördüncü ölçü". 1981.

"Dördüncü ölçü" (1981) əsərində reallıq – sadə, təmiz, sükut içində mövcud olan bir səth, irrealıq isə həmin səthin içində gizlənən çat, gözə görünməyən enerjinin mikro təzahürüdür. Bu tablo ilə rəssam sanki ekzistensial fəlsəfə ilə metafizik riyaziyyatın kəsişməsində dayanan bədii ideya yaradır. Tabloda çat – "an" anlayışının əyani qarşılığıdır. O, əvvəlki sakitliklə sonrakı dağıntı arasındakı hüdudsuz və izahsız keçid nöqtəsidir.

"Dördüncü ölçü" (1981) reallığın səthi səssizliyini, irreallığın isə dərin və görünməz enerjisini əks etdirir. Rəssamın buradakı əsas məqsədi sənətdə

forma deyil, düşüncə yaratmaqdır. Daha dəqiq desək, rəssam tamaşaçını "nə gördün?" yox, "nə hiss etdin?" sualı ilə qarşılaşdırır.

Ağa Əli İbrahimovun "Həqiqət önündə" (1989) adlı tablosu onun yaradıcılığında fəlsəfi dünya duyumunun ən dərin poetik təzahürlərindən biridir. Əsər bədii forma cəhətdə sadə həll olunsa da, onun məzmun tutumu olduqca böyükdür. Belə ki, "Həqiqət önündə" – adından da göründüyü kimi, bu, bir qarşılaşma anıdır. Təbii ki, bu, adi görüş deyil. Bu, insanla əbədiyyətin, bəşərlə ilahinin, varlıqla həqiqətin kəsişmə nöqtəsidir.

Tablonun mərkəzində, kompozisiyanın aşağı hissəsində yerə diz çökmüş bir insan təsviri əksini tapıb. Sanki, o, təslim olmuş halda verilib. Onun qarşısında sanki göydən süzülən bir işıq sütunu, yəni nur var. Həmin nurla dolu sahə zülmətdən aydınlığa keçidin estetik formasıdır. Bu nur zahirdə işıq olsa da, batində məlum olmayan həqiqətin simvoludur. Tablonun kompozisiyası şaquli formatda qurulub. Yuxarıdan aşağıya doğru enən işıq xətti, onun ətrafında isə dumanlı, tutqun və qeyri-müəyyən fon verilib. Bu duman, insanı həqiqətə aparan yolu örtən şübhə, qorxu, müəmma və özünə dönüş halını xarakterizə edir. İnsan bu dumanı yalnız içindən keçərək aşa bilər. Odur ki, diz çökən fiqur bu səfərin əyani ifadəsidir.

Abstrakt simvolizm tərzində həll edilmiş bu əsərdə sanki formasızlıq formanın özü, hərəkətsizlik bir hərəkət, rəngin yoxluğu isə dərin ifadə vasitəsidir. Əslində rəssam burada rəngin yerini nurla əvəzləyib. Bu, klassik rəngkarlıq üslubundan uzaq bir tərzdir. Burada rəssamın fırça izləri görünmür, kənarlar sərhədsizdir, bu isə "həqiqətin sərhədsizliyi" ideyasına xidmət edir. Başqa sözlə desək, əsərin məzmunu onun formasını üstələyir.

"Həqiqət önündə" (1989) əsərində müəyyən mənada sufi təlimlərinin təsiri də müşahidə olunur. Belə ki, sufizmə görə, insanın ən ali məqsədi "haqqı görmək", yəni həqiqətə şahid olmaqdır. Bu şahidlik, əməl və təsəvvürlə deyil, bilavasitə qəlb gözü ilə mümkündür. Əsərdə diz çökən insan fiquru Allahın önündə təslimiyyət halını simvolizə edir. Daha dəqiq desək, o insan, artıq baxmır – o, görür, o, artıq düşünmür – hiss edir.

Ağa Əli İbrahimov. "Həqiqət önündə". 1989.

Tabloda əksini tapmış "nur" – sadəcə işıq mənbəyi deyil. O, Allahın nurudur. Qurani-Kərimin "Nur" surəsində qeyd olunan "Allah göylərin və yerin nurudur..." (Nur surəsi, 35-ci ayə) ayəsi bu tablonun fəlsəfi başlanğıcı hesab edilə bilər. Daha dəqiq desək, sanki bu əsər həmin ayənin rəng və işıqla verilmiş bədii təfsiridir.

Rəssamın "Həqiqət önündə" (1989) əsəri onun tamaşaçısını yalnız düşündürmür, eyni zamanda müəyyən bir sükuta qərq edir. Burada əksini tapmış insan fiqurunun, təklikdə, qaranlıq içində və eyni zamanda nur qarşısında verilməsi onun sanki ümid içərisində olmasını xarakterizə edir.

Qeyd edək ki, bu əsər Ağa Əli İbrahimovun fəlsəfi motivli əsərləri içərisində yüksək bədii məziyyəti ilə seçilir. Burada da rəssam əsərin bədii formasından daha çox onun məna-məzmun tutumuna önəm vermişdir. "Həqiqət önündə" (1989) tablosundakı reallıq insanın varlığının qaranlıq sahəsidir, irreallıq isə onu əhatələyən nurdur. Daha geniş mənada desək, burada reallıq və

irreallıq bir-birinə zidd şəkildə deyil, məhz sintez şəkildə ifadə olunub. Burada real element insan fiqurudur. O diz çöküb, düşünür, yaxud dua edir. Təbii ki, bu, tamaşaçı üçün tanış və bəşəri bir səhnədir. İnsan qorxur, təslim olur, düşünür – bütün bunlar, real duyğuların və vəziyyətlərin simvoludur. O, təkdir, amma bu təklik hər kəsin içində olan var olmanın tənhalığıdır. Bu, bizim reallığımızdır. Lakin ətraf aləm, bu real fiqurun içində olduğu məkan və nur isə irreal sahəyə aiddir. İşıq insanı bürüyən zülmətin içində sanki başqa aləmdən gəlmişdir. Bu nur nə fiziki mənbəyə, nə də müşahidəyə bağlıdır. O, mücərrəd həqiqətin əyani izidir.

Əsərdəki reallıq eyni zamanda insanın pozası – diz çökməsi, irreallıq isə onun baxdığı, lakin bizim görə bilmədiyimiz həqiqətdir. Bu mənada, Ağa Əli İbrahimov burada özünün geni fəlsəfi düşünsə sahibi olduğunu bir daha təsdiqləmişdir. Belə ki, o, bu əsərdə reallığı rənglər və ya rənglərin yoxluğu ilə, irreallığı isə nurla ifadə etmişdir. Həmçinin buradakı reallıq insanın tənhalığı, acizliyi, daxili səfəri, irreallıq isə bu səfərin istiqaməti, hədəfi və nəticəsidir. Odur ki, əsərdə reallıq və irreallıq bir-birinə təzadlı şəkildə əks olunmayıb, əksinə, onlar bir-birinə axır, bir-birini tamamlayır və bir-birinə çevrilir. Bu sintez isə məhz Ağa Əli İbrahimovun yaradıcılıq fəlsəfəsinin əsas mahiyyətidir: insan realdır, amma onun məqsədi – həqiqət, irrealdır. Bu iki hal bir əsərdə birləşəndə, insan həqiqətə doğru real addım atmış olur.

Nəticə etibarilə qeyd edək ki, *“Rəssam ikilənən insan və zamanın qarşıdurmasına işıq salan fəlsəfi qayəli əsərləri ilə milli rəngkarlığımızı daha da zənginləşdirməyə nail olmuşdur. Rəng qatının hər qarışını rəssam qəlbinin döyüntülərindən qaynaqlanan estetik tutumla zənginləşməsinin nəticəsidir ki, müxtəlif mövzulu bu tabloların hər biri cəlbedici və düşündürücü qəbul olunur...” (Əliyev Z. 5 may, 2021).*

Ağa Əli İbrahimovun fəlsəfi motivli əsərlərində reallıqla irreallığın sintezi, formanın məzmuna tabe olması və insanın daxili dünyasının rəng və ritmlə ifadə olunması aydın şəkildə müşahidə olunur. Onun əsərləri Azərbaycan təsviri sənətində abstrakt ekspressionizmlə simvolik təfəkkürün yüksək sintezini təmsil edir.

Ədəbiyyat siyahısı

Axundzadə L. (2004). Ağa Əli. Kataloq. Bakı, 2004

Əfəndi R. (2007). Azərbaycan incəsənəti. Bakı: "Şərq-Qərb". 160 s. + 112 s. (ill.)

Qurani-Kərim (2008). Tərcüməçilər: Ağabala Mehdiyev və Dürdanə Cəfərli. Bakı, 370 s.

Əliyev Z (5 may, 2021). Rəng qatı fəlsəfi yükə bələnəndə. URL: https://medeniyyet.info.az/page/news/55914/Reng-qati-felsefi-yuke-belenende.html

Мамедов Субхан Али оглу

Синтез реальности и ирреальности в философски мотивированных произведениях Ага Али Ибрагимова

Резюме: В статье анализируется философски мотивированное творчество выдающегося азербайджанского художника Аги Али Ибрагимова. На основе анализа его произведений «Бегущий человек» (1976), «Четвертое измерение» (1981), «Перед истиной» (1989) и других показано, как реальность и нереальность образуют синтез в философски мотивированных работах художника. Творчество Ага Али Ибрагимова богато произведениями, синтезирующими реальность и нереальность и наполненными философскими мыслями. В творчестве художника реальность представлена как физическое, психологическое и духовное существование человека, а нереальность – как божественный и метафизический слой в понимании этого существования. Ага Али Ибрагимов посредством цвета и формы изображает божественную эволюцию человека в художественном пространстве. Выраженные посредством цветовых контрастов и абстрактных композиций, эти изображения, по сути, являются зримой реконструкцией диалога человека со вселенной, со временем и со своим собственным существованием. В картинах Ага Али Ибрагимова события развиваются не в реальном времени и пространстве, а в ритме мыслей и эмоций. Поэтому он предлагает зрителю не только смотреть на работы, но и чувствовать их.

Ключевые слова: Ага Али Ибрагимов, Азербайджан, живопись, произведение, философский мотив, реальность

Mammadov Subhan Ali oghlu

Synthesis of Reality and Irreality in Philosophically Motivated Works of Agha Ali Ibrahimov

Summary

The article analyzes the philosophically motivated creativity of the prominent Azerbaijani artist Agha Ali Ibrahimov. Based on the analysis of his "Running Man" (1976), "Fourth Dimension" (1981), "In Front of Truth" (1989) and other works, it is shown how reality and irreality form a synthesis in the artist's philosophically motivated works. Agha Ali Ibrahimov's creativity is rich in works that synthesize reality and irreality and are enriched with philosophical thoughts. In the artist's creativity, reality is presented as the physical, psychological and spiritual existence of man, and irreality is presented as the divine and metaphysical layer in the understanding of that existence. Agha Ali Ibrahimov depicts the divine evolution of man in the artistic space using color and form. Expressed through color contrasts and abstract compositions, these images are, in fact, a visible reenactment of the dialogue that man has with the universe, with time, with his own existence. In Agha Ali Ibrahimov's paintings, events do not develop in real time and space, but in the rhythm of thoughts and emotions. Therefore, he invites the viewer not only to look at the works, but also to feel them.

Key words: Agha Ali Ibrahimov, Azerbaijan, painting, work, philosophical motif, reality.

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 12.05.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 20.05.2025
Ekspert rəyi: Aslan Xəlilov

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

UOT: 75
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.0274

Ayan Novruz qızı Xəlilova
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının dissertantı
E-mail: ayan.khalil7@gmail.com

AZƏRBAYCANIN AVESTA MOTİVLİ SÜJETƏ XAS KAŞI NÜMUNƏLƏRİNİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan kaşı sənətində “Avesta” motivli süjetli kaşı nümunələrinin bədii və simvolik xüsusiyyətləri araşdırılır. Burada süjetli kaşıların yalnız ornamental-dekorativ mahiyyəti deyil, eyni zamanda, onların dini-fəlsəfi və mifoloji təsəvvürlərin əyani ifadəsi olduğu da vurğulanır. Daha geniş mənada desək, Zərdüştilik dininin kosmoloji və esxatoloji təlimləri əsasında yaradılmış bu kaşılar yalnız estetik dəyər daşımır, eyni zamanda dini-ideoloji sistemin elementlərini sənətdə əks etdirir. Bu kaşı nümunələrində Vizarşanın, kahinlərin, Məhşər səhnələrinin və müqəddəs atributların (yeddipilləli taxt, qurbangah, barsman, müqəddəs nar, ox-yay və s.) vizual təqdimatı vasitəsilə zərdüştilikdəki dualist dünyagörüşü, mükafat-cəza anlayışı və müqəddəslik sistemləri təhlil olunur. Hər bir kaşı kompozisiyası müəyyən dini mətnlərin, xüsusilə “Avesta”nın təsvir və təlimlərini əks etdirir.

Zərdüştün dəvə karvanına rəhbərliyi, kahinlərin iyerarxik quruluşu və ruhların mühakimə səhnələri bu kompozisiyalarda obrazlı şəkildə təqdim olunaraq, Zərdüştiliyin fəlsəfi əsaslarını və ictimai ideallarını əyani şəkildə canlandırır. Məqalədə tədqiq edilən nümunələr Azərbaycan kaşı sənətinin təkcə dekorativ deyil, həm də dərin mənəvi və ideoloji yük daşıyan sənət nümunəsi kimi dəyərləndirilməsini nümayiş etdirir.

Açar sözlər: Azərbaycan, kaşı sənəti, Avesta, motiv, süjetli kompozisiya, bədii xüsusiyyət

Azərbaycanda ornamental və epiqrafik motivli kaşı nümunələri ilə yanaşı süjetli kaşı nümunələri də mövcuddur. Süjetli kaşı nümunələri özünün müxtəlif forma-biçimi və mövzu rəngarəngliyi ilə seçilir. Azərbaycanda süjetli kaşı

nümunələri içərisində Avestadan götürülmüş mifoloji səhnələri əks etdirən bədii kaşı nümunələri xüsusilə seçilir. Lakin bəzi mənbələrdə süjetli kaşılar içərisində Şərq poeziyasını, xüsusilə Firdovsinin, Məhəmməd Füzulinin əsərlərini özündə ehtiva edən kaşı nümunələrinin mövcudluğu haqqında da qeydlər vardır. *"XVI-XVII yüzilliklərdə Azərbaycanda olmuş xarici ölkə səyyahları burada sarayların, hamamların və başqa ictimai tikintilərin tərtibatında bəzəkli kaşılardan geniş istifadə edildiyini bildirirlər. Övliya Çələbi xəbər verir ki, öz gözü ilə təkcə Təbrizdə bədii kaşılarla divarları və günbəzləri bəzədilmiş 700-dən artıq hamam görmüşdür. Onun bu kaşılar üzərində Füzulinin əsərlərindən götürülmüş mövzuların olması haqqında verdiyi məlumatlar da çox maraqlıdır. Övliya Çələbinin Naxçıvan hamamlarında gördüyü süjetli kaşılar diqqəti xüsusilə cəlb edir" (Əfəndi R., 2007, s.164).*

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın süjetli kaşı nümunələri içərisində Avesta ehkamlarını özündə əks etdirən kaşı nümunələri özünün bədii-texnoloji xüsusiyyətinə görə xüsusilə seçilir. Başqa sözlə desək, Zərdüştilik dinində mövcud olan dualist kosmoloji dünyagörüşü və axirətə dair təsəvvürlər Azərbaycan kaşı sənətində də dərin izlər buraxmışdır.

Tədqiqatlarda Zərdüştilik dininin esxatoloji və kosmoloji təsəvvürlərinin plastik sənətdə, xüsusilə dekorativ-tətbiqi sənətin bir qolu olan kaşı sənətində əksini tapdığı müşahidə olunur. Bu kaşı nümunələri yalnız bədii estetikanın daşıyıcısı deyil, eyni zamanda dini-fəlsəfənin, mifoloji düşüncənin və metafizik simvolların əyani təcəssüm formasıdır. Aşağıda təqdim olunan kaşı kompozisiyaları Zərdüştilik təsəvvür sisteminin, xüsusilə "Avesta"da təsvir edilən Məhşər səhnələrinin, ruhların taleyi və cəza-mükafat sisteminə dair motivlərin bədii interpretasiyası kimi təhlil oluna bilər.

Məlumat üçün qeyd edək ki, *"Tədqiqatçılar iudaizmdə, xristianlıqda, islamda və buddizm də erkən İran dini ayinlərdən və yaxud Zərdüşt təlimindən çoxlu elementlərə rast gəldiklərini bildirir. Əlbəttə, həm də zərdüştilik özü də yadelli təsirlərə məruz qalmış, Sasani hakimiyyətinin son dövründə, görünür, xarici dinlərin təsiri altında müqəddəs sözün yazıya alınmasına böyük əhəmiyyət verilmişdir. O vaxtlar istifadə olunan pəhləvi (orta fars, aramidən yaranan) əlifbası ilə bu yazılı abidələr yazıya alındı. Nəhayət, zərdüştiliyin bu müqəddəs*

yazıları "Avesta" adını aldı. Bu sözün dəqiq mənası müəyyənləşməyib, ehtimal edilir ki, ola bilsin o, "öyrətmə, təlimat, nizamnamə" və yaxud "tərifləmə, mədh etmə" məna sındadır" (Avesta, 2017, s.14)

Bəhs edilən mövzuda ən maraqlı kaşı nümunələrindən biri Avesta ehkamlarına görə Məhşər səhnəsinin əyani təsviri və Vizarşanın (Günahkarların ruhunu cəhənnəmə aparan demonik varlıq) simvolizmini əks etdirir (Şəkil 1). Bu kaşı nümunəsində "Avesta" yazılarında qeyd olunan Məhşər səhnəsi əks etdirilmişdir. Kompozisiyanın mərkəzində iri, V-formalı ornament yerləşir. Sarı rəngli haşiyə daxilində ağ rəngli V-şəkilli naxışın mövcudluğu Zərdüşti kosmoloji sistemdəki dualist (işıq və zülmət) dünyagörüşünü simvolizə edir. Mərkəzi ornamentin yuxarı sağ hissəsində ağ nöqtələrlə işarələnmiş, quş başlı, buynuzlu və quyruqlu qara rəngli cin oturmuşdur. Onun sağ əlində başqa bir cinin başı təsvir olunub, qarşısında isə qara, çəhrayı və firuzəyi rənglərlə işlənmiş stilizə olunmuş bitki motivi yerləşdirilib. Kompozisiyanın yuxarı sağ küncündə qaradan yaşıla çalan, yarımdairə formalı, funksiyası aydın olmayan bir obyekt təsvir edilib. Bu elementin simvolik mənası ehtimal ki, axirət aləminin sirli və anlaşılmaz təbiətini ifadə edir. Rəhilin arxasında küncdə kahinlərin əyləşməsi isə dini hakimiyyətin və mühakimə prosesinin şahidliyini təmsil edir.

Avesta ehkamlarını özündə əks etdirən süjetli kaşı nümunələrindən biri də ruhların sonrakı taleyinə həsr olunmuş kosmo-esxatoloji kompozisiyadır. Bu kompozisiya Zərdüşti kosmologiyasının ölümdən sonrakı mərhələlər haqqında təsəvvürlərini əks etdirir. Kaşının sol – aşağı tərəfində üç qara cin tərəfindən tutulmuş taxtda oturan baş kahin (maq) təsvir olunmuşdur. Onun qurşağadək uzanan qara saqqalı və dizlərini bükərək əyləşməsi onun dini səlahiyyətini və mənəvi gücünü vurğulayır. Sağ ovcunda Zərdüştilikdə məhsuldarlıq, dirçəliş və müqəddəslik simvolu hesab edilən müqəddəs nar təsvir edilib. Onun başı üzərində qanadlarını açmış firuzəyi rəngli quş – yüksək mənəvi ilhamın və dini aləmlə əlaqənin simvolu kimi hesab edilə bilər. Kahinin qarşısında üzərinə açıq kitab qoyulmuş rəhil vardır. Bu isə zərdüştilikdə "Avesta"nın ilahi bilik daşıyıcısı kimi qəbul olunmasını simvolizə edir.

Şəkil 1. XVI-XVII əsrlərə aid "Məhşər səhnəsi" əks edilmiş kaşı nümunəsi

Baş kahinlə üzbəüz, sağ əli ilə əsaya söykənmiş altı kahin təsvir olunub. Onların geyimləri (firuzəyi, sarı və tünd çəhrayı rəngli libaslar) zərdüşti kahinlik sistemindəki iyerarxiyanı və funksional fərqliliyi əks etdirə bilər. Kompozisiyanın aşağı sağ hissəsində iki sarı şir və bir qara it təsvir edilib ki, bu heyvanlar öz növbəsində Zərdüşti mifologiyada həm qoruyucu, həm də cəzaverici qüvvələr kimi xarakterizə olunur. Kaşının fonunun açıq-göy rəngdə olması isə onun əbədi səmavi aləmə işarə etməsini simvolizə edir.

Avesta motivli kaşı nümunələrindən biri də yeddipilləli taxt və "Yeddi müqəddəs varlıq" anlayışını özündə əks etdirən kaşı kompozisiyasıdır (Şəkil 2). Bu kaşıda baş kahin yeddipilləli taxtda əyləşmiş halda təsvir edilib. Zərdüştilikdə yeddi müqəddəs varlığın (Ahura Mazda və altı Ameşa Spenta) olması, bu rəqəmin dini semantik dəyərini izah edir. Kompozisiyada on iki süjet xətti üzrə qurulmuş sahələr müəyyən edilir. Taxtın zirvəsində dizlərini bükmüş vəziyyətdə baş kahin əyləşib, aşağıda isə üç kahin dinləmə və nitq söyləmə mövqeyində

təsvir olunub. Hər birinin qarşısında üzərinə kitab qoyulmuş rəhil yerləşir. Tam mərkəzdə V-formalı kitabə – ilahi bilik və qanunun işarəsi kimi çıxış edir.

Taxtın altında iki kahin və sağ aşağı küncdə günah içində olan, kürəyi üstə uzanmış, cəzalandırılan bir kahin təsvir olunmuşdur. Bu səhnə Zərdüştilikdəki etik sistemə əsaslanan mükafat və cəza konsepsiyasını bədii görüntüyə gətirir. Personajların geyimləri (sarı, çəhrayı və firuzəyi libaslar və qara kəmərlər) zərdüşti ayinlərinin estetik şifrələrini özündə ehtiva edir. Bu kaşı nümunəsində də yerlik – fon açıq-göy rəngdə təqdim edilib.

Dünya oxu və qurbangah motivi əks olunmuş kaşı kompozisiyası da özünün maraqlı bədi-texnoloji həlli ilə seçilir. Kompozisiyanın mərkəzində qurbangah (zərdüştilikdə kainatın "oxu" kimi şərh edilən simvol) yerləşir. Qurbangahın yuxarı hissəsindəki alov – ilahi nur, Cənnət feyzi və ruhun saflaşma mənbəyini simvolizə edir. Aşağıdakı alov isə günahkarların ruhunu yandıran Cəhənnəm atəşi, eyni zamanda tövbə və paklanma vasitəsi kimi şərh edilir. Bu ikili struktura Zərdüşti dünyagörüşünün əsasını təşkil edən "ikilik - duallıq" prinsipini əks etdirir.

Qurbangah hasarla əhatələnmişdir – bu, müqəddəs məkanın fani dünyadan ayrılmasını göstərir. Mərkəzdə diz çökən bir kahin, iki tərəfində isə başlarını aşağı əyən digər iki kahin təsvir olunub. Qurbangahın hər iki tərəfində quyruqlu qara əcinnələr yerləşdirilib ki, onlar günahların sərhədlərini simvolizə edir. Kaşının fonu firuzəyi rəngdə, kənarları isə göy rəngli V-formalı ornamentlərlə bəzədilmişdir.

Avesta motivli süjetli kaşı nümunələrində təsvir edilən səhnələrdən biri Zərdüştün sarvanlıq etdiyi dəvə karvanını əks etdirir (Şəkil 3). Bu təsvirin kompozisiya quruluşu və detalları Zərdüştün həyat yolu və dini yayma missiyası ilə əlaqələndirilə bilər. Səhnədə bir-birinin ardınca düzülmüş dəvələr hərəkət halında təsvir edilib. Onların üzərində əyləşmiş sərnişinlərin geyimləri, papaqları və duruşları eynilik təşkil edir ki, bu da vahid bir icmanın üzvləri olduqlarını nümayiş etdirir. Onuncu – sonuncu dəvənin üzərində iki nəfər olmaqla, ümumilikdə səhnədə on bir sərnişin əks olunub. Hər bir sərnişinin sağ əli irəli uzadılmış və əllərində barsman (dini mərasimlərdə istifadə edilən,

məstedici təsirə malik bitkinin budağı) tutmuşlar. Bu detallar dini ayinlərin və Zərdüştilik inancının rituallarının əks olunduğunu göstərir.

Şəkil 2. XVI-XVII əsrlərə aid "Avesta" motivli süjetlə xas kaşı nümunəsi

Kompozisiyada Zərdüşt xüsusi olaraq fərqləndirilmiş və onun fiquru dəvələrə nisbətən iki dəfə daha böyük ölçüdə təsvir edilmişdir. Bu, onun adi insanlardan daha üstün bir varlıq kimi təqdim edilməsini səciyyələndirir. Zərdüşt karvana rəhbərlik edir və onun sol əlində Hakimiyyət və Qanun rəmzi olan bir atribut yer alır. Bu element onun dini lider və qanunların təbliğatçısı olduğunu vurğulayır.

Dəvə karvanının hərəkət istiqaməti dolanbac yollarla verilmişdir. Əvvəlcə soldan sağa doğru hərəkət edən karvan, plitənin mərkəzi hissəsinə çatdıqda istiqamətini dəyişir və əks tərəfə yönəlir. Hərəkətin bu formada təqdim edilməsi onun simvolik mənasını artırır. Karvanın cənub-qərbdən şimal-şərqə, yəni Midiya və Baktriya istiqamətində irəliləməsi müəyyən tarixi hadisələrlə

bağlı ola bilər. Ehtimal olunur ki, bu təsvir Zərdüştün icma tərəfindən qəbul edilmədiyi dövrdə keçdiyi uzun və çətin yolun simvolik ifadəsidir.

Şəkil 3. XVI-XVII əsrlərə aid "Avesta" motivli kaşı nümunəsi

Karvanda on dəvənin olması təsadüfi deyil. Bu rəqəm zöhd axtarışında olan bir fərdin onillik səyahətini ifadə edir. Zərdüştün dini yayma prosesində qarşılaşdığı çətinliklər və uzun illər davam edən mübarizəsi bu səhnə ilə əyani formada əks olunub. Bütün kompozisiyanın fonu firuzəyi rənglə icra edilib ki, bu da Zərdüştilik inancında müqəddəs sayılan səmanı simvolizə edir.

Azərbaycan kaşı sənətində "Avesta"dan götürülmüş süjetli təsvirlər içərisində olduqca maraqlı kompozisiyalar mövcuddur. Belə kompozisiyaların birinin mərkəzində yerləşən sütunun zirvəsində üç nəfər dayanmışdır (Şəkil 4).

Şəkil 4. XVI-XVII əsrlərə aid "Avesta" motivli kaşı nümunəsi

Sütunun özü V-şəkilli ağ rəngli ornamentlərlə bəzədilmişdir ki, bu da kompozisiyada dekorativ elementlərin ümumi ahəngdarlığını artırır. Kompozisiyanın sol yuxarı küncündə bir it təsvir olunmuşdur. Onun bir qədər aşağı hissəsində isə əlində qılınc tutan insanla döyüşən cin obrazı bədii görüntüyə gətirilib. Kompozisiyanın aşağı hissəsində isə iki cin bir-biri ilə vuruşur; onlardan birinin əlində xəncər, digərində isə qısa nizə və qılınc vardır. Kompozisiyanın sağ alt küncündə də daha bir it təsvir edilmişdir.

Kaşının sağ yuxarı küncündə bir cinin ox-yayla aşağıya doğru nişan alaraq atəş açmağa hazırlaşdığı təsvir edilib. Kompozisiyanın sağ aşağı küncündə isə qızıl rəngli tərəzinin qarşısında əyləşmiş kahin əks olunub. O, ruhların əməllərini ölçərək onları mühakimə edir. Kaşının yuxarı hissəsində çəhrayı və sarı meyvələri olan yaşıl bitkilər əks olunmuşdur ki, bu da kompozisiyaya təbiət elementləri qataraq onun dinamikliyini artırır.

Nəticə etibarilə qeyd edək ki, tədqiqata cəlb etdiyimiz süjetli kaşı təsvirləri həm dini, həm də mifoloji süjetləri özündə birləşdirərək Zərdüştilik inanclarının, tarixi hadisələrin və dövrün estetik yanaşmasının bədii ifadəsi kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Avesta, (2017). Bakı: "Apostroff", 236 səh.
2. Əfəndi R. (2007). Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 160 s.
3. Hüseynov R., Seyidov A. (2009) Yerin altından qayıtmış gözəllik (Ədəbiyyat muzeyindəki arxeologiya nümunələri). Bakı: "Araz", 328 s.
4. İbrahimova T. (2014). Kaşılar Azərbaycanın tarixi və mədəni irsini öyrənmək üçün qiymətli mənbə. Kataloq. Bakı: 26 s.

Халилова Аян Новруз кызы

Художественные особенности азербайджанских изразцов с мотивами Авесты
Резюме

В статье исследуются художественные и символические особенности сюжетных изразцов с мотивами «Авеста» в азербайджанском изразцовом искусстве. Подчеркивается, что такие композиции не только носят орнаментально-декоративный характер, но и служат наглядным выражением религиозно-философских и мифологических представлений. В более широком смысле эти изразцы, воплощающие космологические и эсхатологические учения зороастризма, не только несут эстетическую ценность, но и отражают элементы религиозно-идеологической системы в искусстве. Посредством визуального изображения Визарши, жрецов, сцен Страшного суда и священных символов (семиступенчатого трона, жертвенника, барсмана, священного граната, лука и стрел и др.), в статье анализируются дуалистическая картина мира, представления о награде и наказании, а также концепция святости в зороастризме. Каждая композиция интерпретируется как художественное отражение описаний и учений «Авесты».

В этих композициях образно представлены предводительство Зардушта над караваном верблюдов, иерархическая структура жрецов и сцены суда над духами, визуализируя философские основы и социальные идеалы зороастризма.

Рассмотренные в статье примеры демонстрируют оценку азербайджанского изразцового искусства как образца искусства, имеющего не только декоративное значение, но и несущего в себе глубокий духовный и идеологический смысл.

Ключевые слова: Азербайджан, изразцовое искусство, Авеста, мотив, сюжетная композиция, художественный элемент

Khalilova Ayan Novruz qizi

Artistic Characteristics of Azerbaijani Tiles with Avesta Motifs

Summary

This article examines the artistic and symbolic characteristics of Azerbaijani narrative tile artworks inspired by *Avesta* motifs. It emphasizes that these compositions are not merely ornamental and decorative in nature but also serve as visual representations of religious-philosophical and mythological concepts. More broadly, tiles created on the basis of Zoroastrian cosmological and eschatological teachings embody not only aesthetic value but also elements of a religious-ideological system.

Through visual depictions of Vizarsha, priests, Judgment Day scenes, and sacred symbols (such as the seven-tiered throne, fire altar, barsman, sacred pomegranate, bow and arrow, etc.), the article analyzes the dualistic worldview, concepts of reward and punishment, and systems of sanctity within Zoroastrianism. Each tile composition reflects specific religious texts, particularly those from the *Avesta*.

Zoroaster’s leadership of a camel caravan, the hierarchical structure of the priesthood, and scenes of soul judgment are presented figuratively, vividly conveying the philosophical foundations and social ideals of Zoroastrianism. The examples discussed in the article demonstrate that Azerbaijani tile art should

be regarded not only as decorative craftsmanship, but also as a bearer of profound spiritual and ideological meaning.

Key words: Azerbaijan, tile art, Avesta, motif, plot composition, artistic feature

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 21.04.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 01.05.2025

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

UOT 76
ORCID: 0009-0004-4571-6683
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.0285

Aynur Sakit qızı Məmmədova
Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyasının doktorantı
aykin.mammadova@mail.ru

MÜASİR DÖVR AZƏRBAYCAN RƏNGKARLIĞINDA “ZƏFƏR” MÖVZUSU

Xülasə. Məqalə Müasir dövr Azərbaycan rəngkarlığında “zəfər” mövzusuna həsr olunub. Çağdaş dövrümüzdə zəfər mövzusu xalqımızın mübarizə əzmini və qələbə ruhunu nümayiş etdirən ən aktual mövzulardandır. 2020-ci ildə qalibiyyətlə bitən 44 günlük II Qarabağ müharibəsindən sonra qalib ölkəmiz və qəhrəman xalqımızın yaşadığı sevinc hissindən qaynaqlanaraq rəssamlarımız bir-birindən maraqlı və olduqca fərqli forma-biçimdə zəfər ruhiyyəsini daşıyan maraqlı əsərlər yaratmışdır. Sakit Məmmədovun “Qarabağnamə” (2020-2021), Arif Əzizin “Əziz Şuşa, sən azadsan!” (2020), Elşən Hacızadənin “Qələbəmiz” (2020), Vüqar Əlinin “Zəfər” (2020) və “Zəfərin halallığı”. (triptix, 2020), Mir Azər Abdullayevin “Qalib” (2020), Samir Qafarovun “Dəmir yumruq” (2021), İntiqam Cəfərovun “Tarixi zəfərimiz” (2021) və b. əsərlər məhz bu qəbildən olan zəfər mövzulu rəngkarlıq əsərləridir.

Açar sözlər: Müasir dövr, Azərbaycan, rəngkarlıq, Qarabağ, zəfər

Giriş. Məna-məzmun tutumundan asılı olmayaraq dövrün hadisələrinə bədii görkəm verən rəssamların yaradıcılığında Qarabağ mövzusu bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Müstəqillik illərində xalqın tuş gəldiyi Qarabağ müharibəsinə ayrı-ayrı təsviri sənət ustalarının fərdi münasibətinin baş tutması ilə yanaşı, respublikada bütün yaradıcı qüvvələri bu mövzuya cəlb edəcək bir sıra yerli və beynəlxalq tədbirlər (sərgi-müsabiqə, konfrans, simpozium və s.) keçirilmişdir.

Bu günə qədər baş tutan sərgilərdə nümayiş etdirilən əsərlərin mövzu obyekti faciə, kədər, xalqın ağrı-acısı, həsrət idisə, bu gün Qarabağ mövzulu əsərləri zəfər, sevinc, qürur və fəxarət hissi bürüməkdədir. Təbii ki, bunun başlıca səbəbi şanlı tariximizə qızıl hərflərlə yazılan və xalqımızın qürur mənbəyinə çevrilən 44 günlük II Qarabağ müharibəsində əldə etdiyimiz qalibiyyət – zəfərdir.

Əsas hissə. Qələbə sevincini yaşayan xalqımız bu gün də davamlı olaraq şəhidlərimizin əziz xatirəsini ehtiramla anır və eyni zamanda sevinc hissini yaşamaqdadır. II Qarabağ müharibəsinin başlanma tarixindən "Zəfər günü"nə qədər rəssamlarımız da ön və arxa cəbhədə fəal iştirak etmiş, rəşadətli ordumuza maddi-mənəvi dəstəyini nümayiş etdirmişdir. Müharibə sonrası dönəmdə isə "Zəfər günü" münasibətilə Azərbaycan rəssamları zəfər mövzusunda bir-birindən maraqlı və uğurlu əsərlərə imza atıb. Bu mövzuda olan əsərlər özünün məna-məzmun, forma-biçim və janr müxtəlifliyi ilə seçilir. Sakit Məmmədovun "Qarabağnamə" (2020-2021), Arif Əzizin "Əziz Şuşa, sən azadsan!" (2020), Elşən Hacızadənin "Qələbəmiz" (2020), Vüqar Əlinin "Zəfər" (2020) və "Zəfərin halallığı" (2020), Mir Azər Abdullayevin "Qalib" (2020), Samir Qafarovun "Dəmir yumruq" (2021), İntiqam Cəfərovun "Tarixi zəfərimiz" (2021) və b. əsərlər məhz bu qəbildən olan zəfər mövzulu rəngkarlıq əsərləridir.

Müasir dövr Azərbaycan rəngkarlığında zəfər mövzusuna həsr olunmuş ən uğurlu əsərlərdən biri məhz Xalq rəssamı Sakit Məmmədovun "Qarabağnamə" (2020-2021) əsəridir. Çoxfiqurlu kompozisiyadan ibarət olan bu əsər çoxşaxəli, simvolik və zəngin məna-məzmun tutumuna malik unikal bir əsərdir. Rəssam monumental tərzdə həll edilmiş bu əsərdə Qarabağın tarixi, vətənpərvərlik hissi və xalqın mübarizəsini, eyni zamanda onun mədəniyyət nümunələrini kompleks şəkildə bədii görüntüyə gətirib.

Əsərdə çoxsaylı kiçik səhnə və simvollar yer alıb. Hər bir detal fərqli bir tarixə, şəxsiyyətə və ya hadisəyə işarə edir. Bu, əsərin tamaşaçını dərin düşünməyə və araşdırmağa təşviq etməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan kompozisiyanı üç hissəyə - yuxarı, orta və aşağı hissələrə bölsək, təsvir olunan fiqur və elementlərin həm məcazi, həm də real zaman kontekstində fərqli məna kəsb etdiyinin fərqinə varmış olarıq.

Müsahibələrinin birində Xalq rəssamı "Qarabağnamə" əsəri haqqında belə qeyd edir: "Bu əsəri təxminən 1 il ərzində ərsəyə gətirdim və bu Qələbəni yaşaya-yaşaya "Qarabağnamə"ni yaratdım. Əsərdə türk dünyasının elementləri var. Burada həm Azərbaycanın, həm də bütün türk dünyasının keçmişi, bu günü və gələcəyi əksini tapır. Dahi Heydər Əliyevin obrazı isə əsərin zirvəsində yer alır. Ulu öndər Heydər Əliyev elə bir böyük siyasi məktəb qoyub getdi ki, bu məktəbdən rəssamlar da bəhrələnirlər" (5).

Kompozisiyanın yuxarı hissəsində üç dairə içərisində – mərkəzdə Azərbaycan Respublikasının Ümummilli lideri, Ulu öndər Heydər Əliyev, onun sağ hissəsində "Dəmir yumruq" tutmuş Müzəffər ordumuzun Ali Baş Komandanı İlham Əliyev, sol hissəsində isə Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın eyni motivli portreti verilib. Siyasi liderlərin portretlərinin bir arada cəm olunması Qarabağın azad olunması ilə əlaqədar müasir Azərbaycanın liderlik fəlsəfəsini və Türkiyə ilə möhkəm qardaşlıq əlaqələrini simvolizə edir. Portretlərin dairəvi formasında təqdim edilməsi siyasi liderlərin gücünün təsir dairəsini və xalq arasında dərin nüfuzunu nümayiş etdirir.

Kompozisiyada təsvir olunan fiqur və detallar simvolik cəhətdən eyni zamanda dini və milli müstəvidə sülh, ümid və mübarizəni təmsil edir. Yuxarı hissədə görünən ay və günəş simvolları xalqın daim yenilənmə, ümid və davamlılıq enerjisini ifadə edir. Sülh göyərçinləri, ağaclar və təbiət motivləri Qarabağın əvvəlki harmoniya dolu həyatını və gələcəkdə sülhə olan ümidini təcəssüm etdirir. Əsərdə Azərbaycan bayrağı və qala təsvirləri Qarabağın zəfərlə əks olunan obrazını, Qarabağın azad edilməsi ilə əlaqədar müasir Azərbaycanın güclü dövlət siyasətini ifadə edir.

Kompozisiyanın mərkəzində at belindəki əlində qılınc tutmuş cəngavər fiquru Qarabağın qəhrəmanlıq və mübarizə ruhunu simvolizə edir. Onun başı üzərindəki Qarabağ atlarının təsviri isə xüsusi olaraq milli kimliyimizi ön plana çəkir. Mərkəzdəki dinamiklik – atların hərəkəti, insan fiqurlarının enerji dolu duruşları – əsərin canlı, emosional və daha təsirli olduğunu nümayiş etdirir. Bunu da qeyd edək ki, at obrazı tarixən azadlığın, gücün və Qarabağ mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsidir.

Sakit Məmmədov. "Qarabağnamə". 2020-2021.
Kətan, yağlı boya. 300x500 sm. Şəxsi kolleksiya.

Əsərin aşağı hissəsi torpaqla bağlılığı və xalqın ənənələrini əks etdirir. Çoxfiqurlun kompozisiyanın aşağı hissəsində yer almış tarixi şəxsiyyətlərin, milli maddi mədəniyyət nümunələrinin – Qarabağ xalçalarının, milli musiqi alətlərinin, milli geyimlərin və qədim memarlıq abidələri öz növbəsində Qarabağın zəngin tarixi və mədəniyyət irsini simvolizə edir. *“"Qarabağnamə" tablosunda miflər və simvollar eyni vüsətlə iştirak edir. Yəni "Qarabağnamə"də 3000 ildir ki, Qarabağı özlərinə Vətən qılmış prototürklərin izlərini yaşadan balballar da, iskit pazırıq elementləri də var. Balbaldan, pazırıq ilmələrindən yola çıxsaq, bizi bütün oğuz boyları, o sıradan hunlar, göytürklər, səlcuqlular, qızılbaşlar müşayiət edəcək. Onları isə saysız elementlər - Boz Qurd, Qızılbaş miniatür üslubu, bədii tikmə üzərindən tabloya köçmüş süvari, səlcuqlu memarlığının zərifliyi və harmoniyası, Üzeyir bəy, Mirmöhsün Nəvvab, türk*

gücünü simvolizə edən Şahbulaq qalası, yaxud Əsgəran qalasından ucalan Dəmir Yumruq izləyəcək" (Azər Turan, 2021).

"Qarabağnamə" əsərində rənglərin zənginliyi və dinamik quruluş onu canlı və diqqətçəkən edir. Əsərdə əsasən qırmızı, mavi və ağ rənglər üstünlük təşkil edir. Qırmızı rəng şəhid qanı və mübarizəni, mavi rəng türkçülüyü, ağ rəng isə sülhü və təmizliyi təcəssüm etdirir.

Sakit Məmmədovun "Qarabağnamə" əsəri yalnız bir sənət əsəri deyil, eyni zamanda xalqın qürurunu və gələcəyə olan inamını – ümidini ifadə edən bir salnamədir.

Müzəffər və şanlı ordumuzun Ali Baş Komandanı İlham Əliyev tərəfindən Şuşa şəhərinin işğaldan azad olunması ilə əlaqədar səsləndirdiyi "Əziz Şuşa, sən azadsan!" və mübarizə əzmini özündə əks etdirən "Dəmir yumruq" ifadələri Azərbaycan rəssamlarının əsərlərində özünəməxsus forma-biçimdə bədii təcəssümünü tapıb.

Xalq rəssamı Arif Əzizin "Əziz Şuşa, sən azadsan!" (2020), Əməkdar rəssam Vüqar Əlinin "Zəfər" (2020), Samir Qafarovun "Dəmir yumruq" (2021), İntiqam Cəfərovun "Tarixi zəfərimiz" (2021) və s. əsərləri vurğulaya bilərik. Qeyd olunan bu əsərlərdə əks olunmuş "Dəmir yumruq" obrazı işğal olunmuş torpaqlarımızın azad olunması uğrunda öz canlarını fəda etməyə hazır olan xalqımızın mübarizə əzmi, qələbə ruhiyyəsi heç vaxt hafizələrdən silinməyəcək bir şəkildə bədii görkəm alıb.

Əməkdar rəssam Vüqar Əlinin "Zəfər" (2020) əsəri özünəməxsus bədii həlli ilə seçilir. Ağ at üzərində olan əsgər qalibiyyəti – zəfəri simvolizə edir. Əsərin texniki həlli çırpma üsulu ilə icra olunsa da, fiqurların həllində realizm ənənələri qorunub saxlanılıb. Kompozisiyada əksini tapmış əsgər obrazı hər hansı bir konkret şəxsə həsr olunmayıb. Burada at üzərində qələbə rəmzini ifadə edən "dəmir yumruq"lu bir əsgərin ümumiləşdirilmiş obrazı canlandırılıb.

Əsərin yaranma prosesində rəssamın gözü önündə həmin zamanlarda ön cəbhədə şücaət göstərmiş bir çox qəhrəmanlarımızın obrazı canlanırdı. Lakin son anda yaranmış obrazın simasında müəyyən qədər Milli qəhrəman, general Polad Həşimova bənzər bir obraz yaradıldı. Odur ki, zəfəri simvolizə edən bu ümumiləşdirilmiş qəhrəman obrazı general Polad Həşimovun simasında bütün

vətənsevər insanlarımıza – məğrur və cəsarətli Qarabağ qazilərimizə, şəhidlərimizə ithaf olunub. Texnologiyasına görə çırpma üsulu ilə çəkilsə də əsərin kompozisiya həllində anatomik qanunlara tamamilə riayət olunub. Əsərin kompozisiya həlli Azərbaycan bayrağının rəngləri fonunda icra edilib. Realist səpgidə işlənilsə də, əsərdə müəyyən mənada dekorativlik də müşahidə olunur. Bu əsərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onun yaranma prosesinin anidən baş verməsi və eskizsiz ərsəyə gəlməsidir.

Arif Əziz. “Əziz Şuşa, sən azadsan!”. 2020.
Kətan, akril. 100x120 sm. Şəxsi kolleksiya.

Vüqar Əli. "Zəfər". 2020.
Kətan, yağlı boya / akril. 90x130 sm. Şəxsi kolleksiya.

Elşən Hacızadənin "Qələbəmiz" (2020), Samir Qafarovun "Dəmir yumruq" (2021), Vüqar Əlinin "Zəfərin halallığı" (triptix, 2020), Mir Azər Abdullayevin "Qalib" (2020) və "İrəli" (2020), İntiqam Cəfərovun "Tarixi zəfərimiz" (2021) əsərləri məzmunun nikbinliyi və koloritin milliliyi ilə diqqətçəkəndir. Sözügedən bu əsərlərdə rənglərə hopmuş tarixi həqiqətlər olduqca inandırıcı görünürlər.

Nəticə. Rəssamlarımızın nümayiş etdirdikləri bu əsərlər bir daha göstərdi ki, fırça və tişə ustalarının Qarabağa və onun uğrunda şəhid olanların xatirəsinə ehtiramı ölçüyəgəlməzdir. Eyni zamanda bu əsərləri "Zəfər günü"nə həsr edilmiş ən yaddaqalan bədii münasibət saymaq olar. Beləliklə, müasir dövr Azərbaycan rəngkarlığında Zəfər mövzusu, xalqın tarixini, mübarizə əzmini və qələbəsini əks etdirən bir sərhəd kimi ön plana çıxır. Rəssamlar, bu mövzuda yaratdıqları əsərlərlə, yalnız bədii obraz yaratmır, eyni zamanda tariximizin unudulmaz anlarını, qürur və sevinc dolu xatirələrini yaşadırlar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev Z. (20 noyabr, 2020). Qarabağ savaşı qaliblərinin tərənnümü // "Mədəniyyət" qəzeti, Bakı, S.7.
2. Quliyev R. (2013). Azərbaycan təsviri sənətində tarix və şəxsiyyət. Bakı: Letterpress.
3. Müasir dövrdə Azərbaycan təsviri sənətinin rolu və yeri. URL: https://azerbaijan.az/related-information/176
4. Quliyev Ə. (18.11.2021). Sakit Məmmədovun "Qarabağnaməsi". URL: https://525.az/news/180367-sakit-memmedovun-qarabagnamesi
5. Yeni Azərbaycan Partiyasının təşkilatçılığı ilə Zəfər Gününə həsr edilmiş "Qarabağnamə" əsərinin təqdimatı olub. URL: https://azertag.az/xeber/yeni_azerbaycan_partiyasinin_teskilatchiligi_ile_zefer_gunune_hesr_edilmis_qarabagname_eserinin_teqdimati_olub-1918754
6. Azər Turan. (08.11.2021). Sakit Məmmədovun Qarabağ apofeozu – "Qarabağnamə". URL: https://edebiyyatqazeti.az/news/incesenet/8089-sakit-memmedovun-qarabag-apofeozu-qarabagname

Aynur Sakit qizi

The Theme of "Victory" in Contemporary Azerbaijani Painting

Summary

The article is dedicated to the theme of "victory" in contemporary Azerbaijan painting. In our modern era, the theme of victory is one of the most relevant topics that demonstrates the fighting determination and spirit of victory of our people. Inspired by the joy experienced by our victorious country and heroic people after the 44-day Second Karabakh War, which ended in victory in 2020, our artists have created interesting works that convey the spirit of victory in interesting and very different forms. Sakit Mammadov's "Karabaghname" (2020-2021), Arif Aziz's "Dear Shusha, you are free!" (2020), Elshan Hajizadeh's "Our Victory" (2020), Vugar Ali's "Victory" (2020) and "The Righteousness of Victory" (triptych, 2020), Mir Azer Abdullayev's "The Winner" (2020), Samir Gafarov's "Iron Fist" (2021), Intigam Jafarov's "Our

Historical Victory" (2021), etc. works are precisely these types of victory-themed paintings.

Key words: fight, spirit of victory, contemporary, Shusha, heroic people.

Айнур Сакит кызы Мамедова

Современная эпоха в азербайджанской живописи: Тема "Победа"

Резюме

Статья посвящена теме "Победы" в современной азербайджанской живописи. В наше время тема победы является одной из самых актуальных, символизирующих боевой дух и стремление к победе нашего народа. После успешного завершения 44-дневной Второй Карабахской войны в 2020 году, наши художники создали интересные произведения, отражающие дух победы в самых разных формах и стилях, вдохновленные радостью победы, переживаемой народом и государством. Работы таких художников, как Сакит Мамедов ("Карабахнаме", 2020- 2021), Ариф Азиз ("Дорогая Шуша, ты свободна!", 2020), Эльшан Хаджизаде ("Наша победа", 2020), Вугар Али ("Победа", 2020) и "Чистота победы" (триптих, 2020), Мир Азер Абдуллаев ("Победитель", 2020), Самир Гафаров ("Железный кулак", 2021), Интигам Джафаров ("Наша историческая победа", 2021) и другие произведения являются яркими примерами живописи на тему победы.

Ключевые слова: современная эпоха, Азербайджан, живопись, Карабах, победа.

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 10.02.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 21.05.2025
Ekspert rəyi: Aslan Xəlilov

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti XLVII buraxılış, Bakı, 2025
МИР КУЛЬТУРЫ
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств, XLVII выпуск, Баку, 2025
THE WORLD OF CULTURE
Azerbaijan State University of Culture and Arts, XLVII edition, Baku, 2025

FƏLSƏFƏ

UOT 1:316:81'25
https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-5954-6804
https://doi.org/10.52094/2221-7584.2025.47.0294
Nərmin Fəracullayeva S.
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
info@nerminkamal.com

UMBERTO EKONUN MƏDƏNİYYƏT FƏLSƏFƏSİNİN PRİNSİPLƏRİ

Xülasə: Bu məqalədə Umberto Ekonun nəzəri əsərləri onun mədəniyyət fəlsəfəsinin əsas prinsiplərini təyin etmək məqsədiylə nəzərdən keçirilir. Bunun üçün əvvəlcə ümumən mədəniyyət fenomeninin nəzəri dərkində gedən tarixi dəyişiklik haqda söz açılır, sonra U.Ekonun nəzəri əsərləri yazıldığı ardıcıllıqla mədəniyyət konsepsiyası rakursundan nəzərdən keçirillir, bu zaman onun mədəniyyəti açıq, çoxqatlı, daim interpretasiyaya açıq semiotik sistem kimi görməsi müzakirə olunur. U.Eko mədəniyyəti yalnız yaradıcılıq və adət-ənənələrlə məhdudlaşdırmır, heç bir yaradıcılıqla məşğul olmayan insanın gündəlik həyatını da onun tərkib hissəsi kimi təhlil edir. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, U.Eko mədəniyyəti mürəkkəb və dinamik semiotik mənalar zənciri kimi görür, bu mənalar sabit deyil, daim dəyişən kontekstlə əlaqədardır. Onun mədəniyyət fəlsəfəsinin əsas prinsipləri isə semiotik şərh, açıq interpretasiya, mənanın hasilində oxucunun aktiv rolu, mədəni kontekst, mədəni relyativizm kimi anlayışlara söykənir.

Açar sözlər: mədəniyyət fəlsəfəsi, umberto eko, semiotika, interpretasiya, açıq mətn

Giriş. Gündəlik danışıqda "mədəniyyət" sözü əsasən iki mənada işlənir: cəmiyyətin tarixən yaratdığı estetik əhəmiyyətli sərvətlərin, ənənələrin məcmusu kimi (məsələn, "Azərbaycan xalqının böyük mədəniyyəti var") və etik dəyərlərin sinonimi kimi (məsələn, "onun davranışı mədəniyyətini nümayiş etdirir"). Lakin nəzəri-fəlsəfi baxımdan mədəniyyət daha geniş anlayışdır Mədəniyyət haqda fəlsəfi qənaət qədim Roma filosofu Siseron latınca kənd təsərrüfatı termini olan "cultura" sözünü torpağın əkilib becərilməsi mənasından ruhun əkilib becərilməsi mənasına qaldırandan sonra uzun yol keçib.

Azərbaycan ictimai fikir tarixində uzun müddət hakim dünyagörüş olan marksizm nəzəriyyəsinə görə, cəmiyyətin həyatının bünövrəsi, bazisi maddi nemətlərdir, mədəniyyət isə iqtisadi münasibətlər zəminində formalaşan üstqurumdur; məhz iqtisadi bünövrə cəmiyyətin mədəni inkişafının yönünü formalaşdırır; üstqurum bəzən bazisi dəyişdirə bilər, amma əsasən bazis üstqurumu, yəni iqtisadi zəmin mədəniyyəti təyin edir, birinci necədirsə, ikinci də ona uyğunlaşır. Lakin marksist baxış Qərbdə marginal baxış idi, həmin vaxt avropalı nəzəriyyəçilərin mədəniyyətə verdiyi tərifə baxanda görürük ki, onlar mədəniyyətin iqtisadi faktorlardan asılı olmayan xüsusiyyətlərini vurğulayırdılar, misal üçün, XIX əsrdə E.Taylor yazırdı: "...mədəniyyət insanın cəmiyyətin bir üzvü kimi qazandığı bilik, inanc, sənət, mənəviyyat, qayda-qanun, adət-ənənə və digər qabiliyyətlərdən, vərdişləridən ibarət bütöv bir kompleksdir" [9, 26], məhz bu antropoloji yanaşma Qərbdə mədəniyyət anlayışının tərifi kimi qəbul olunurdu. XX əsr boyu Qərbdə mədəniyyət getdikcə daha total, bir növ çətir anlayış kimi qəbul olundu. Mədəniyyət anlayışı bu gün insanın cəmiyyətdəki həyat tərzini, sosial qaydasını, yaratdığı sərvətləri, incəsənəti, əxlaq dəyərlərini və qalan hər şeyi təyin edir, insanın öz çevrəsini necə anlaması və formalaşdırmasını da o müəyyən edir. Mədəniyyətlərarası fərqlərdən asılı olaraq, eyni hərəkətlər bir qrup insan tərəfindən bir cür, başqa qrupda başqa cür həyata keçirilir. Bu, təkcə nəzəri baxış deyil, misal üçün, əgər əvvəlki əsrlərdə ABŞ-da fərdlər işə qəbul zamanı irq haqda suallara cavab verirdilərsə, hazırda şəxsi uçot vərəqələrində həmin sualları şəxsin formalaşdığı mədəniyyət haqda (skandinav, anqlo-amerikalı və s.) sualların əvəz etdiyi məlumdur ki, bu da mədəniyyətin təyinedici statusa qalxdığını göstərən faktdır. Belə çıxır ki, mədəniyyət yalnız üstqurum deyil, həyatda qalmaq üçün mübarizə aparan insanın ictimai münasibətləri, iqtisadi bünövrəni necə qurması, maddi nemətləri – çörəyi necə əldə edib necə paylaması da daxil olmaqla, insanın bütün fəaliyyəti mədəniyyətdir. Günümüzdə bəzi mədəniyyət nəzəriyyəçiləri mədəniyyət anlayışını hətta cəmiyyətdən əlavə, təbiətə də şamil edirlər, çünki mədəniyyəti bilik və davranışın öyrənilib öyrədilməsi kimi götürürlər. Polisistem mədəniyyət nəzəriyyəsinin müəllifi Itamar Evan-Zohar hesab edir ki, bəzi heyvanların insanlar kimi öz regionlarında, öz növləri daxilində fərqli alt-sistemləri olur, bu qruplarda instinktlə yox, sosial ünsiyyət vasitəsiylə bir-birlərinə ov texnikalarını öyrədirlər.

XX ikinci yarısında tanınmış italyan filosof və mədəniyyətşünas Umberto Eko (1932-2016) mədəniyyətə **semiotik şərh** əlavə etdi. O, mədəniyyətin təkcə sosial, estetik deyil, həm də semiotik mənaların ötürülməsi

baxımdan necə formalaşdığını və inkişaf etdiyini araşdırdı. Bu günədək Qərbdə mədəniyyətlə əlaqədar çoxsaylı mövzuların dərki U. Ekonun adı ilə bağlıdır və nəşrinin üstündən yarım əsrdən çox keçsə də, həmin əsərlər hələ də ən optimal izah kimi qiymətləndirilir, istinad olunur. Məsələn, bu son illərdə Kembric Universitetinin fəlsəfə jurnalında çap olunan akademik məqalə [8] U.Ekonun 1962-ci ildə yazılmış "Açıq mətn" kitabında irəli sürdüyü "açıqlıq" ideyasını pedaqoji dəyər kimi qəbul etməyə çağırır.

Azərbaycan dilində mədəniyyəti təhlil edən çoxlu dəyərli tədqiqatlar mövcuddur. Bu məqalənin məqsədi U.Ekonun bu sahəyə töhfələrinə işıq salmaq və mədəniyyət fəlsəfəsinin prinsiplərini aydınlaşdırmaqdır.

Əsas hissə. U.Ekonun əsərlərini onun mədəniyyət fəlsəfəsinin prinsipləri toplamaq baxımından nəzərdən keçirən hər hansı tədqiqatçı "Açıq mətn" [4] kitabından yola çıxmalıdır. Bu, onun orta əsrlər filosofu F.Akvinalının estetikasına həsr olunmuş dissertasiyasından sonra ikinci kitabıdır. U.Eko bu kitabda müasir incəsənətdən və tarixindən nümunələr gətirməklə əsərlərin mənasının sabit olmadığını, tamaşaçının, dinləyicinin, oxucunun mədəni-sosial kontekstinə əsaslanan baxış bucağından asılı olaraq, müxtəlif interpretasiyalara açıq olduğunu yazır. Bu fikir epistemik və estetik dəyəri açıq bir idraki proses kimi göstərməkdir. Məna və zövq əsərin təkcə özüylə məhdudlaşmır, oxucunun onu necə qavraması ilə şərtlənir. Bu baxış oxucunu əsərin profillərini, imkanlarını kəşf edən və yaradan subyekt kimi tanımağa yol verir. U.Ekoya görə, mətnlər dinamik məna sahəsidir. Əgər mətn öz potensialını onu oxuyacaq oxucunun anlamalı olduğu vahid bir xətlə məhdudlaşdırırsa, belə mətn qapalı mətndir. Açıq mətn oxucuların çoxsaylı interpretasiyalarına açıq olan, oxucunun şərh edə biləcəyi mətnlər, qapalı mətnsə oxucunu qabaqcadan nəzərdə tutulmuş aydın və müəyyən mənası olan bir interpretasiyaya doğru aparan, şərhə açıq olmayan mətnlərdir.

U.Eko açıq interpretasiyanın nəzəriyyəsini yazsa da, onu öz icadı kimi görmür, antik yunanlara istinad edərək əsaslandırırdı. Elə həmin əsərində yazır ki, mətnlərin dərk edilməsində subyektiv elementin gücünü klassiklər də görüblər. Platon "Sofist" dialoqunda müşahidə edir ki, rəssamlar ölçüləri müəyyən obyektiv qayda ilə deyil, o əsərə baxacaq tamaşaçısının nəzərindən təyin edir. Yaxud klassik romalı memar Vitruvius "simmetriya" və "nisbət" arasına fərq qoyur: simmetriya hissələrin harmoniya ilə düzülüşünü və balansa əsaslanan nizamı əks etdirirsə, nisbət tamaşaçının nəzərindən bir bütövün müxtəlif hissələri arasındakı əlaqəni, tamaşaçı ölçüsünü ifadə edir. U.Eko atonal musiqidən antik incəsənətə qədər, mədəniyyət tarixi boyu bu "açıqlıq

poetikası"na misallar çəkir. **"Açıq mətn"** oxucunun mətnlə aktiv şəkildə qarşılıqlı əlaqəyə girməsi, oxucunun şəxsi təcrübəsi və kontekstinə əsasən mətnin müxtəlif interpretasiyalara açılmasını bildirir. Maraqlıdır ki, interpretasiyanın sonlu, ya yoxsa sonsuz olması haqda gedən müzakirələr zəminində S.Sontag eyni adlı kitabında "İnterpretasiya əleyhinə" essesi ilə çıxış edir(1966), mətnin yalnız bir, müəllif tərəfindən nəzərdə tutulan görünən mənasının vacib olmasına, orada görünməyən mənalar axtarılmasına qarşı çıxır. Lakin U.Eko öz mövqüyində qalır, "Oxucunun rolu" (1979) əsəriylə o, bu mövzunu davam etdirir. Çünki U.Eko təkcə mətni yox, bütövlükdə mədəniyyəti kompleks mənalar şəbəkəsi kimi görür, həm yazıçı, həm də oxucu bu şəbəkənin üzvləridir, mədəniyyəti təkcə yazıçı yaratmır, oxucuyla yazıçı məna yaradılması prosesində birgə iştirak edirlər. Bu, onun mədəniyyət fələfəsinin birinci prinsipi hesab oluna bilər. Mədəniyyəti mənalar şəbəkəsi kimi mürəkkəb hesab etdiyi üçün U.Eko bu gözəgörünməz mürəkkəb mənaları oxumağa ehtiyac hiss edir, bunun üçünsə semiotik təhlil lazımdır ki, məhz bu onun mədəniyyət fəlsəfəsinin ikinci prinsipidir.

Semiotika işarələr və simvollar vasitəsiylə qurulan mənaları oxumaq üçün interdissiplinar bir sənətdir. Semiotikanın əsaslarını 19-cu əsrin sonu, 20-ci əsrin əvvəlində Ç.S.Pirs və F.Sossur qoyublar, U.Ekonun semiotikada rolu isə onu mədəniyyətə tətbiq etməsidir. U.Ekonun semiotikaya dair ilk kitabı "Semiotika nəzəriyyəsi" [2] əsəridir. U.Ekoya görə, insanlar ətraf aləmi necə başa düşdüklərinə dair mənalar yaradaraq, bu mənaları bir-birlərinə "işarələr" vasitəsiylə ötürürlər ki, bu kommunikativ fəaliyyətin baş verdiyi mürəkkəb əlaqələndirici quruluş mədəniyyətdir. Semiotika mədəniyyətin yaratdığı işarələr aləmində yaranıb inkişaf etdiyinə görə, işarənin mexanizmi və spesifikasını da mədəni kontekstdə öyrənmək lazımdır. U.Eko ümumən semiotikanın dilini bir növ fəlsəfi dil kimi bir konseptual karkas hesab edir və mədəniyyəti bu müstəvidə oxunması lazım olan işarə sistemi kimi görür. Başqa sözlə desək, semiotika bizə "mədəniyyətin məntiqi"nin daxili mexanizmlərini aydınlaşdırmağa imkan verir. Lakin mədəniyyətin həddən artıq kodlar və işarələr sistemi kimi başa düşülməsi pansemiotizm adlı problemə gətirə bilər ki, cəmiyyətdə bu özünü konspiroloji nəzəriyyələrin xof yaratması ilə büruzə verir. U.Eko sonralar "Fuko kəfkiri", "Praqa məzarlığı" kimi romanlarını bu problemə həsr edib.

Beləliklə, mədəniyyət işarələr sistemidir, insanlar simvollar, sözlər, şəkillər, jestlər və sairdən ünsiyyət saxlamaq və dünyaya məna vermək üçün istifadə edirlər. Ədəbiyyatdan incəsənətə, rituallardan reklamlara qədər, bütün

mədəni fenomenlər işarələr sistemidir. İşarənin iki tərəfi var – işarə edən (işarənin fiziki forması – söz, şəkil, səs və s.), işarə olunan (işarənin təmsil etdiyi məna və ya anlayış). İşarənin mənası sabit deyil, mədəni kontekstdən asılı olaraq dəyişir. Mənanı obyektin özü deyil, işarə edən və işarə edilən arasındakı münasibət yaradır. U.Eko semiotika nəzəriyyəsini təkcə mədəniyyətin ümumi şərhinə deyil, kinematoqrafiya və arxitektura kimi spesifik mədəni sahələrə də tətbiq edib. Göründüyü kimi, U.Ekonun mədəniyyət fəlsəfəsinin mərkəzində semiotika nəzəriyyəsi durur və semiotik interpretasiyanı onun mədəniyyət fəlsəfəsinin ikinci prinsipi hesab etmək olar.

Üçüncü prinsipi onun yaradıcılığında böyük yer tutan kütləvi mədəniyyət mövzusunda axtarmaq düzgün olar. Bu mövzuya marağı hələ gəncliyində - onun yaradıcılığının "semiotikayaqədərki" adlandırılan dövründə yazdığı esselərində görünür ki, həmin esselər "Apokaliptik və İnteqrativ" kitabında [3] toplanıb. Həmin illərdə Avropa intellektualları elitar və kütləvi mədəniyyətə münasibətə görə iki yerə bölünmüşdülər: bəziləri kütləvi mədəniyyətdən Avropada bir İblisin peyda olması kimi danışır, kütləvi mədəniyyətin cəmiyyətin sənət dəyərlərini aşındırdığını, özünüifadə dərinliyi və mürəkkəbliyini bəsitləşdirdiyini düşünür, digərlərisə əksinə, kütləvi mədəniyyətin xalq mədəniyyəti olduğunu, sənəti demokratikləşdirib yeni ifadə formalarıyla zənginləşdirdiyinə inanırdı. U.Eko nəsildaşlarından fərqli olaraq, kütlənin mədəniyyətini anti-mədəniyyət kimi səciyyələndirmədi, bu kitabdakı məqalələri ilə kütləvi mədəniyyəti akademik üslubda təhlil etməyə başladı, kütləvi mədəniyyətin elementləri olan teleşoular, komikslər, supermən kimi mövzuları fəlsəfi-nəzəri baxımdan təhlilə çəkdi. Misal üçün, yazırdı: "Supermən öz qeyri-adi imkanlarını sosial dinc situasiyalarda nümayiş etdirir, o, mahiyyətcə mütləq passivlik idealıdır, onun qürurlu sükutu var və o, mövcud vəziyyəti dəyişmək üçün heç nə etmir" [1,120]. Bundan sonra o, kütləvi (məsələn, detektiv) və elitar ədəbiyyatın (məsələn, kilsə mövzusu) xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən romanlar yazdı. U.Eko kütlənin zövq aldığı mədəniyyətə müasir cəmiyyətin güclü bir qüvvəsi kimi akademik vurğu saldı ki, bu onun mədəniyyət fəlsəfəsinin üçüncü prinsipi sayıla bilər.

Mədəniyyət mövzusu U.Ekonun ontololoji və epistemoloji baxışlarında da mühüm yer tutur. Onun "Kant və ördəkburun" [7] esselər toplusu reallıq, qavrayış və təxəyyül, biliyin sərhədləri kimi fəlsəfi mövzulardadır; bu mövzular adətən fəlsəfədə mədəniyyət kimi ötəri, dəyişkən elementlər nəzərə alınmadan, daha universal, sistemli, abstrakt, obyektiv, rasional müstəvidə aparılsa da, U.Eko ora mədəniyyəti həlledici

komponent kimi daxil edir. Kitabın "Qavrayışda kateqoriyaların rolu" essesində o, insanın dünyanı kateqoriyalar vasitəsiylə anladığını, bu kateqoriyaların isə həm insan idrakı, həm də mədəni zəmində formalaşdığını yazır. Ödəkburun anlayışı onu göstərir ki, heyvanları təsnifatlandırarkən bizim düşüncəmiz onlar arasında bəzilərini mövcud dərketmə kateqoriyalarımıza (məməli, yoxsa sürünən) uyğunlaşdırmaqda çətinlik çəkir və ördəkburun "qəribə"liyin simvoluna çevrilir. Deməli, təsnifatlandırmanı aparan mədəni amildir, bir şey kateqoriyalara uyğun gəlməyəndə biz karıxıb "ördəkburun" kimi anlayışlar yaradırıq, üstəlik, bu kimi anlayışlar mədəniyyətdən mədəniyyətə dəyişir. Subyektiv qavrayışın həm fəlsəfi, həm də mədəniyyətlə əlaqədar məsələlərdə dərketməmizə təsir göstərməsi haqda qənaətini o, həmin kitabdakı "Kantın Kopernik çevrilişi" essesində də davam etdirir. "Təxəyyülün bilik problemi" essesində isə o, birmənalı şəkildə sosial epistemoloq kimi çıxış edir, belə ki, insan şüurunun biliyi necə formalaşdırması, biliyin mənbəyi haqda qoyduğu suala cavab verərkən bu prosesdə mədəni simvolların iştirakından danışır. Bu, biliyin mənbəyini fərddə axtaran ənənəvi kartezian epistemologiyası deyil, 20-ci əsrin ortalarında formalaşan sosial epistemologiyanın qənaəti ilə səsləşir. Ümumiyyətlə, o, insanın kimliyinin, bu dünyada yerinin və fəlsəfi düşüncəsinin formalaşmasında mədəni kontekstin vacib roluna inanır. Mədəniyyətin təyinedici roluna bu inam onun fələfəsinin dördüncü prinsipidir.

"Gözəlliyin tarixi" [5] və "Çirkinliyin tarixi" [6] adlı iki əsərində U.Eko gözəlliyi və çirkinliyi sadəcə vizual estetik anlayışlar kimi deyil, tarixi təkamüldən keçən mədəni fəlsəfi anlayışlar kimi təhlil edir. Bir dövrdə bir mədəniyyətdə gözəl sayılan digər dövrdə, digər mədəniyyətdə çirkin sayılır və tərsinə. Məna və dəyərlər mütləq və universal deyil, mədəniyyətdən mədəniyyətə dəyişir. U.Ekonun bu əsərlərində konseptual tarix yanaşması görürük. 20-ci əsrin ortalarından tətbiq olunan bu metod anlayışların zamanla necə təkamül etdiyini görməyə imkan verir. Metodun banisi Kosellek yazır ki, anlayışların mənası tarixi kontekstdən asılı olaraq dəyişir. Anlayışların mənası mütləq və sabit olmur, onlar tarixən dəyişən sosial-intellektual paradiqmalardan asılı olaraq dəyişir. Əgər bunu, yəni mənanın tarixən dəyişdiyini nəzərə almasaq, müasir anlayışları tarixi müzakirələrdə indiki mənalarında işlədə bilərik ki, bu da anaxronistik səhvlərə gətirib çıxara bilər. Misal üçün, bizim bu gün Azərbaycanda kütləvi və elitar mədəniyyət deyərkən nəzərdə tutduğumuz məna ilə F.Nitşenin, yaxud U.Ekonun eyni anlayış altında nəzərdə tutduqları fərqlənir. Məna sosial və tarixi konstruksiyadır, müxtəlif cəmiyyətlər öz işarə, məna və

dəyərlər sistemini yaradırlar. Beşinci prinsipi elə burada - mədəni relyativizmdə axtarmaq lazımdır.

Nəticə. Umberto Eko çoxsaylı nəzəri və bədii əsərlərin (“Qızılgülün adı”, “Fuko kəfkiri”, “Öncəki günün adası”, “Praqa məzarlığı”, “Sıfır sayı” və s.) müəllifidir. Onun mədəniyyət fəlsəfəsi manifest şəklində yazılmayıb, odur ki, onun mədəniyyət fəlsəfəsinin prinsiplərini yalnız bu əsərləri oxuyaraq müəyyənləşdirmək mümkündür. Biz həmin işi gördük və bir məqalə həcminin verdiyi imkanla U.Ekonun mədəniyyət fəlsəfəsinin əsas prinsiplərini müəyyən etdik. U.Eko mədəniyyəti açıqlıq, oxucunun aktiv rolu, semiotika, interpretasiya, mədəni kontekst, relyativizm, mənanın kontekstdən asılılığı kimi anlayışlar əsasında dərk olunan mürəkkəb dinamik sistem hesab edir.

Umberto Ekonun əsərlərini oxuduqdan sonra mədəniyyət haqda belə bir qənaət yaranır ki, mədəniyyət daim yenidən qurulan açıq və çevik sistemdir, o, həyatın nəticəsi deyil, həyatın özüdür. Hər kəs mədəniyyətin iştirakçısıdır, insan mədəniyyəti yaradır və reallığı mədəniyyət vasitəsiylə dərk edir. Harada, istər verbal dil, istərsə də işarə və simvollarla məna yaranırsa, orada mədəniyyət var. Mədəniyyət passiv qəbul olunan mənalar yığını deyil, fəal və mürəkkəb mənalar şəbəkəsidir ki, onu həm ənənəvi, həm də semiotik yolla anlamaq olar. U.Ekonun əsərləri mədəniyyətin necə fəaliyyət göstərdiyini, mədəniyyət vasitəsiylə fərdlərin və cəmiyyətlərin necə ünsiyyət yaratdığını öyrənən, mədəniyyət fəlsəfəsi və semiotika arasında yeni interdissiplinar üfüq açmış mənbədir.

N.S.Farajullayeva

Principles of Cultural Philosophy of Umberto Eco

Summary

This article explores Umberto Eco’s theoretical works with the aim of outlining the core principles of his philosophy of culture. To set the stage, it first touches on the historical shifts in the conceptualization of culture. Then it proceeds to examine Eco’s key writings in chronological order, analyzing them through the lens of his evolving understanding of culture. Special attention is given to his view of culture as an open-ended, multilayered, and constantly interpretable semiotic system. Eco does not limit only culture to creativity or traditions; he also includes the everyday life of individuals who do not engage in artistic production as part of cultural experience. The author concludes that Eco perceives culture as a complex and dynamic chain of semiotic meanings—

meanings that are not fixed but deeply tied to changing contexts. The foundational concepts of his cultural philosophy include semiotic interpretation, openness to meaning, the reader’s active role in generating meaning, cultural context, and cultural relativism.

Key words: philosophy of culture, Umberto Eco, semiotics, interpretation, open text

Н.С.Фараджуллаева

Принципы философии культуры Умберто Эко

Резюме

В данной статье рассматриваются теоретические труды Умберто Эко с целью выявления основных принципов его философии культуры. Вначале даётся обзор исторической эволюции понимания феномена культуры, после чего теоретические работы У.Эко анализируются в хронологическом порядке через призму его культурологических взглядов. Особое внимание уделяется его представлению культуры как открытой, многослойной и постоянно поддающейся интерпретации семиотической системы. Эко не ограничивает культуру только творчеством или традициями; он включает в неё и повседневную жизнь человека, даже если тот не занимается творческой деятельностью. Автор приходит к выводу, что У.Эко воспринимает культуру как сложную и динамичную цепь семиотических значений, которые не являются фиксированными, а зависят от изменяющегося контекста. Основу его философии культуры составляют такие понятия, как семиотическая интерпретация, открытость значений, активная роль читателя в их формировании, культурный контекст и культурный релятивизм.

Ключевые слова: философия культуры, Умберто Эко, семиотика, интерпретация, открытый текст.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Kamal, N. *Umberto Ekonun postmodernizm fəlsəfəsi*. Bakı: Qanun, 2012. 206s.

2. Eco, U. *A Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press, 1976. 384 p.

3. Eco, U. *Apocalyptic and Integrated*. Bloomington: Indiana University Press. 1984. 176p.

4. Eco, U. *The Open Work*. Cambridge: Harvard University Press, 1990. 312p.

5. Eco, U. *The History of Beauty*. New York: Rizzoli, 1997. 438p.

6. Eco, U. *The History of Ugliness*. New York: Rizzoli, 2004. 456p.

7. Eco, U. *Kant and the Duck-Billed Platypus*. New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2007. 464p.

8. Campbell C. Educating Openness: Umberto Eco’s Poetics of Openness as a Pedagogical Value. Signs and Society. 2018. 6(2), 305-331.

9. Taylor, E. B. *Первобытная культура* [Prehistoric Culture] (D. A. Koropchevskiy, Trans.). Moskva: Politizdat, 1989. 339p.

Məqalələrin redaksiyaya daxilolma tarixi: 03.04.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 13.04.2025
Ekspert rəyi: Tamilla Əhmədova

Sahələr üzrə redaksiya komissiyaları:

- **Sənətşünaslıq ixtisası üzrə:** pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yeganə Eyvazova (sədr), fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Tamilla Əhmədova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Mübariz Süleymanlı, kulturologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Xaləddin Sofiyev, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevinc Əsgərova, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Günay Qafarova, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc Əhmədova;
- **Teatr sənəti ixtisası üzrə:** sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor Aydın Talıbzadə (sədr), sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor Məryam Əlizadə, sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor İsrafil İsrafilov, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elçin Cəfərov, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vidadi Qafarov, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim Lalə Səlimova, müəllim Tərlan Rəsulov, müəllim Aygün Süleymanova;
- **Kino, televiziya və digər ekran sənətləri ixtisası üzrə:** Əməkdar incəsənət xadimi, professor Əli Əmirli (sədr), sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor Rafiq Quliyev, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Fazilə Abbasova, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elnur Mehdiyev, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kifayət Bünyatova, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülnarə Hüseynova, müəllim Anar Verdiyev;
- **Təsviri sənət ixtisası üzrə:** sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevil Kərimova (sədr), Xalq rəssamı, professor Arif Əzizov, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məlahət Fərəcova, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aslan Xəlilov, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Günel Seyidəhmədli;
- **Musiqi sənəti ixtisası üzrə:** sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor Kamilə Dadaş-zadə (sədr), sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ellada Hüseynova, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Səbinə Mehdiyeva, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Güllü İsmayılova, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülnar Verdiyeva, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nərmin Qaralova;
- **Fəlsəfə ixtisası üzrə:** fəlsəfə elmləri doktoru, professor Niyazi Mehdi (sədr), kulturologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Xaləddin Sofiyev, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevinc Şaxhüseynova, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Tamilla Əhmədova;
- **Psixologiya ixtisası üzrə:** psixologiya elmləri doktoru, professor Ramiz Əliyev (sədr), psixologiya elmləri doktoru, professor Elnarə Səfiyeva, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zərifə Əliyeva, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru Vasif Muradzadə, beynəlxalq Mediator, Xəzər Psixoloji Xidmət Mərkəzinin direktoru Mələk Kərimova.

MƏQALƏNİN TƏRTİBİ QAYDALARI

"**Mədəniyyət dünyası**" elmi-nəzəri məcmuəsində məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap olunur. Məqalənin əlyazmasını kompüterdə Microsoft Word redaktorunda Azərbaycan, rus və ingilis dillərində, Times New Roman şrifti ilə, 12 ölçüdə, 1,5-intervalla, A4 formatlı ağ vərəqdə tərtib etmək lazımdır. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.

Məqalənin başlanğıcında yağlı şriftlə sol küncdə məqalənin UOT indeksi, müəllifin ORCID identifikatoru, sağ küncdə yağlı şriftlə müəllifin soyadı, adı, atasının adı, işlədiyi, yaxud təhsil aldığı müəssisə, elmi adı, elmi dərəcəsi və ya fəxri adı, e-mail ünvanı, ortadan yağlı baş hərflərlə məqalənin adı yazılmalıdır. Ardınca ortada məqalənin yazıldığı dildə "Xülasə" yazılır və məqalənin xülasəsi verilir. Daha sonra yağlı şriftlə "açar sözlər" ifadəsi yazılır, iki nöqtə qoyulur və 6-10 açar söz verilir.

Daha sonra məqalə özü, ardınca elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və sair aydın şəkildə verilməlidir.

Sonda ədəbiyyat siyahısı və digər iki dildə xülasə (müəllifin adı və məqalənin adı həmin dillərdə göstərilməklə) ("резюме" və "summary"), həmçinin həmin dillərdə açar sözləri ("ключевые слова" və "key words") verilməlidir. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasələr elmi və qrammatik baxımından ciddi hazırlanmalıdır.

Hər nömrə üçün bir müəllif yalnız bir məqalə göndərə bilər.

İstinadlar aşağıdakı qaydada verilməlidir:

Sitatlar aşağıdakı şəkildə verilməlidir: sitat dırnaqda verildikdən sonra mötərizədə, müəllifin familiyası və inisialları, nəşr ili, səhifə göstərilməlidir; nöqtə mötərizədən sonra qoyulur. Məsələn: "Payızda yarpaqlar rəngini dəyişir" (Smit, C., 1995, s. 43).

Məqalədə verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcıllığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlindiyi ardıcıllıqla nömrələnməlidir. Eyni

ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısının tərtibi qaydaları:

Kitablar üçün: Müəllifin soyadı, adının baş hərfi, nəşr ili, kitabın adı, şəhər: nəşriyyat. Məsələn: Smit, C. (1995). Müasir incəsənət məkanında süni intellekt. Bakı: ADMİU-nun Nəşriyyatı.

Jurnallar üçün: Müəllifin soyadı, adının baş hərfi, nəşr ili, məqalənin adı. Jurnalın adı, nömrəsi, məqalənin ilk və son səhifəsi. Məsələn: Smit, C. (2010). Ehtiyat tədbirləri. ADMİU-nun Elmi əsərləri, 16(7), 26.

Qəzet məqalələri üçün: Müəllif (soyadı, inisialları). Məqalənin adı // nəşrin adı. – nəşr ili, tarixi. – s. Məsələn: Abdullayev, F. Azərbaycanı Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsindən 24 il keçir // Respublika. – 2019, 9 noyabr. – s. 2.

Konfrans materialları üçün: Müəllif (soyadı, inisialları) Məruzənin adı // konfransın adı, – şəhər: nəşriyyatın adı, – tarixi, – nəşr ili, – s. Məsələn: Абдуллаев, С.К., Карамалиев, Н.Р. Весовые оценки сингулярных, слабо сингулярных интегралов, максимальных и дробно максимальных функций, ассоциированных обобщенным сдвигом // Труды IV Международного симпозиума «Ряды Фурье и их приложения», – Ростов-наДону: – 28 мая – 3 июня, – 2006, – с. 44-52.; Gatys, L.A., Ecker, A.S., Bethge, M. Image style transfer using convolutional neural networks // IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition. Las Vegas, Nevada, USA, – 2016, – p. 2414-2423.

İnternet resursları üçün: Müəllifin soyadı, inisialları. (Materialın nəşr ili, il göstərilməyibsə, “tarix yoxdur” ifadəsini bildirən “t. y.” hərflərini yerləşdirin). Veb-səhifənin başlığı. Saytın adı. URL. Məsələn: Qafarov, V. (2024). Sabah Don Kixot bizə gələcək! Teatro. URL: https://teatro.az/az/post/vidadi-qafarov—sabah-don-kixot-bize-gelecek-1242

Arxiv materialları üçün: Sənədin adı // arxivin adı, fondun, siyahının, işin nömrələri, vərəqlərin sayı. Məsələn: Xarici İşlər naziri Məhəmməd Həsən

Hacınskinin məruzəsi (Gəncə: 15 iyul 1918-ci il) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond № 1061, siyahı №1, iş № 95, vərəq – 11.

Kartoqrafik nəşrlər (Xəritələr, atlaslar) üçün: Müəllif (soyadı, inisialları) əgər varsa, əsərin adı [nəşrin növü] /miqyas / – şəhər: nəşriyyat, – nəşr ili. – həcmi. Məsələn: Azərbaycan Respublikasının Milli Atlası [Xəritə] / – Bakı: Bakı Kartoqrafiya fabriki, – 2014. – 444 s.; Dünyanın fiziki xəritəsi [Xəritə] / 1:50 000 000 / – Bakı: Bakı Kartoqrafiya fabriki, – 2005. – 1 v.

Normativ-hüquqi sənədlər üçün: Rəsmi sənədin adı // qəbul edilməsi və dəyişikliklər haqqında məlumat. – şəhər: nəşriyyat, – nəşr ili. – həcmi. Məsələn: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (24 avqust 2002-ci il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). – Bakı: Qanun, – 2002, – 48 s.; Международная конвенция об охране нематериального культурного наследия // Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. – Париж: ЮНЕСКО, – 2011. – VII, – 103 c.

Notlar üçün: Notlar Müəllif (soyadı, inisialları) əgər varsa, əsərin adı [Notlar]: / Klavir, partitura və s. – şəhər: nəşriyyat, – nəşr ili. – həcmi. Məsələn: Hacıbəyli, Ü. Leyli və Məcnun operası [Notlar]: / Klavir. – Bakı: İşıq, – 1984. – 240 s. Караев, К.А. Третья симфония для камерного оркестра [Ноты]: – Москва: Советский композитор, – 1968. – 110 с.

Təsviri materiallar üçün: Müəllif (soyadı, inisialları) və ya əsərin adı [əsərin növü] / Müəllif (inisialları, soyadı); mənbə. – şəhər: nəşriyyat, – nəşr ili. – həcmi. Məsələn: Azərbaycan – Ana Vətən [İzomaterial] / Kamil Nəcəfzadənin əsərlərinin sərgisi; Azərbaycan Rəssamlar İttifaqı. – Bakı: Azərbaycan, – 1992. – 15 s.

Məqalənin quruluşu:

• Məqalənin UOT indeksi
• Müəllifin ORCID nömrəsi
• Müəllifin soyadı, adı, atasının adı
• Müəllifin işlədiyi müəssisənin adı (doktorant və ya dissertant olduğu təşkilatın adı), elmi adı və elmi dərəcəsi, fəxri adı

• Müəllifin e-mail ünvanı
• Baş hərflərlə məqalənin adı
• Məqalənin yazıldığı dildə qısa xülasəsi və açar sözlər (6-10)
• Məqalənin mətni
• İstinad olunmuş ədəbiyyat siyahısı
• Digər iki dildə müəllifin soyadı, adı, məqalənin adı göstərilməklə qısa xülasəsi və açar sözlər (6-10)

Məqalə aşağıdakı hissələrdən ibarət olmalıdır:

• Giriş
• Məsələnin qoyuluşu
• Əsas hissə
• Nəticə (elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, və sair)
• Ədəbiyyat siyahısı

Məqalənin redaksiyaya təqdim olunması:

• Məqalə journal.admiu@gmail.com e-ünvanına göndərilməlidir. Məqalənin çap olunması üçün müəssisə tərəfindən təsdiq olunmuş müvafiq sənədlər (məqaləyə 2 rəy) jurnalın məsul katibinə (İnşaatçılar pr. 39, ADMİU, əsas bina, II mərtəbə, Elmi hissə) təqdim edilməlidir.

• Ayrıca vərəqdə müəllif haqqında anket-məlumat əlavə olunmalıdır. Məlumatda müəllifin soyadı, adı, atasının adı, elmi dərəcəsi, elmi adı, müəssisənin adı, müəssisənin ünvanı, ev ünvanı, e-ünvanı və telefon nömrəsi göstərilməlidir.

• Məqalə jurnalın internet səhifəsindən də göndərilə bilər: https://medeniyyetdunyasi.az/m%c9%99qale-gonder/.

• Lazım gəldikdə jurnalın redaksiyası məqalənin nəşri üçün əlavə sənədlər tələb edə bilər.

Məqalələrin çapı ödənişlidir (səhifəsi 7 AZN). Nəşrdən öncə məqalələr plagiat yoxlanışından keçməlidir, Anti-plagiat yoxlanışı StrikePlagiarism proqramı vasitəsilə həyata keçirilir. Müəlliflər StrikePlagiarism proqramından sərbəst şəkildə keçərək yoxlamanın nəticələrini jurnalın redaksiyasına təqdim

edə və ya ADMİU-nun Elm və doktorantura şöbəsində ödənişli şəkildə plagiat yoxlanışından keçə bilərlər (21 AZN).

Qeyd: Anti-plagiat proqramının nəticəsi məruzənin jurnalın redaksiya heyəti tərəfindən qəbul olunacağına zəmanət vermir və müəllif, istənilən halda, ekspert rəyindən öncə anti-plagiat yoxlanışından keçməlidir.

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Статьи в научном сборнике «Мир культуры» публикуются на азербайджанском, русском и английском языках. Статья должна быть набрана на компьютере в редакторе Microsoft Word на азербайджанском, русском и английском языках шрифтом Times New Roman, кегль 12, интервал 1,5, формат бумаги А4. Объем статьи не должен быть менее 6 страниц.

В начале статьи в левом углу жирным шрифтом указывается УДК статьи, идентификатор ORCID автора, в правом углу жирным шрифтом указывается фамилия, имя, отчество автора, место работы или обучения, ученое звание, ученая степень или почетное звание, адрес электронной почты, посередине жирным шрифтом заглавными буквами пишется название статьи. Затем в середине пишется «Резюме» на том языке, на котором написана статья, и дается краткое содержание статьи. Затем жирным шрифтом пишется фраза «ключевые слова», после нее ставится двоеточие и приводится 6-10 ключевых слов.

Затем следует четко изложить саму статью, а затем научную новизну работы, ее практическое значение, экономическую эффективность и т.д. в соответствии с областью науки и характером статьи.

В конце необходимо предоставить список литературы и резюме на двух других языках (с указанием имени автора и названия статьи на этих языках) («xülasə» и «summary»), а также ключевые слова («açar sözlər» и «key words») на этих языках. Аннотации статей на разных языках должны быть идентичны и соответствовать содержанию статьи. Резюме должно быть строго подготовлено с научной и грамматической точки зрения.

Автор может представить только одну статью в один выпуск.

Ссылки следует указывать в следующем порядке:

Цитаты оформляются следующим образом: после цитаты, взятой в кавычки, в скобках указываются фамилия и инициалы автора, год издания

и страница; точка ставится после скобок. Например: «Осенью листья меняют цвет» (Смит, К., 1995, стр. 43).

Список литературы в статье должен быть пронумерован в том порядке, в котором цитируемая литература появляется в тексте, а не в алфавитном порядке. Если та же литература цитируется повторно в другом месте текста, то цитируемая литература должна быть обозначена предыдущим номером.

Правила составления списка литературы:

Для книг: фамилия автора, инициал имени, год издания, название книги, город: издательство. Например: Смит, К. (1995). Искусственный интеллект в пространстве современного искусства. Баку: Издательство АГУКИ.

Для журналов: фамилия автора, инициал имени, год публикации, название статьи. Название журнала, номер выпуска, первая и последняя страница статьи. Например: Смит, К. (2010). Меры предосторожности. Научные труды АГУКИ, 16(7), 26.

Для газетных статей: Автор (фамилия, инициалы). Название статьи // название публикации. – год издания, дата. – с. Например: Абдуллаев, Ф. Прошло 24 года со дня принятия Конституции Азербайджанской Республики // Республика. – 2019, 9 ноября. – с. 2.

Для материалов конференции: Автор (фамилия, инициалы) Название доклада // Название конференции, – город: название издательства, – дата, – год публикации, – стр. Например: Абдуллаев С.К., Карамалиев Н.Р. Весовые оценки сингулярных, слабо сингулярных интегралов, максимальных и дробно-максимальных функций, ассоциированных обобщенным сдвигом // Труды IV Международного симпозиума «Ряды Фурье и их приложения», Ростов-на-Дону: – 28 мая – 3 июня, – 2006, – с. 44-52.; Gatys, L.A., Ecker, A.S., Bethge, M. Image style transfer using convolutional neural networks // IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition. Las Vegas, Nevada, USA, – 2016, – p. 2414-2423.

Для интернет-ресурсов: Фамилия, инициалы автора. (Если год публикации материала не указан, вставьте буквы «б. д.», что означает «без даты»). Название веб-страницы. Название сайта. URL-адрес. Например: Гафаров В. (2024). Завтра к нам приедет Дон Кихот! Театро. URL: https://teatro.az/az/post/vidadi-gafarov—sabah-don-quixot-bize-gelecek-1242

Для архивных материалов: Наименование документа // Название архива, номер фонда, описи, дел, количество листов. Например: Доклад министра иностранных дел Мухаммеда Гасана Гаджинского (Гянджа: 15 июля 1918 г.) // Государственный Архив Азербайджанской Республики, фонд № 1061, оп. № 1, дело № 95, л. – 11.

Для картографических изданий (карты, атласы): Автор (фамилия, инициалы), если есть, название произведения [вид издания] /масштаб/ – город: издательство, – год издания. – объем. Например: Национальный атлас Азербайджанской Республики [Карта] / – Баку: Бакинская картографическая фабрика, – 2014. – 444 с.; Физическая карта мира [Карта] / 1:50 000 000 / – Баку: Бакинская картографическая фабрика, – 2005. – 1 л.

Для нормативно-правовых документов: Название официального документа // Сведения о его принятии и внесении изменений. – город: издательство, – год издания. – объем. Например: Конституция Азербайджанской Республики // Принята 12 ноября 1995 года (изменения и дополнения от 24 августа 2002 года). – Баку: Ганун, – 2002, – 48 с.; Международная конвенция об охране нематериального культурного наследия // Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. – Париж: ЮНЕСКО, – 2011. – VII, – 103 с.

Для нот: Автор нот (фамилия, инициалы) при наличии, название произведения [Ноты]: /Клавир, партитура и т.п. – город: издательство, – год издания. – объем. Например: Гаджибейли, У. Опера Лейли и Меджнун [Ноты]: / Клавир. – Баку: Ишыг, – 1984. – 240 с. Караев, К.А. Третья симфония для камерного оркестра [Ноты]: – Москва: Советский композитор, – 1968. – 110 с.

Для изобразительных материалов: Автор (фамилия, инициалы) или название работы [вид работы] / Автор (инициалы, фамилия); источник. – город: издательство, – год издания. – объем. Например: Азербайджан – Родина-мать [Изоматериал] / Выставка работ Камиля Наджафзаде; Союз художников Азербайджана. – Баку: Азербайджан, – 1992. – 15 с.

Структура статьи:

• Индекс UOT статьи
• ORCID номер автора
• Фамилия, имя, отчество автора
• Наименование учреждения, в котором работает автор (название учреждения, где он является докторантом или диссертантом), ученое звание и ученая степень, почетное звание
• Адрес электронной почты автора
• Название статьи заглавными буквами
• Краткое изложение статьи на языке, на котором она написана, и ключевые слова (6-10)
• Текст статьи
• Список использованной литературы
• На двух других языках фамилия, имя автора, название статьи, краткое резюме и ключевые слова (6-10)

Статья должна состоять из следующих частей:

• Введение
• Актуальность проблемы
• Основная часть
• Заключение (научная новизна работы, практическая значимость и т.д. в соответствии с характером научной области и статьи)
• Библиография

Подача статьи в редакцию:

• Статью следует отправлять на адрес электронной почты journal.admiu@gmail.com. Для публикации статьи необходимо предоставить соответствующие документы, утвержденные учреждением (2 рецензии на статью), ответственному секретарю журнала (пр. Иншаатчылар, 39, АГУКИ, главный корпус, II этаж, Отдел науки и докторантуры АГУКИ).

• Анкету об авторе следует приложить на отдельном листе. Информация должна включать фамилию, имя, отчество автора, ученую степень, ученое звание, название учреждения, адрес учреждения, домашний адрес, адрес электронной почты и номер телефона.

• Статью также можно подать через сайт журнала: https://medeniyyetdunyasi.az/m%c9%99qale-gonder/.

При необходимости редакция журнала может запросить дополнительные документы для публикации статьи.

За печать статей взимается плата (7 AZN за страницу). Перед публикацией статьи должны пройти проверку на плагиат. Проверка на плагиат осуществляется с помощью программы StrikePlagiarism. Авторы могут бесплатно пройти проверку с помощью программы StrikePlagiarism и предоставить результаты проверки в редакцию журнала, либо пройти платную проверку на плагиат в Отделе науки и докторантуры АГУКИ (21 AZN).

Примечание: Результат антиплагиатной программы не гарантирует, что статья будет принята редакционной коллегией журнала, и автор в любом случае должен пройти антиплагиатную проверку перед экспертизой.

ARTICLE WRITING FORMAT

Articles in the "The World of Culture" are printed in Azerbaijani, Russian and English languages. Manuscripts in Azerbaijani, Russian and English languages must be written on the computer in the Microsoft Word editing in the Times New Roman font 12, with 1,5 interval and in A4 format. The article must be at least 6 pages long.

At the top of the article UDC of the article and ORCID identification of the author in bold is written in the left corner. The author`s first name, surname and patronymic, his place of work or study, academic title, academic degree or honorary title and e-mail address in bold must be written in the right corner. The title of the article in bold must be written in the middle. Below in the middle the word "Summary" is written in the language of the article and then the summary of the article is written. Then the phrase "key words" in bold is written, a colon is put and 6-10 key words are written.

Then must be clearly written the article itsef, its scientific novelty, significance of its practice, industrial benefit etc. according the character of the scienific sphere and the article.

Bibliography, summaries in other two languages (the name of the author and the title of the article must be written in the same languages) and key words in the same languages must be written at the end of the article.

Summaries of the article in different languages must be identical and correspond to the content of the article. Summaries must be prepared correctly from the scientific and grammatic points.

Every author can send only one article for each edition.

References must be given as below:

Quotes must be given in the next form: after a quote in the quotation marks the author`s surname and initials, the year of edition and the page must be noted in the brackets; a dot is placed after the brackets. For example: "In autumn leaves change their color" (Smith, C., 1995, p. 43).

The bibliography must be numbered not in the alphabetical order, but in the order of their place in the text. If the reference to any literature is repeatedly

given in some other places of the text, the same literature must be noted under the same previous number.

The rules of making bibliography list:

For books: The author`s surname and capital letter of the first name, the year of edition, the title of the book, the city, the publishing house. For example: Smith, C. (1995). Artificial Intelligence in the Modern Art Sphere. Baku: The Publishing House of ASUCA.

For journals: The author`s surname and capital letter of the first name, the year of edition, the title of the article. Title of the journal, its number, the first and the last pages of the article. For example: Smith, C. (2010). Precautionary Measures. Scientific Papers of ASUCA, 16(7), 26.

For newspaper articles: The author (surname and initials). Title of the article // name of edition. – the year and date of edition. – p. For example: Abdullayev, F. 24 Years Have Passed Since Adoption of the Constitution of Azerbaijan Republic // Republic. – 2019, 9 november. – p. 2.

For conference materials: The author (surname and initials). Title of the report // name of conference, – the city: name of the publishing house, – date, – year of edition, – p. For example: Gatys, L.A., Ecker, A.S., Bethge, M. Image Style Transfer Using Convolutional Neural Networks // IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition. Las Vegas, Nevada, USA, – June, 27-30, - 2016, – p. 2414-2423.

For Internet Resources: The author (surname and initials). The year of edition of the material. (If the year isn`t noted then entrer the letters "n.d." that means "no date"). The name of web-page. The name of the site. URL. For example: Qafarov, V. (2024). Sabah Don Kixot bizə gələcək! Teatro. URL: https://teatro.az/az/post/vidadi-qafarov—sabah-don-kixot-bize-gelecek-1242

For archival materials: The name of the document // the name of the archive, names of the fund, the list and the work, number of pages. For example: The report of Muhammed Hasan Hajinskiy, the Minister of Foreign Affairs (Gandja: July, 15, 1918) // The State Archive of Azerbaijan Republic, Fund № 1061, the list №1, the work № 95, pages – 11.

For cartographic publications (Maps, Atlases): The author (surname and initials). The title of the work if it exists [type of pulication] /scale / – the city: the publishing house, – the year of edition. – volume of the work. For example: The National Atlas of Azerbaijan Republic [Map] / – Baku: The baku Cartography Fabric, – 2014. – 444 p.; The Physical Map of the World [Xəritə] / 1:50 000 000 / – Baku: Baku: The Baku Cartography Fabric, – 2005. – 1 v.

For normative-legal documents: The name of the official document // the information about adoption and changes. – the city: the publishing house, – the year of edition. – volume. For example: Constitution of Azerbaijan Republic // was adopted in 1995, November, 12 (changes and additives made in 2002, August, 24). – Baku: Qanun, – 2002, – 48 p.; The International Convention on Protection of Non-Material Cultural Heritage // UN on the issues of education, science and culture. – Paris: UNESCO, – 2011. – VII, – 103 p.

For notes: The author (surname and initials). The title of the work if it exists [Notes]: / Klavir, partitura etc. – the city: the Publishing House, – the year of edition. – volume. For example: Hajıbeyli, U. The Opera Leyli and Majnun [Notes]: / Klavir. – Baku: Ishig, – 1984. – 240 p. Garayev, K.A. The Third Symphony for the Chamber Orchestra [Notes]: – Moscow: The Soviet Composer, – 1968. – 110 p.

For art materials: The author (surname and initials) or the name of the work [the type of the work] / The author (initials and surname); the source. – the city: the publishing house, – the year of edition. – volume. For example: Azerbaijan – The Motherland [Izomaterial] / The Exhibition of Kamil Nadjafzade`s Works; The Union of Azerbaijani Painters. – Baku: Azerbaijan, – 1992. – 15 p.

The structure of the article:

•UOT index of the article

• ORCID number of the author

• The author`s surname and patronymic

• The name of the author`s place of work (the name of the organization where he (she) is a doctoral student or dissertation candidate), academic title, academic degree or honorary title

• The author`s e-mail address

• The title of the article with capital letters

• A short summary and key words in the language of the article (6-10)

• The body of the article

• The list of references

• In other two languages the author`s surname and first name, the title of the article, short summary of the article and key words (6-10)

The article must consist of the next parts:

• Introduction

• The problem statement

• The body

• Conclusion (the work`s scientific novelty, significance of its practice, etc. according the character of the scienific sphere and the article).

• Bibliography

Submission of the article to the editorial office:

• The article must be sent to the journal.admiu@gmail.com address. For printing the article relevant documents (2 reviews for the article) approved by the organization must be presented to the responsible secretary of the journal (Inshaatchilar avenue 39, ASUCA, the main building, the 2nd floor, Scientific Department).

• The worksheet information about the author must be attached separately. The information must contain the author`s surname, first name, patronymic, address, academic title, and academic degree, the organization`s name, address, e-mail address, and telephone number.

• The article can also be sent to the Internet page of the journal: https://medeniyyetdunyasi.az/m%c9%99qale-gonder/.

• If it is necessary, the editorial board of the journal can demand other documents for publishing the article.

Publication of the article is paid (7 AZN per page). Before publication, articles must pass the plagiarism check. The anti-plagiat check is realized by the StrikePlagiarism Program. Authors can pass the StrikePlagiarism Program themselves and present the result of the check to the editorial board of the journal, or they can pass for a fee in the Science and Doctoral Studies Department of ASUCA (21 AZN).

Note: The result of the anti-plagiat program doesn`t guarantee acceptance of the article at the journal, and, in any case, the author must pass the anti-plagiat check before the expert review.

MÜNDƏRİCAT

SƏNƏTŞÜNASLIQ

Məhəmməd Bayramov Asəf oğlu
NAXÇIVANIN ORTA ƏSR ZİYARƏTGAHLARININ TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ (XI-XIX ƏSRLƏR) 4

Abbasova Nigar İlqar qızı
QARABAĞ MİLLİ GEYİMİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN AKTUALLIĞI BARƏDƏ 16

Gunel Iqbal qizi Aliyeva
MUSEUMS OF AZERBAIJAN. NIZAMI GANJAVI NATIONAL MUSEUM OF AZERBAIJANI LITERATURE ……………..……………. 26

Tanrıverdi Paşa
MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI VƏ BƏRPASININ İQTİSADİ TƏSİRLƏRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ 32

İbrahimli Nigar Katib qızı
AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ VƏ QLOBAL EKOLOJİ DİALOQ: NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA MİLLİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MUZEYİNİN COP-29-DAKI FƏALİYYƏTİ VƏ NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİNDƏ EKOLOJİ MOTİVLƏR 53

Aygün Həsənli Zayralı qızı
İNKLÜZİV MUZEY: FİZİKİ MƏHDUDİYYƏTLİ İNSANLAR ÜÇÜN ƏLÇATAN MUZEY 67

Leyla Zeynalova Mikayıl qızı
MƏİŞƏT MƏRASİMLƏRİ VƏ ONUN KULTUROLOJİ SİSTEMİ 77

TEATR SƏNƏTİ

Sona Mikayılova Məmmədağa qızı
TEATR — ZAMAN VƏ MƏKAN MƏHDUDİYYƏTİ OLMAYAN GERÇƏKLİK KİMİ 87

Tamar Tsagareli
EVOLUTION OF THEATRE CONCEPTION …………..…………….. 93

MUSİQİ SƏNƏTİ

Kəmalə Veyis qızı Ələsgərli
FƏRƏC QARAYEVİN "DER STAND DER DINGE" ƏSƏRİNDƏ İNSTRUMENTAL TEATR ÜNSÜRLƏRİ 103

Рзаева Улькер Расим кызы
К ПРОБЛЕМЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЗНАЧЕНИЯ МУЗЫКИ В КИНЕМАТОГРАФЕ 113

Yaqut Abdullayeva Babakişi qızı
AKADEMİK VOKAL SƏNƏTİNİN MÜHÜM XÜSUSİYYƏTLƏRİ .. 126

Bəyimxanım Vəliyeva
MUĞAM İFASINDA POETİK MƏTNİN ROLU 134

Fəxrəddin Baxşəliyev
YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQİN MİSTİK-RUHANİ MƏFKURƏSİNDƏ MUĞAM SƏNƏTİNİN YERİ 142

Gültəkin Qasımlı Ravi qızı
PİKƏ AXUNDOVANIN VOKAL LİRİKASINA ARİF MƏLİKOV ƏNƏNƏLƏRİNİN TƏSİRİ 150

Kənan Sadıqov Qəzənfər oğlu
MÜASİR TAR İFAÇILIQ ÜSULLARININ TƏDQİQİ 164

TƏSVİRİ SƏNƏT

Samirə Məmmədova Mahir qızı
MÜASİR AZƏRBƏYCAN DƏZGAH HEYKƏLTƏRAŞLIĞINDA ESXATOLOGİYA TEMATİKASI 179

Nərmin Kərimli Muxtar qızı
TƏSVİRİ SƏNƏTDƏ AVTOPORTRET 190

Лейла Исаева Азад гызы
ПОСТМОДЕРНИСТСКИЕ ТЕНДЕНЦИИ В ТВОРЧЕСТВЕ ЗАСЛУЖЕННОГО ХУДОЖНИКА АЗЕРБАЙДЖАНА ФАРМАНА ГУЛАМОВА 196

Könül Gəncmalıyeva Nurməhəmməd qızı
QORUYUCU XARAKTERLİ DİNİ ƏŞYALARIN BƏDİİ-DEKORATİV XÜSUSİYYƏTİ 204

Günel Aslanova Zahir qızı
SUMAX XALÇASININ ÖZÜNƏMƏXSUS BƏDİİ-TEXNİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ GÖRƏ AZƏRBAYCAN XALÇAÇILIQ TARİXİNDƏ YERİ VƏ ROLU 213

Esmira Heydərova Fəxrəddin qızı
VƏCİHƏ SƏMƏDOVANIN YARADICILIĞINDA SÜJETLİ KOMPOZİSİYALAR VƏ ONLARIN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTİ 223

Aslan Xəlilov Əkbər oğlu
ÜLKƏR ƏBÜLFƏTİN YARADICILIĞINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK RUHİYYƏSİNİN TƏRƏNNÜMÜ 235

Sevinc Ələkbər qızı Ələsgərova
XALQ RƏSSAMI MARAL RƏHMANZADƏ YARADICILIĞINDA NEFT MÖVZUSUNUN BƏDİİ-ESTETİK İFADƏSİ 246

Sübhan Məmmədov Əli oğlu
AĞA ƏLİ İBRAHİMOVUN FƏLSƏFİ MOTİVLİ ƏSƏRLƏRİNDƏ REALLIQ VƏ İRREALLIĞIN SİNTEZİ 255

Ayan Novruz qızı Xəlilova
AZƏRBAYCANIN AVESTA MOTİVLİ SÜJETƏ XAS KAŞI NÜMUNƏLƏRİNİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 265

Aynur Sakit qızı Məmmədova
MÜASİR DÖVR AZƏRBAYCAN RƏNGKARLIĞINDA "ZƏFƏR" MÖVZUSU 276

FƏLSƏFƏ

Nərmin Fərəcullayeva S.
UMBERTO EKONUN MƏDƏNİYYƏT FƏLSƏFƏSİNİN PRİNSİPLƏRİ 285